

Cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Culemborg

Inventarisatie en waardering van het cultuurhistorisch erfgoed in de gemeente Culemborg, uitgevoerd door Lantschap, in samenwerking met Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA) en Optifield.

Lantschapsstudies 125

lantschap

adviesbureau voor landschap en
cultuurhistorie

Herenstraat 19
4175 CC Haaften
tel 0418-594141
fax 0418-594143
www.lantschap.nl

Drs. Adriaan Haartsen (Lantschap)
Drs. Ben Olde Meierink (BBA)
Drs. Saskia van Ginkel-Meester (BBA)
Dr. ing. Ronald Stenvert (BBA)
Ir. Rutger de Groot (Optifield)

november 2012

Opdrachtgever: Gemeente Culemborg

Deel 1. Beschrijving

Samenvatting	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 4
1. Inleiding	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 6
1.1 De onderdelen van de Cultuurhistorische Waardenkaart										pagina 6
1.2 Inventarisatie van gebouwde monumenten	-	-								pagina 6
1.3 Beperking tot de materiële cultuurhistorische waarden	-									pagina 7
1.4 Waardering	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 8
1.5 De klankbordgroep	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 9
2. Beschrijving van de natuurlijke wordingsgeschiedenis	-	-								pagina 10
2.1 Pleistoceen: stuwwallen en dekzand uit de ijstijd										pagina 10
2.2 Holoceen: klei en veen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 10
3. Prehistorie en Romeinse tijd	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 15
3.1 De omgeving van Culemborg										pagina 15
3.2 Archeologische waarden in de gemeente	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 16
4. Middeleeuwse ontginningen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 19
5. Waterbeheer	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 28
5.1 Rivierdijken	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 29
5.2 Beheersing van het binnenwater	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 33
5.3 De uiterwaarden	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 36
5.4 Waterbeheer in de stad	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 38
5.5 De geweerfabriek	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 38
6. Ontwikkeling van de stad Culemborg										pagina 40
7. Defensie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 42
7.1 De kastelen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 42
7.2 De versterkte stad	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 45
7.3 De Nieuwe Hollandse Waterlinie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 48
8. Infrastructuur	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 53
9. Het 'heerlijke' landschap	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 60
10. Bedrijvigheid	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 65
10.1 De landbouw	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 65
10.2 Bedrijvigheid in en bij de stad	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 66
11. Stedelijke ontwikkeling na 1850	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 77
11.1 Algemeen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 77
11.2 De stadsuitbreidingen 1880-1950	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 79
11.3 De Wederopbouw	-	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 82

Deel 2. Waardering

1. De gemeente Culemborg als geheel	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 84
1.1 Inleiding: Culemborg als onderdeel van het rivierengebied									pagina 84
1.2 Cultuurhistorische kwaliteiten	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 86
2. De uiterwaarden	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 89
2.1 Goilberdingerwaard	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 89
2.2 Baarsemwaard	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 93
2.3 Veerweggebied	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 95
2.4 Lazaruswaard	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 97
2.5 Redichemsche Waard	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 99
2.6 Beusichemsche Waard	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 101
3. De Oeverwallen van de Lek	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 103
3.1 Goilberdingerpolder	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 103
3.2 Polder Redichem	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 106
3.3 Koornwaard of Besloten Rekum	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 109
3.4 De Geeren, 't Hogeveld en Kalveren	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 111
4. Het binnenland	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 113
4.1 Lanxmeer	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 113
4.2 Paveijen, Rietveld en Korte Hoeven	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 115
4.3 Vretstrooi	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 121
4.4 Prijs	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 123
4.5 Tienhoven, Zoowijk en Welborn	-	-	-	-	-	-	-	-	pagina 125
Literatuur en andere bronnen									pagina 128

Samenvatting

De gemeente Culemborg herbergt belangrijke cultuurhistorische waarden. Het patroon van dijken, kaden en weteringen getuigt van de omgang met het water, zowel de bescherming tegen overstromingen van de Lek en de Linge als de beheersing van het polderwater. In de historische binnenstad vertellen de structuur van straten en grachten en de vele historische panden het verhaal van de ontwikkeling van de stad. De ligging aan de Lek was van groot belang voor de Culemborgse vissers en schippers. In het landelijke gebied zijn de sporen van de middeleeuwse ontginningen nog duidelijk in de percelering, wegen, waterlopen en het bebouwingspatroon te herkennen. Aan dit agrarische landschap zijn twee belangrijke aspecten toegevoegd. Ten oosten van de stad hebben de heren en graven van Culemborg zich nadrukkelijk met de inrichting van het landschap bemoeid, wat onder meer tot de bijzondere lanenstructuur van de dreven en het Rondeel heeft geleid. In het westelijke deel van de gemeente ligt een gaaf bewaard gebleven deel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

In de twintigste eeuw is de stad sterk gegroeid en heeft zich over grote delen van het landelijke gebied uitgestrekt. In de nieuwe wijken zijn oudere elementen opgenomen, waardoor het oude cultuurlandschap als het ware door de nieuwbouw heen 'schemert'. De mate waarin dit gebeurt verschilt nogal: in Terweijde bijvoorbeeld minder dan in Lanxmeer.

Detail van de kaart van de Graafschappen Buren en Culemborg van Jacob Perrenot uit 1761. Bron: Gelders Archief, 0509-23_1.

Cultuurhistorische elementen en structuren zijn belangrijke aspecten van stad en landschap. Ze dragen bij aan de herkenbaarheid, ze vormen oriëntatiepunten en ze stellen bewoners en bezoekers in staat zich met een stad of een streek te identificeren. In de laatste twee decennia is de maatschappelijke belangstelling voor cultuurhistorie en landschap en, in het verlengde daarvan, voor de identiteit en het

eigen karakter van de dagelijkse leefomgeving sterk gegroeid. Deze belangstelling heeft onder meer geleid tot de nota Belvedere, die in 1999 door het Rijk is uitgebracht. In deze nota wordt de nadruk gelegd op het tweesporenbeleid: enerzijds behoud van waardevolle cultuurhistorische aspecten, anderzijds ontwikkelingsgericht omgaan met het erfgoed. Cultuurhistorische waarden werden vroeger vooral gezien als een planologische sta-in-de-weg. Sinds het verschijnen van de nota Belvedere is echter het besef gegroeid dat het erfgoed boeiende mogelijkheden biedt voor het landschap van de toekomst. Het kan een bron van inspiratie vormen voor ruimtelijke ontwikkelingen. Dit vindt ook zijn weerslag in het Besluit ruimtelijke ordening, dat op 1 januari 2012 in werking is getreden.

De inventarisatie en waardering van cultureel erfgoed en het vervaardigen van een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Culemborg kunnen een belangrijke rol spelen in behoud en ontwikkeling van cultuurhistorische waarden en vormen een inspiratiebron voor toekomstige ruimtelijke processen.

Boerderij De Sleutel.

1. Inleiding

In opdracht van de gemeente Culemborg is een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente vervaardigd. Hiervoor zijn - vanuit de optiek van de historische bouwkunde, de historische stedenbouw en de historische geografie interessante - objecten en structuren geïnventariseerd en gewaardeerd. Samen met de reeds vervaardigde archeologische waardenkaart zijn hiermee alle cultuurhistorische waarden in de gemeente in kaart gebracht. Het onderzoek was bedoeld om de gemeente een kader te bieden bij het beoordelen van aanvragen van bouw- en omgevingsvergunningen. Daarnaast vormt de cultuurhistorische waardenkaart een bouwsteen voor nieuwe bestemmingsplannen, in eerste instantie voor het bestemmingsplan buitengebied dat in de loop van 2012 tot stand moet komen. De kaart en de achtergrondinformatie vormen een wezenlijke onderlegger voor het cultuurhistorische beleid van de gemeente. Ze kunnen tevens een welkome input leveren voor educatie en toerisme.

1.1 De onderdelen van de Cultuurhistorische Waardenkaart

De cultuurhistorische waardenkaart bestaat uit drie onderdelen: de kaart, de catalogus en de beschrijving. De kaart is een interactief GIS-bestand waarin de belangrijke cultuurhistorische elementen en structuren zijn ondergebracht. Het GIS-bestand correspondeert met de catalogus. Dit is een Excelbestand waarin alle cultuurhistorisch waardevolle objecten zijn ondergebracht. In de catalogus kunnen selecties gemaakt worden zodat bijvoorbeeld alle boerderijen, of alle waterstaatkundige objecten zichtbaar kunnen worden op de kaart. Daarnaast biedt het GIS-bestand de mogelijkheid koppelingen te maken met andere GIS-matige informatie, zoals de kadasterkaart, de bodemkaart, de hoogtekaart of de kaart met de Ecologische Hoofdstructuur.

De catalogus bestaat uit een Exceltabel waarin de circa 300 geïnventariseerde objecten zijn opgenomen. De elementen en structuren vormen de rijen in de tabel, terwijl verticaal (in de kolommen) de eigenschappen zijn weergegeven. Per element in de lijst zijn de volgende gegevens genoteerd:

- Identificatienummer (uniek nummer dat correspondeert met het GIS-bestand)
- Naam/huisnummer (bijvoorbeeld Lanxmeersche Wetering, Prijsseweg 10)
- Deelgebied (bijvoorbeeld Polder Redichem, Lanxmeer)
- Subgebied (bijvoorbeeld een deel van een polder)
- Functie (bijvoorbeeld landbouw, defensie, waterbeheer) boerderij, kade, wetering)
- Categorie (bijvoorbeeld verdedigingswerk, wetering, gebouw) gebouw, waterkering, gegraven waterloop)
- Type (bijvoorbeeld inundatiesluis, boerderij, zomerdijk)
- Datering (bijvoorbeeld 1648, veertiende eeuw)
- Waardering (hoog, middel of laag)
- Status (rijksmonument, provinciaal monument, gemeentelijk monument, MIP, onderdeel NHW, geen)
- Beleid (bepalend, ondersteunend, indifferent)

De beschrijving is een korte verhandeling over de geschiedenis van de stad en het landelijke gebied van Culemborg, voor zover dat van belang is voor het huidige landschap. Hierin zijn de natuurlijke wordingsgeschiedenis, de ontginningen, het waterbeheer en de andere landschapsvormende factoren beschreven. Tevens is het Culemborgse landschap op twee niveaus gewaardeerd: de gemeente als geheel, als onderdeel van het grotere geheel van het rivierengebied, en de deelgebieden.

1.2 Inventarisatie van gebouwde monumenten

In het kader van het onderzoek is een systematische inventarisatie verricht van de gebouwde monumenten tot ca 1965 in het gebied buiten de singels. Met behulp van kaartvergelijking zijn de

huisplaatsen en de bebouwing van voor 1965 opgespoord. In het terrein is gekeken of het thans inderdaad nog om waardevolle historische bebouwing gaat. Op deze wijze is de bestaande groslijst van de gemeente (waarop ongeveer 50 objecten zijn opgenomen) geactualiseerd en aangevuld.

De groslijst is besproken in de begeleidingsgroep en op grond van de discussie aangepast. Van de waardevolle gebouwen die niet als gemeentelijk of rijksmonument zijn aangewezen is een korte beschrijving gemaakt, geïllustreerd met foto's. De beschrijvingen zijn gemaakt op grond van bestaande informatie en veldwerk.

Tijdens het veldwerk zijn de kenmerken genoteerd van gevels, daken, bijgebouwen en mogelijke andere aspecten, zoals tuinaanleg, voor zover die vanaf de openbare weg zichtbaar zijn. De gebouwen zijn niet bezocht. Voor de gebouwen, waarvan de cultuurhistorische waarde nog niet (voldoende) bepaald kan worden, is nader onderzoek aanbevolen.

De meubelfabriek Van Gaasbeek en Van Tiel is een waardevol industrieel complex.

1.3 Beperking tot de materiële cultuurhistorische waarden

De cultuurhistorische inventarisatie betreft de elementen, structuren en ensembles die in het huidige landschap zichtbaar zijn. Verdwenen elementen zijn niet op de kaart gezet, ze worden wel in de beschrijving van de ontstaansgeschiedenis genoemd als ze een belangrijke bijdrage aan de wording van het Culemborgse landschap hebben geleverd. Een voorbeeld hiervan in het versterkte huis van de heren van Caets aan de zuidkant van de Nieuwstad. Ook op een ander belangrijk onderdeel van de cultuurhistorie – de verhalen, mythen en sagen – wordt in dit rapport niet uitvoerig ingegaan. Deze verhalen vertellen hoe de bewoners het landschap en de geschiedenis van de plek hebben ondergaan en verwerkt; ze zijn nog steeds belangrijk voor de beleving en waardering van het landschap. In de beschrijving van de deelgebieden zijn enkele van deze volksverhalen als kadertekst opgenomen. Voor het doel van deze opdracht – een inventarisatie van cultuurhistorisch waardevolle objecten ten behoeve van het nieuwe bestemmingsplan buitengebied – is de nadruk op de materiële en niet op de immateriële cultuur gelegd.

Vanuit diverse plaatsen heeft men een mooi uitzicht op het silhouet van de stad. In de waardering van de deelgebieden is dit aspect wel zijdelings meegenomen, maar er is geen systematisch onderzoek gedaan naar zichtlijnen en zichtvelden. In de klankbordgroep (zie paragraaf 1.5) is er op aangedrongen dat er in de toekomst een gedegen onderzoek wordt uitgevoerd om de visuele relaties tussen de stad en het omringende landschap in beeld te brengen.

1.4 Waardering

De historisch-geografische objecten worden gewaardeerd volgens de methode die ook onder meer is toegepast in het project Culemborg aan de Lek:

Waardering historisch-geografische objecten		
belevingswaarde	herkenbaarheid	
	herinneringswaarde	
Waardering intrinsiek	zeldzaamheid	
	kenmerkendheid	
	gaafheid	
	(landschaps)architectuur	
Waardering context	samenhang	
	structureerende werking	
	gaafheid omgeving	
	Informatiewaarde	
Totaalwaardering		

De historische gebouwen worden gewaardeerd volgens onderstaande methode die is ontleend aan de Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek (RCE, Stichting Bouwhistorie Nederland, VNG, Atelier Rijksbouwmeester en Rijksgebouwendienst, 2009).

Waardestelling: hoog, middel, laag of niet van toepassing	
Algemene historische waarde	
Ensemblewaarde	
Stedenbouwkundige en/of landschapsarchitectonische waarde	
Architectuurhistorische waarde	
Bouwhistorische waarde	
Gebuekshistorische waarde	
Gaafheid en authenticiteit	
Belevingswaarde, informatiewaarde en herinneringswaarde	
Totaal	

Deze waardering levert een kaart op met hoog, middel en laag gewaardeerde punten, lijnen en vlakken. Om tot een waardering van de deelgebieden te komen kan niet worden volstaan met een simpele optelsom van hoog en middelhoog gewaardeerde objecten. Er is per deelgebied een beoordeling gemaakt waarbij de cultuurhistorische kenmerken zijn beschreven, de belangrijkste cultuurhistorische waarden zijn benoemd en de afleesbaarheid van de bewoningsgeschiedenis is beoordeeld. Dit resulteert in een waardering van de deelgebieden op grond van het onderstaande schema (Handleiding selectie en registratie jongere stedenbouw en bouwkunst – Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1991):

aspect	deelaspect	score
Algemene cultuurhistorische waarden	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling	
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling	
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een technische, structurele en/of functionele ontwikkeling	
	Belang van het gebied wegens innovatieve waarde of pionierskarakter	
Historisch-ruimtelijke	Belang van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening	

of stedenbouwkundige waarden	en/of stedenbouw	
	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, mede in relatie tot de regionale of lokale ontwikkelingsgeschiedenis.	
	Belang van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept	
Situationele waarden	Belang van het gebied wegens bijzondere verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies	
	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele, esthetische en/of functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun stedelijke of landschappelijke omgeving	
Gaafheid en herkenbaarheid	Belang van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing en hun groepering in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid	
	Belang van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de oorspronkelijke historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel	
	Belang van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing	
Zeldzaamheid	Belang van het gebied wegens de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landschappelijke omgeving	
	Belang van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt	
	Uitzonderlijk belang van het gebied wegens één of meer in het voorgaande genoemde kwaliteiten	

1.5 De klankbordgroep

Een belangrijk onderdeel van het onderzoek is het betrekken en raadplegen van lokale deskundigen, onder andere van de oudheidkundige vereniging Voet van Oudheusden. Met deze klankbordgroep is gedurende het onderzoek een aantal keren overlegd. Wij danken de leden van de klankbordgroep voor de vele nuttige commentaren bij de tekst en de objectenlijst, voor de vele aanvullingen en verbeteringen en voor de positieve wijze waarop ze bij het onderzoek betrokken zijn geweest.

De volgende personen maakten deel uit van de klankbordgroep:

- Bert Blommers
- Martin Bonouvrie
- Sander Booms
- Channa Cohen Stuart
- Alies Derwig
- Ferdinand van Hemmen
- Roeland Geertzen (voorzitter)
- Yvonne Jakobs
- Carel Konings
- Kitty Lamaker
- Huib Jan van Oort
- Kees de Raad
- Kees Raven
- Ronald Sluiter
- Jan Smits.

2. Beschrijving van de natuurlijke wordingsgeschiedenis

De gemeente maakt deel uit van de delta van Rijn en Maas. De bodem bestaat uit afzettingen van de Lek en oudere Rijntakken, waarvan de fossiele stroomruggen nog steeds als ruggen in het landschap te herkennen zijn. Voor de mens zijn stempel op het landschap ging drukken bestond het gebied uit ongerepte bossen en moerassen, doorsneden door grote rivieren. De verschillen in natuurlijke omstandigheden hebben een grote invloed gehad op de manier waarop de mens met het gebied is omgegaan. Hoe is dit landschap ontstaan? In de ontstaansgeschiedenis zijn twee geologische tijdvakken van groot belang, namelijk het pleistoceen, de periode van de ijstijden, en het holoceen, de huidige geologische periode.

2.1 Pleistoceen: stuwwallen en dekzand uit de ijstijd

Het pleistoceen begon ongeveer twee miljoen jaar geleden. In dit tijdvak hebben warme en koude perioden elkaar afgewisseld. De koude perioden, waarvan er meer dan twintig zijn geweest, noemen we ijstijden. Tussen de ijstijden in lagen warmere perioden, waarin het klimaat te vergelijken was met het huidige. Tijdens de ijstijden is er door de Rijn en de Maas ontzettend veel zand en grind vanuit de bergen naar onze streken getransporteerd. En tijdens één van de vele koude perioden, de voorlaatste, bereikte het landijs uit Scandinavië ons land. Het ijs bedekte toen het noordelijke deel van Nederland, ongeveer tot de lijn Vogelenzang-Utrecht-Nijmegen. De dikke ijsmassa's schoven langzaam naar het zuiden en werkten als enorme bulldozers. De zand- en grindlagen waaruit de bodem toen bestond werden opgedrukt en er ontstonden stuwwallen: langgerekte heuvelreeksen zoals de Utrechtse Heuvelrug, de Veluwe en het Gooi. Door de landijsbedekking en de vorming van de stuwwallen waren de grote rivieren gedwongen naar het westen af te buigen. Voor die tijd stroomden ze in noordelijke richting. Doordat de zeespiegel in de ijstijden ruim honderd meter lager stond dan nu, sneden de rivieren zich in en ontstond er een breed dal tussen de hogere gronden van Noord-Brabant en de Utrechtse Heuvelrug.

Tijdens de laatste ijstijd was Nederland niet met ijs bedekt, maar er heerste destijds wel een zeer koud toendraklimaat. Vanwege de lage temperatuur was er nauwelijks plantengroei mogelijk. Bomen groeiden er al helemaal niet. In deze koude periode huisden hier dieren als de mammoet en de wolharige neushoorn. In 1893 is in een weiland langs de Rijksstraatweg een groot bot van een 'voorwereldlijk' dier gevonden. De zeespiegel lag in de laatste ijstijd opnieuw veel lager dan tegenwoordig. Door de westelijke winden werd een dikke laag zand vanuit het – grotendeels drooggevallen – Noordzeegebied over ons land afgezet. Hier en daar blies de wind rivierduinen op, sommige zo hoog dat ze niet door latere afzettingen bedekt zijn (donken). In Culemborg komen dergelijke donken echter niet voor, wel aan de Busterweg, net buiten het grondgebied van de gemeente.

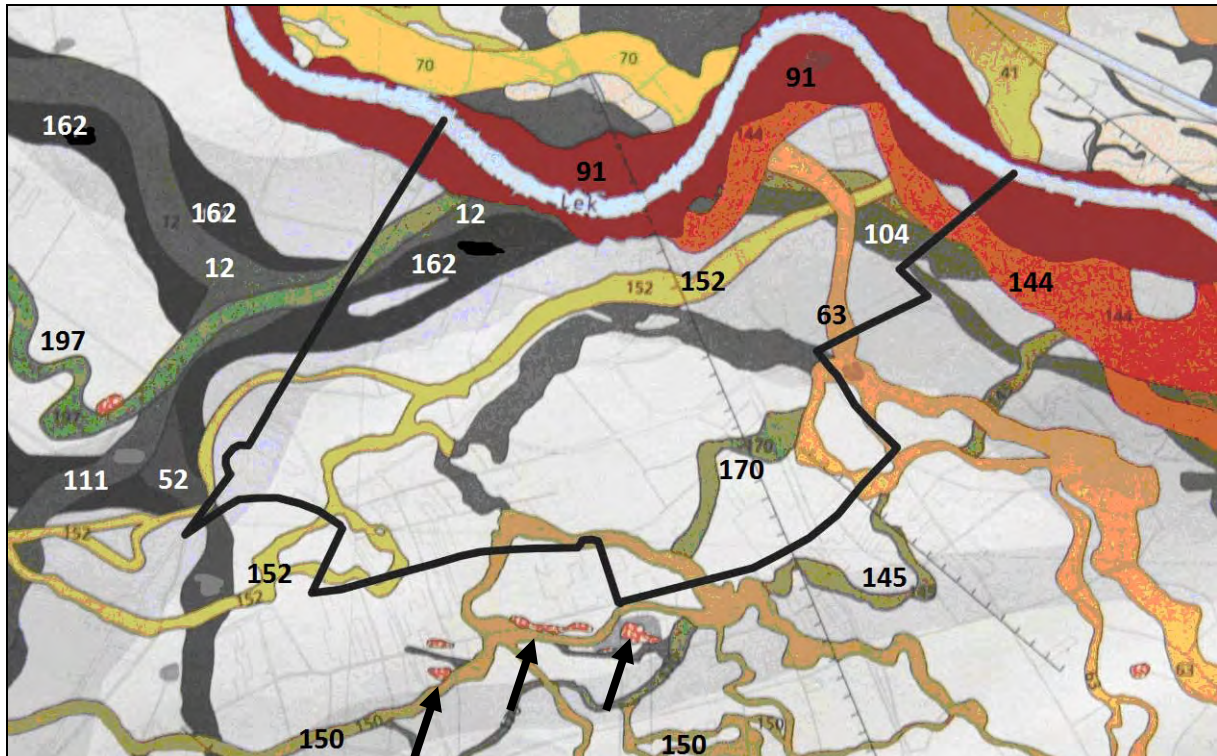
2.2 Holoceen: klei en veen

Circa 10.000 jaar geleden kwam er een eind aan de laatste ijstijd en begon het holoceen. Het klimaat werd warmer en vochtiger en ons land veranderde geleidelijk in een gesloten bosgebied. Als gevolg van het smelten van de enorme landijsmassa's steeg de zeespiegel snel. Na afloop van de ijstijd veranderde het karakter van de rivieren. In plaats van 'vlechtende' rivieren met talrijke, zich verplaatsende beddingen, die 's winters droogvielen en in het voorjaar enorme hoeveelheden smeltwater transporteerden, werden het meanderende rivieren. Deze naam komt van de (vroeger) sterk kronkelende rivier de Meander in West-Turkije. De rivieren gingen behalve zand ook zavel en klei aanvoeren en afzetten, waardoor het brede dal tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Brabantse zandgronden geleidelijk werd opgevuld. Het proces van rivierafzettingen en de vorming van oeverwallen is in de omgeving van Culemborg omstreeks 7000 jaar geleden begonnen¹.

¹ Heunks, 2007.

Oeverwallen en stroomruggen

In hun natuurlijke toestand hebben meanderende rivieren een tamelijk smalle bedding. Bij een grote aanvoer van water treedt de rivier al snel buiten haar oevers. Daar verliest het water snelheid waardoor de grootste en zwaarste korrels het eerst worden neergelegd. Hierdoor ontstaan er direct langs de rivier twee lage, zandige ruggen: de oeverwallen. Verder bij de bedding van de stroom vandaan, in de komgebieden, blijft het water langere tijd staan en komen de fijnere deeltjes tot bezinking; hier vinden we kleilagen in de bodem. Binnen de invloedssfeer van de actieve rivierbedding trad er dus over korte afstanden een sterke differentiatie op in afzettingmilieus. De oeverwallen worden samen met de bedding ook wel stroomrug genoemd.

Stroomstelsels bij Culemborg, met een indicatie van de periode (in C-14 jaren geleden) waarin de rivieren actief waren.

- 12: Autenase stroom (6110-5350)
- 63: Hennisdijk stroom (3820-2975),
- 91: Lek (1900-nu).
- 104: Maurik stroom (6200-5350),
- 144: Redichemse stroom (2220-930),
- 150: Schaikse stroom (5280-4240)
- 152: Schoonrewoerdse stroom (4520-3700),
- 162: Tienhovense stroom (7000-6260),
- 170: Vretstrooi stroom (5800-5285),
- 197: Zijderveldse stroom (5345-4620).

Grijsblauw: niet gedateerde stroom.

Pijlen: donken langs de Busterweg.

Bron: Berendsen en Stouthamer, 2001.

Door het voortdurend afzetten van klei en zand heeft de rivier de neiging om zijn stroomrug steeds verder op te hogen. We zien dat verschijnsel tegenwoordig ook in de uiterwaarden. De uiterwaarden komen hoger te liggen, de bedding van de rivier ook, en na verloop van tijd zijn de dijken weer te laag om een dreigende overstroming te kunnen voorkomen. Dit ophogen van de stroomrug gebeurde ook al in de natuurlijke toestand van de rivieren. In de tijd dat de rivieren nog niet bedijkt waren kon het gebeuren dat de rivier zo

hoog kwam te liggen ten opzichte van het omringende land dat ze op een gegeven moment haar bedding verliet en een nieuwe koers ging volgen. De oude stroomrug bleef dan als een fossiele rivierloop liggen. De bedding groeide of slibde dicht en de oeverwallen bleven als ruggen in het landschap achter. Door inklinking van het omringende veen kwamen deze ruggen steeds geprononceerder in het landschap te liggen. Bij Culemborg liggen verschillende stroomstelsels, waarvan de oudere door latere rivierafzettingen zijn bedekt en niet meer in het huidige landschap te herkennen zijn. Ten westen van Culemborg, tussen Goilberdingen en de Diefdijk, liggen de stroomruggen van de Autenase, Tienhovense en Zijderveldse stroom. Verder naar het zuiden vinden we de kleinere stroomruggen van de Schoonrewoerdse stroom, de Hennisdijk stroom, de Vretstrooi stroom en de Schaikse stroom. In het begin van de jaartelling kwam de huidige loop van de Lek tot ontwikkeling.

De venige kommen

Verder van de rivier af, waar het overstromingswater stagneerde, kwamen de fijnere slibdeeltjes uit het rivierwater tot bezinking: de komklei. Binnen het riviereengebied is er dus een onderscheid te maken tussen de wat hoger gelegen, zandige oeverwallen en de laaggelegen, uit zware klei opgebouwde kommen. Een kleine kom ligt in het zuidelijke deel van de polder Redichem en het zuiden van de huidige gemeente was één groot komgebied, het Culemborgerbroek. Hier kon het overstromings- en neerslagwater moeilijk weg. Er ontstonden moerassen, waarin water- en moerasplanten groeiden. De resten van dode planten verteerden slecht onder de natte en zure omstandigheden en er vormde zich veen. In het Culemborgerbroek is een veenlaag tot ontwikkeling gekomen, die waarschijnlijk het reliëf van de fossiele stroomruggen bedekte. Het veen bestaat voornamelijk uit bosveen en broekveen (Stiboka, 1973 en 1981). Het veen is thans bedekt met een laag komklei of door het landbouwkundig gebruik veraard en uiteindelijk verdwenen.

De Lange Dreef op de grens van de polder Redichem (rechts) en polder De Geeren.

De Lek

Uit onderzoek van de Universiteit van Utrecht² blijkt dat de Lek rond 200 v. Chr. ontstond als een zijtak van de Rijn die bij Wijk bij Duurstede van de hoofdstroom aftakte. De nieuwe rivierloop doorsneed ten oosten van Culemborg enkele oudere stroomruggen en bouwde brede oeverwallen op (Berendsen en Stouthamer, 2001). In de loop van de vroege middeleeuwen ging de rivier steeds meer water voeren. Dit leidde tot een langzame dichtslibbing van de Kromme Rijn. Toen de Kromme Rijn in 1122 werd afgedamd, als onderdeel van de aanleg van een doorgaande bandijk aan de noordkant van de Lek, verdween het waterbergende vermogen van de grote komgebieden van Langbroek en Schalkwijk en zal de wateroverlast in bijvoorbeeld het Culemborgerbroek zijn toegenomen. Niet lang daarna zal ook aan de zuidkant van de Lek een bandijk zijn aangelegd. In en na de middeleeuwen is de hoofdbedding geleidelijk op haar huidige plek komen te liggen. Ook na de bedijking is de rivier nog van vorm veranderd door erosie in de buitenbochten en afzetting van zand en klei in de binnenbochten.

De Meer en de Rekkermer

De Meer is een waterloop die loodrecht op de oeverwal van de Lek staat. Mogelijk is het een stroompje geweest dat het overtollige water uit het (vroeger) ten zuiden van de stroomrug gelegen moerasgebied afvoerde in de richting van de Lek. Een andere mogelijkheid is dat De Meer onderdeel uitmaakte van een stroompje dat het water naar het zuiden afvoerde en bij Buurmalsen in de Linge uitmondde. In ieder geval zal er bij hoog water op de Lek water via de Meer naar binnen zijn gestroomd. Het toponiem 'meer' betekent een afgesloten geul met stilstaand water. Later is De Meer ten zuiden van Culemborg uitgediept ten behoeve van de afwatering van de polder Voorkoop (als onderdeel van het afwateringsstelsel waarvan ook de Bisschopsgraaf uit circa 1100 deel uitmaakt) en vanaf 1430 ook van Redichem. In 1558 werden De Meer en de Bisschopsgraaf geschikt gemaakt voor de scheepvaart. De stroomrichting van het water in De Meer is door de aanleg van de Bisschopsgraaf omgekeerd: vroeger stroomde het water naar de Lek, daarna naar de Linge.

De Meer.

² Berendsen en Stouthamer, 2001.

De Rekummer stroomde langs de Lange Dreef naar Culemborg. Mogelijk hebben we hier te maken met een middeleeuws overloopgeultje van de Lek, dat bij hoogwater buiten zijn oevers trad en het Redichemmer Veld blank zette³. Na de bedijking fungeerde het als afwateringssloot.

De Rekummer liep vroeger van noordoost naar zuidwest door de Nieuwstad van Culemborg (zie de kaart van Jacob van Deventer uit 1570). Ten westen van de stad liep het water via de Oude Rekummer naar de Rietveldsche Wetering. In 1430 kreeg men toestemming van de heer van Buren en Beusichem om een sluisje in de Weidsteeg aan te leggen en het water van Redichem te lozen in De Meer.

Kaart van Jacob van Deventer uit 1570, met de Rekummer (deels overkluisd) parallel aan de Prijsestraat.

³ Visie van J.J.R. Mulder, in: A.J. Blommers (red), 2012. Rond de Kulenburg. Ridders en ontginningen tussen Lek en Linge, 1100-1318. Culemborg.

3. Prehistorie en Romeinse tijd

3.1 De omgeving van Culemborg

In het rivierengebied waren de mogelijkheden voor wonen en akkerbouw beperkt tot de hogere delen van het landschap. Vindplaatsen van bewoning in de prehistorie zijn aangetroffen op de verschillende stroomruggen in het gebied. Ook de huidige steden en dorpen liggen op de oeverwallen van de huidige rivieren en op fossiele stroomruggen, die net iets hoger lagen dan de omgeving en dus minder snel overstroomd raakten als de rivier buiten haar oevers trad.

Overzicht van de prehistorische en historische perioden		
Periode	Tijd in jaren	
Nieuwe tijd	1500 - heden	
Middeleeuwen:	450 – 1500 na Chr.	
Late middeleeuwen		1050 - 1500 na Chr.
Vroege middeleeuwen		450 - 1050 na Chr.
Romeinse tijd:	12 voor Chr. – 450 na Chr.	
Laat-Romeinse tijd		270 - 450 na Chr.
Midden-Romeinse tijd		70 - 270 na Chr.
Vroeg-Romeinse tijd		12 voor Chr. - 70 na Chr.
IJzertijd:	800 – 12 voor Chr.	
Late ijzertijd		250 - 12 voor Chr.
Midden-ijzertijd		500 - 250 voor Chr.
Vroege ijzertijd		800 - 500 voor Chr.
Bronstijd:	2000 - 800 voor Chr.	
Late bronstijd		1100 - 800 voor Chr.
Midden-bronstijd		1800 - 1100 voor Chr.
Vroege bronstijd		2000 - 1800 voor Chr.
Neolithicum (jonge steentijd):	5300 – 2000 voor Chr.	
Laat-neolithicum		2850 - 2000 voor Chr.
Midden-neolithicum		4200 - 2850 voor Chr.
Vroeg-neolithicum		5300 - 4200 voor Chr.
Mesolithicum (midden steentijd):	8800 – 4900 voor Chr.	
Laat-mesolithicum		6450 - 4900 voor Chr.
Midden-mesolithicum		7100 - 6450 voor Chr.
Vroeg-mesolithicum		8800 - 7100 voor Chr.
Paleolithicum (oude steentijd):	tot 8800 voor Chr.	
Laat-paleolithicum		35.000 - 8800 voor Chr.
Midden-paleolithicum		300.000 – 35.000 voor Chr.
Vroeg-paleolithicum		tot 300.000 voor Chr.
Bron: Archeologisch Basis Register 1992		

De oudste bewoning in het westelijk rivierengebied vond plaats in een periode waarvan de sporen nu grotendeels zijn afgedekt door metersdikke rivierafzettingen. Archeologische vondsten uit deze perioden (paleolithicum en mesolithicum: 300.000-4900 voor Chr.) worden dan ook zelden aangetroffen. Alleen bij zand- en grindwinning komen mondjesmaat aanwijzingen tevoorschijn voor menselijke aanwezigheid in het vroegere landschap dat op meters diepte begraven ligt. Op enkele plaatsen in het rivierengebied

liggen donken (fossiele rivierduinen) aan de oppervlakte waarop oude bewoningssporen zijn aangetroffen. Op een donk bij Leerdam is een vindplaats bekend uit mogelijk het laat-mesolithicum, terwijl ook in de Alblasserwaard aanwijzingen bestaan voor menselijke activiteiten in deze periode. In de gemeente Culemborg komen dergelijke donken niet voor. De donken aan de Busterweg, net ten zuiden van de gemeente, zijn nog niet archeologisch onderzocht.

De vroegste onmiskenbare bewoningssporen in het gebied dateren uit het vroeg-neolithicum. In de nabijheid van Everdingen zijn op een fossiele stroomrug aanwijzingen gevonden uit deze periode. Bewoning uit het vroeg- en midden-neolithicum is op tal van plaatsen in het rivierengebied aangetroffen, vooral op donken.

In de ijzertijd en de Romeinse tijd was het rivierengebied op uitgebreide schaal bewoond. In archeologisch opzicht is de Schoonrewoerdse stroomrug buitengewoon interessant. In het westen van de gemeente is in 1966 bij boerderij Den Heuvel aan de Rietveldseweg een nederzetting uit de midden-ijzertijd opgegraven. Bij verkennend archeologisch onderzoek ten behoeve van uitbreidingswijken aan de zuid- en westkant van Culemborg zijn enkele woonplaatsen uit deze periode aangetroffen, onder andere in de wijken Lanxmeer en Parijsch⁴. Recente opgravingen door archeologisch bureau RAAP in Parijsch-Zuid⁵ hebben een vrijwel continue en intensieve bewoning aangetoond vanaf de bronstijd tot in de Romeinse tijd. Ten oosten en zuidoosten van de historische binnenstad van Culemborg zijn op dezelfde stroomrug nederzettingen bekend uit de Romeinse tijd, zoals een inheems-Romeinse nederzetting in de noordoostelijke hoek van Terweijde-Voorkoop.

3.2 Archeologische waarden in de gemeente⁶

Binnen de gemeente Culemborg zijn op verschillende plaatsen bewoningssporen uit het neolithicum aangetroffen. Deze concentreren zich volledig op de hoger gelegen meandergordels van de Schoonrewoerdse stroomgordel ten westen van de historische stad. De meeste vindplaatsen zijn aangetroffen tijdens grootschalige archeologische karteringen in het kader van voorgenomen woningbouw en de verbreding van de A2.

Opvallend is dat deze vindplaatsen zich ondanks de hoge ouderdom vrijwel aan het oppervlak bevinden. De meeste vindplaatsen uit het neolithicum hebben een einddatering in de bronstijd. In sommige gevallen is continuïteit van bewoning gedurende beide perioden daadwerkelijk aangetoond. In een aantal gevallen is de datering neolithicum-bronstijd echter toegepast in verband met het ontbreken van goed dateerbaar vondstmateriaal. De verspreiding van nederzettingen uit de bronstijd komt sterk overeen met de verspreiding van neolithische vindplaatsen, maar het huidige beeld hiervan wordt sterk bepaald door de mate waarin onderzoek heeft plaatsgevonden. Vindplaatsen uit de bronstijd zijn ook aangetroffen op de brede crevasserug van de Hennisdijkse stroomgordel ten zuiden van de historische stad in de nieuwbouwwijk Lanxmeer. Begravingen uit de periode neolithicum-bronstijd zijn tot op heden niet aangetroffen.

Terwijl de bewoningsdichtheid van het rivierengebied in de vroege bronstijd nog gering was, nam deze in de midden bronstijd geleidelijk toe. Het aantal kleine nederzettingen dat met name de laatste jaren in het kader van grote bouwprojecten in het rivierengebied in kaart is gebracht, is aanzienlijk (onder meer woningbouwlocaties, rijksweg A2 en bedrijventerreinen). De boerderijen hadden in deze tijd veelal zeer forse afmetingen van meer dan 20 m lengte. Kenmerkend is het gebruik van bronzen gebruiksvoorwerpen (zoals bijlen en sikkels) die door middel van 'internationale' handelsrelaties in het Betuwse rivierengebied zijn terechtgekomen. Door een tijdelijke vernatting van het klimaat gedurende de late bronstijd en vroege ijzertijd had het rivierengebied in toenemende mate last van overstromingen. Als gevolg hiervan was in die periode sprake van een sterke afname van de bevolking.

⁴ Odé & Haartsen (1997a en 1997b).

⁵ Nog niet gepubliceerd; mededeling Jan Smits, Gemeente Culemborg.

⁶ Deze paragraaf is grotendeels ontleend aan Heunks (2007).

IJzertijd

De ijzertijd wordt in het riviereengebied gekenmerkt door een stijging van het aantal bewoners. In de loop van de ijzertijd nam de gemiddelde omvang van de nederzettingen toe. Met name in de late ijzertijd, op een moment dat ook de bevolkingsaanwas het sterkst was, bevonden zich her en der nederzettingen, bestaande uit een aantal boerenerven op terreinen met een omvang van meerdere hectaren. De grootste prehistorische nederzettingen in het riviereengebied stammen uit de periode 50 tot 12 voor Chr., toen de Bataven zich in dit gebied vestigden.

In de ijzertijd werd het gebruik van ijzer voor de vervaardiging van wapens en gebruiksvoorwerpen gemeengoed. Het bezit van ijzeren gebruiksvoorwerpen onderstreept vanaf dat moment de verdergaande sociale differentiatie in de lokale en regionale gemeenschappen. Na de ruilhandel was de daaropvolgende stap de introductie en ontwikkeling van smelt- en smeedtechnieken in de gemeenschappen zelf. Nu konden de ijzeren voorwerpen ter plaatse vervaardigd worden door (veelal rondreizende) smeden. Brons werd nog gebruikt voor onder andere sieraden, mantelspelden en lederbeslag. Tussen 100 en 0 voor Chr. had men met name in het riviereengebied ook de beschikking over glas, zij het hoofdzakelijk voor armbanden en kralen. Vermeldenswaard is het gebruik van de eerste munten, dat min of meer samenviel met de komst van de Bataven.

De hogere bevolkingsdichtheid, gecombineerd met de grotere trefkans (vindplaatsen uit de ijzertijd zijn groter, liggen vaak vrijwel aan het huidige maaiveld en worden gekenmerkt door veel nederzettingen-afval), heeft ertoe geleid dat de vindplaatsenkaart van Culemborg een relatief hoge dichtheid aan vindplaatsen uit de ijzertijd kent. In veel gevallen gaat het om sporen van nederzettingsterreinen. De verspreiding beperkt zich tot de Schoonrewoerdse stroomgordel westelijk van de historische stad, de crevasse van Hennisdijk zuidelijk van de stad (omgeving Lanxmeer) en in het uiterste oosten op de stroomgordel van Hennisdijk in de wijk Voorkoop. De ijzertijdbewoning gaat in veel gevallen samen met Romeinse bewoningssporen op dezelfde locatie of in de nabije omgeving. Begravingen uit de ijzertijd zijn tot op heden betrekkelijk schaars⁷. Een verklaring hiervoor is een combinatie van de geringe trefkans voor graven, het beperkte aantal archeologische opgravingen van vindplaatsen uit de ijzertijd en het karakter van het begravingssritueel in een groot deel van de ijzertijd (crematiegraven met relatief weinig bijgiften). Toch mag ervan worden uitgegaan dat bij de meeste nederzettingsterreinen een grafveld hoort.

Opvallend is het geheel ontbreken van sporen uit de ijzertijd op de hooggelegen meandergordel van Schaik in het zuidelijke deel van de gemeente. Het ontbreken van grootschalige ontwikkelingen (en dus ook van het begeleidende archeologische onderzoek) is hier waarschijnlijk debet aan.

Romeinse tijd

Formeel eindigt de ijzertijd met de komst van de Romeinen in onze streken in circa 19 voor Chr. In deze periode werd de noordelijke Rijntak, de Nederrijn, tot rijksgrens (*limes*) aangewezen (na een nederlaag, de Varusslag in 9 na Chr.). Een stelsel van grensforten (*castella*) moest deze grens bewaken. Met name in de eerste en tweede eeuw na Chr. nam de bevolking sterk toe. Na de Bataven-opstand in 69 na Chr. trad een langdurige, relatief vreedzame periode in. Mede hierdoor ontstond in met name de tweede eeuw na Chr. welvaart in het riviereengebied. Als gevolg van de aanwezigheid van de Romeinse militaire organisatie in het gebied ontstond een grote afzetmarkt voor agrarische producten. Hierbij werd vermoedelijk het grootste deel van de voor landbouw geschikte bodems in het riviereengebied benut.

De archeologische vondsten uit deze periode bestaan voor een groot deel uit typisch Romeinse producten (zoals gedraaid aardewerk). De bevolking nam veel van de Romeinse levenswijze over, ook in religieus opzicht. Tevens leverden de Bataven troepen aan het Romeinse leger en zelfs aan de keizerlijke lijfwacht! Er vond ten dele een versmelting plaats van inheemse en Romeinse godheden, zoals blijkt uit de aanwezigheid van Gallo-Romeinse tempels in het riviereengebied (onder andere te Elst,

⁷ Alleen in Parijsch-Zuid zijn enkele crematiegraven gevonden; mededeling Jan Smits.

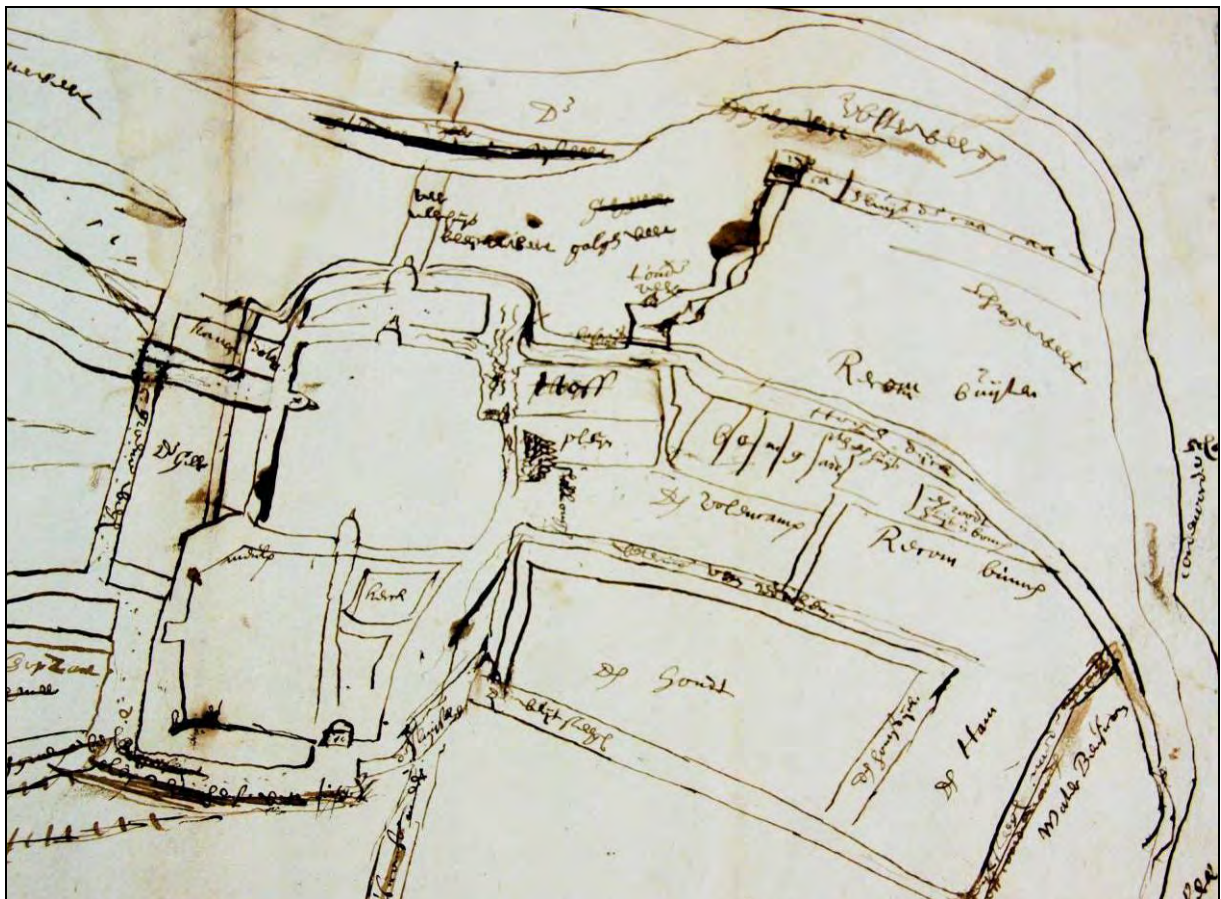
Wamel en Empel). Tegen het eind van de tweede eeuw na Chr. kwam aan de relatief rustige en voorspoedige periode een eind door herhaaldelijke invallen van Germaanse stammen. Vanaf die periode vertoonde de Romeinse macht in het gebied tekenen van instabiliteit. Voor het eerst sinds eeuwen daalde het bevolkingsaantal. De twee daaropvolgende eeuwen werden gekenmerkt door een afwisseling van perioden met invallen en herstel van de Romeinse grensverdediging. De Romeinse overheersing in Nederland eindigde definitief met een grootschalige inval van de Germanen in 406 na Chr. Dit gaat samen met een sterke terugval van de bevolkingsdichtheid en een afname van het areaal landbouwgrond. Het verspreidingsbeeld van vindplaatsen met een Romeinse datering komt sterk overeen met die uit de ijzertijd (de Schoonrewoerdse stroomgordel westelijk van de historische stad, de crevasse van Hennisdijk zuidelijk van de stad en in het uiterste oosten op de stroomgordel van Hennisdijk). Daarnaast is sprake van enkele afwijkende vondstmeldingen rond de historische stad. Opmerkelijk is de melding van een munt aangetroffen tijdens de dijkverbetering eind 20e eeuw bij Redichem. Het betreft de enige Romeinse waarneming op de meandergordel van Redichem en zou kunnen duiden op een Romeinse einddatering van deze zone. Waarom duidelijkere waarnemingen van Romeinse bewoning hier in dat geval ontbreken, is niet duidelijk. Diverse Romeinse vindplaatsen in de gemeente Culemborg kunnen worden aangeduid als nederzettingsterrein: plaatsen waar over het algemeen gedurende honderden jaren achtereen gewoond is.

Veelal betreft het een continuering van de bewoning uit de ijzertijd. Als gevolg van deze langdurige bewoning wordt een aantal nederzettingsterreinen gekenmerkt door een hogere ligging in het huidige landschap (zgn. woerdgronden). Daarnaast is de donkere kleur van de grond kenmerkend: een gevolg van de eeuwenlange aanrijking met nederzettingsafval. Ook voor de Romeinse tijd geldt dat er tot dusverre weinig graven zijn gevonden. Alleen bij Caetshage zijn tijdens archeologisch onderzoek enkele crematiegraven aangetroffen.

4. Middeleeuwse ontginningen

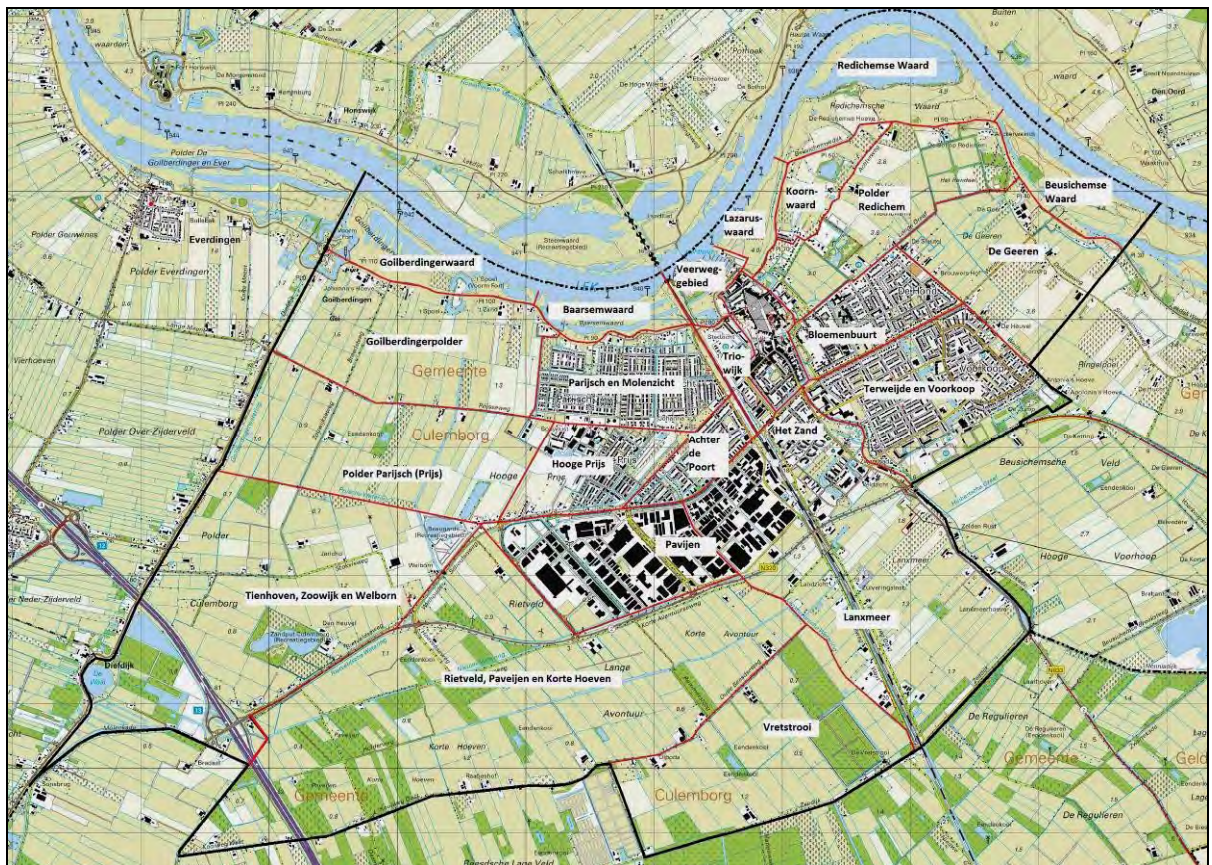
Na de Romeinse tijd brak een periode aan waarin veel overstromingen plaatsvonden in dit deel van het rivierengebied. Veel dorpen werden verlaten. Vanaf de vijfde eeuw maakten de uit verschillende Germaanse stammen voortgekomen Franken in het rivierengebied de dienst uit. In de zesde eeuw stichtte het Frankische geslacht de Merovingen het Merovingische Rijk, waarbij de voormalige Romeinse *limes* min of meer in ere werd hersteld als rijksgrens. De merovingische tijd wordt gekenmerkt door geheel eigen rijke culturele uitingen met kenmerkende sieraden, wapenversieringen en glas (en een levendige handel hierin). Tot dusverre zijn in de gemeente Culemborg nog geen vindplaatsen uit de merovingische tijd bekend.

Later zijn nieuwe nederzettingen gesticht en gronden in gebruik genomen als landbouwgrond. Volgens de gangbare opvattingen (Haartsen en Harten, 2010) zijn de ontginningen in het rivierengebied in drie fasen te verdelen: de oeverwallen, de flanken van de oeverwallen en de komgebieden.

Een oude kaart van Culemborg en omgeving is deze schets van omstreeks 1650. De maker is niet bekend, de aanleiding voor het maken van de kaart was een proces in de periode 1649-1658 over de zelfstandigheid van het graafschap Culemborg. Interessant is dat in de Lazaruswaard het Oude Veer en het Lazarushuis zijn aangegeven. Bron: Gelders Archief, 0370 inv. nr. K1.

Op de volgende pagina zijn de kaart van Perrenot (1761) en de huidige topografische kaart afgebeeld. De indeling in polders, die teruggaat op de middeleeuwse ontginningen, is in het landelijke gebied van Culemborg nog goed te herkennen. Verder valt op dat de stad zich over een flink deel van het platteland heeft uitgebreid.

De oeverwallen

De oudste ontginningen liggen op de hoogste delen van de stroomruggen en worden gekenmerkt door een tamelijk onregelmatige blokvormige percelering⁸. Deze percelering komt voor in de polder Redichem, de Koornwaard en in een smalle strook tussen de Oudaseweg en de Beusichemsedijk. Mogelijk behoort ook de polder De Hond tot de oudste ontginningen. Hier treffen we eveneens blokvormige percelen aan, zoals te zien is op de Verpondingskaart uit 1810. Wat deze polder bijzonder maakt is het dichte wegenpatroon: er zijn maar liefst vijf noord-zuid lopende wegen (de 1^e tot 5^e Hondsteeg) ingetekend, min of meer parallel aan elkaar. Thans is de polder stedelijk gebied, maar de wegenstructuur is grotendeels gehandhaafd.

De Hond op de Verpondingskaart uit 1810. Opmerkelijk zijn de blokvormige percelen en het dichte wegenpatroon.

De flanken van de oeverwallen

De tweede fase betreft de flanken van de stroomruggen en wordt gekenmerkt door een regelmatige strokenpercelering loodrecht op de oeverwal van de Lek, zoals in de polder Goilberdingen ten westen van de stad. Ook in het gebied tussen Beusichem en Redichem vinden we een dergelijke strookvormige percelering op de oeverwal van de Lek, zoals Polder De Geeren en de aangrenzende polder 't Hoge Veld. Op grond van hun naam mag men aannemen dat Goilberdingen en Redichem van Karolingische ouderdom zijn (725-900 na Chr.), hoewel de oudste vermeldingen van later datum zijn.

Goilberdingen is ontgonnen vanaf de oever van de Lek in de periode vóór de bedijking. De percelen zijn loodrecht op de oeverwal van de Lek uitgezet en staan dus nu ook loodrecht op de Goilberdingerdijk. De richting van sloten en percelen is hier vrijwel noord-zuid. Op oude kaarten is te zien dat de sloten ten noorden en ten zuiden van de dijk in elkaars verlengde lagen. Dit kan erop duiden dat de dijk ooit teruggesleed is. Een andere mogelijkheid is dat de dijk, die immers jonger is dan de percelering, op enige afstand van de bedding is aangelegd en daarom de percelering doorsnijdt. De afstand tussen de Goilberdingerdijk en de Prijsseweg in het westelijke deel is ongeveer 1000 meter. Dit komt overeen met de afstand die ook ten westen van de Diefdijk tussen de ontginningsbasis en de achtergrens van de ontginning wordt aangetroffen. In het oosten van Goilberdingen bedraagt de afstand slechts ongeveer 800 meter. Deze afwijking is het gevolg van het zuidwaarts verleggen van de Goilberdingerdijk, vermoedelijk als gevolg van verlegging van de hoofdbedding van de Lek die mogelijk gepaard ging met een dijkdoorbraak.

Ten zuiden hiervan, tussen de Prijsseweg en Prijsse Wetering, ligt de polder Prijs of Parijs. De Prijsseweg was ooit de achtergrens van de ontginning van Goilberdingen. Waarschijnlijk lag hier een

⁸ We verkiezen de term percelering boven verkaveling. Percelering is de verdeling van het land in percelen, terwijl met verkaveling (dat vaak als synoniem wordt gebruikt) eigenlijk de eigendomsverdeling wordt bedoeld.

kade om het water te keren van het onontgonnen gebied ten zuiden ervan. Ook bevindt zich hier de Goilberdingse Wetering. Toen de ontginning van de Hoge en Lage Prijs werd aangepakt heeft men deze kade gebruikt als ontginningsbasis. Van hieruit zijn sloten gegraven die in het westen in het verlengde liggen van de sloten in Goilberdingen (en evenwijdig aan de Diefdijk), maar naar het oosten toe steeds meer een noordoost-zuidwest richting krijgen. Het lijkt erop alsof hier een aanpassing heeft plaatsgehad op de kennelijk al bestaande ontginning van Lanxmeer. De oostelijke perceelscheidingen van Parijs lopen parallel aan de Prijsseweg/Rietveldseweg, de noordwestelijke grens van Lanxmeer. De sloten en dus ook de percelen hebben hier een oriëntatie die min of meer noordoost-zuidwest gericht is. Vanaf de Diefdijk tot de grens van de stedelijke bebouwing heeft het ontginningsblok een vrij regelmatige vorm met een kaveldiepte van bijna 1000 meter. De achtergrens van de ontginning van de Hoge en Lage Prijs wordt gevormd door de Prijssche Wetering.

De komgebieden

De derde fase was de ontginning van de (venige) komgebieden. Vanuit de bestaande nederzettingen op de oeverwallen van de rivieren werd het komgebied ontgonnen en in gebruik genomen door de boeren. De achtergrens van het ene ontginningsblok is vaak gebruikt als ontginningsbasis van het volgende blok, zoals bijvoorbeeld het geval was bij Parijs, dat ontgonnen is vanaf de achterkade van Goilberdingen. Dit is echter maar een deel van het verhaal. Vanaf de elfde eeuw kwamen systematische ontginningen tot stand doordat de landsheer (dat was toen in deze contreien de bisschop van Utrecht) stukken woeste grond uitgaf aan groepen ontginners. Deze strak door de bisschop georganiseerde ontginningen noemen we cope-ontginningen⁹. Lanxmeer en Voorkoop zijn de enige voorbeelden hiervan in Gelderland. Lanxmeer is waarschijnlijk in de tweede helft van de elfde eeuw ontgonnen, mogelijk op initiatief van de heren van Cuyk die goederen in leen hadden van de bisschop van Utrecht¹⁰. Een van de kenmerken van een cope-ontginning is dat het land verdeeld was in stroken grond met een vaste kavellengte en -breedte. Op grond hiervan is het aannemelijk dat de toenmalige ontginningsas langs De Meer vrijwel hetzelfde verloop had als de huidige Rijksstraatweg. De Lanxmeersche Wetering, de achtergrens van de ontginning, loopt namelijk bijna parallel aan de Rijksstraatweg en volgt niet de grote bocht in De Meer. Loodrecht op de ontginningsas werden sloten gegraven naar de Lanxmeersche Wetering; de kaveldiepte bedroeg hier ongeveer 1300 meter.

Tussen de ontginningsas en de grote bocht in De Meer bleef een stuk land liggen, dat niet in de systematische percelering van de cope werd opgenomen. Op dit terrein, dat nu bekend staat als Caetshaag, zijn bij archeologisch onderzoek resten van een bakstenen gebouw aangetroffen. Op grond van de verschijningsvorm en het baksteenformaat kan het gebouw in het laatst van de dertiende of het begin van de veertiende eeuw worden gedateerd. Het steenhuis werd omgeven door een dubbele omgrachting met een doorsnede van ongeveer 150 meter. Het geheel is waarschijnlijk een waterburcht. Op en bij het kasteelterrein is aardewerk gevonden dat teruggaat tot in de twaalfde eeuw, maar de precieze aard van de bebouwing in de vroegste periode kon niet meer worden vastgesteld¹¹. Het terrein kan sinds de veertiende eeuw worden gerelateerd aan de familie Van Kaets of Van Caets, nakomelingen van een voor het eerst in 1248 genoemde Hubert, een jongere zoon van de heer van Buren. Caetshage was aanvankelijk een Cuijks, later een Gelders leen.

Ook Voorkoop is een cope-ontginning. Alleen het noordelijke deel van deze polder valt in de gemeente Culemborg. Het blok Voorkoop zal ongeveer tegelijkertijd met Lanxmeer zijn ontgonnen. De

⁹ Van der Linden (1956).

¹⁰ Horsten (1972).

¹¹ Bij het archeologisch onderzoek zijn aanwijzingen gevonden die de onderzoekers tot de overtuiging brachten dat het steenhuis een mottekasteel als voorganger heeft gehad.

ontginningen Voorkoop en Lanxmeer zijn de enige cope-ontginningen in het Gelderse rivierengebied en ze wijken enigszins af van de copen in het Utrechts-Hollandse veengebied door de grotere kavellengte (1300-1350 meter, ten opzichte van 1250 meter in de meeste Utrechts-Hollandse copen. De afwatering van Voorkoop vond plaats via De Meer en de Bisschopsgraaf, welke laatste mogelijk al omstreeks 1100 is aangelegd. Het water uit de Bisschopsgraaf kwam uit in de Linge, aanvankelijk via een watergang langs de Beedsche Zeedijk. Uiteindelijk is de uitwatering verder naar het oosten verlegd om via de sluis De Neust in de Linge uit te komen. Op het punt waar de Bisschopsgraaf naar het zuiden afbuigt is in 1314 de 's-Grevendam in de wetering gelegd.

Rechts van de bocht in de Bisschopsgraaf ligt de 's-Grevendam.

Ten westen van Lanxmeer lag het uitgestrekte komgebied van het Culemborgerbroek. De ontginning hiervan is nog enigszins in nevelen gehuld. De polder Rietveld (tussen de Rietveldse Weg en de Holder Steeg) is jonger dan Lanxmeer, gezien de onregelmatige aansluiting van de percelering aan de westkant van de Lanxmeerse Wetering. Hetzelfde geldt voor de polder Vretstrooi. Vretstrooi waterde via de Boeltjesgraaf mogelijk in eerste instantie af op de Oude Vliet. Later vond afwatering plaats in westelijke richting via de Nieuwe Wetering.

Een raadsel is de ontginning van Paveijen¹². Deze ontginning moet al aan het eind van de elfde of het begin van de twaalfde eeuw hebben plaatsgevonden, gezien het feit dat al vroeg sprake was van tienden van twintig hoeven en het feit dat de tufstenen zaalkerk van Paveijen al in 1129 wordt vermeld, hetzelfde jaar dat de abdij Mariënweerd is gesticht. Een parochiekerk van Paveijen wordt in 1148 genoemd¹³. Van Bavel meent dat de parochie kort daarvoor was gesticht. De kapel van Lanxmeer wordt voor het eerste genoemd in 1135, toen deze aan de abdij werd geschonken. De kapel maakte deel uit

¹² We gebruiken de schrijfwijze Paveijen voor de ontginning, de kerk en de parochie, in navolging van de topografische kaart, en Pavijen voor het bedrijventerrein aan de zuidwestkant van de stad.

¹³ Bavel 1993, p. 85.

van de parochie Paveijen. De plaats van de kerk van Paveijen is opmerkelijk¹⁴. En hoe vond de afwatering van Paveijen plaats? Waterde het gebied aanvankelijk af op de nog onontgonnen komgebieden van de Vijfherenlanden? Ongetwijfeld werd een deel van het water afgevoerd via de Oude Vliet, die vanuit het centrum van het komgebied naar het noorden stroomde en bij 't Spoel in de Lek uitkwam. Uiteindelijk was het komgebied Paveijen niet aantrekkelijk om te gaan of te blijven wonen. Het gebied was te nat geworden door de inklinking van de bodem en de afdamming van de Kromme Rijn, waardoor het hoge water van de Lek meer wateroverlast veroorzaakte. Het altaar van de kerk van Paveijen is overgebracht naar de kapel van Lanxmeer, die vóór 1294 parochiekerk werd.

Tussen Paveijen/Rietveld en Vretstrooi ligt het ontginningsblok Korte Hoeven/Slijpsteentjes, waarvan de percelingsrichting niet aansluit op de blokken ten noorden en ten zuiden ervan. Het gebied wordt begrensd door de Holderwetering/Blokwetering en de Oude Beesdseweg. Door de aanleg van de Nieuwe Wetering hebben de gebieden tussen de Nieuwe Wetering en de Oude Beesdseweg de namen Lange en Korte Avontuur (ook wel Aventura en Avontuur) gekregen, gescheiden door de Rommersteeg.

Het is duidelijk dat er omstreeks 1100 een enorme ontginningsactiviteit in het Land van Culemborg plaatsvond. Veel van de ontginningen uit deze periode dragen vernoemingsnamen. Ten westen van Utrecht zijn dat bijvoorbeeld Kamerik, Spengen (Spanje) en Kockengen (Pays de Cocange: Luilekkerland), in ons gebied komen we de namen Prijs (van Parijs) en Paveijen (van Pavia, oudste vermelding Paveia, 1129) tegen. Deze namen zouden gegeven zijn om boeren naar de nieuwe ontginningsgebieden te lokken¹⁵. Ook de bouw van de kerk in Paveijen kan bedoeld zijn geweest om een gunstig vestigingsklimaat te creëren. De naam Bisschopsgraaf, verbonden aan de wetering die vanuit deze ontginningen naar de Linge is gegraven, duidt erop dat de bisschop van Utrecht toen nog het landsheerlijk gezag over deze streken uitoefende¹⁶. Tussen de systematische ontginningen in de kom en de oudere ontginningsblokken op de oeverwallen bleven restgebieden over die als laatste in gebruik werden genomen, zoals de polder Tienhoven en waarschijnlijk ook het gebied Slijpsteentjes, tussen de Blokwetering en de Oude Beesdseweg.

Het dorp Redichem

Van Redichem wordt een datering in de vroege middeleeuwen waarschijnlijk geacht, hetgeen wordt bevestigd door de vondst van een fragment Badorf-aardewerk (9e eeuw). De vraag is echter waar de nederzetting Redichem precies gelegen heeft. Volgens Renes (1982) zou Redichem de oude, prestedelijke naam van Culemborg zijn. Na de bouw van kasteel Culemborg gingen de Heren van Beusichem (ook wel Van Bosichem geheten) zich Van Culemborg noemen. Naderhand zou ook de stad naar het kasteel en de heren worden genoemd, net als bijvoorbeeld bij Vianen het geval was, en zou de oude naam in onbruik zijn geraakt. Andere onderzoekers zien Redichem als een afzonderlijk dorp, bestaande uit enkele verspreid gelegen boerderijen aan de Achterweg. De huidige Lange Dreef zal de achterkade van het dorp zijn geweest die de grens vormde met de ontginningsblokken De Hond en De Geeren, tot 1437 tevens de grens tussen Buren en Culemborg. Op deze oude grens heeft een landweerder gelegen¹⁷. Op de kaart van Van Geelkercken (ca 1640) is de naam landweerder nog aangegeven.

Bij de bedijking is de Achterweg tot bandijk opgeworpen. Toen in de nabijheid de stad Culemborg tot ontwikkeling kwam is Redichem niet uitgegroeid tot een volwaardig dorp. Mogelijk zijn boeren uit het

¹⁴ Uit archiefonderzoek van Blommers ten behoeve van De canon van Culemborg (2009) blijkt dat het gebied van Rietveld en Paveijen domaniaal is gebleven en niet aan kolonisten is uitgegeven. De kerk van Paveijen is ongeveer midden in de gelijknamige parochie gebouwd, maar de vraag is waarom men de moeite heeft genomen om hier, in dit nauwelijks bewoonde gebied, een relatief forse kerk te bouwen? Zie ook Renaud, 1951.

¹⁵ Rentenaar, 1984. Vernoemingsnamen. Een onderzoek naar de rol van de vernoeming in de Nederlandse toponymie.

¹⁶ Hol (1957) geeft aan dat de Bisschopsgraaf mogelijk in 1159 aangelegd is, Van Bavel (1993) houdt het op omstreeks 1100.

¹⁷ Een landweerder is een middeleeuws verdedigingswerk in de vorm van een dicht begroeide kade, soms met een brede sloot of gracht erlangs.

dorp weggetrokken en in de stad gaan wonen, net als bij Lanxmeer en mogelijk Paveijen het geval was. In dat geval hebben we met een gereduceerd dorp te maken. De oude kapel van Redichem heeft gestaan¹⁸ op de plaats waar de Achterweg en de Korte Achterweg (nu Bakelbos) bij elkaar komen. Hier niet ver vandaan lag vroeger (voor 1396) het veer over de Lek. In dat jaar werd de heer van Culemborg eigenaar van het veer.

Later werd Redichem de verzamelnaam voor een gebied waartoe in 1549 De Geeren, in 1516 het Redichemmerveld en in 1497 en 1556 de Gravenweert werden gerekend¹⁹.

Bodemgebruik

De hogere gronden in het rivierengebied waren vooral in gebruik als akkerland. Behalve graan verbouwde men vlas, koolzaad, erwten, bonen en hop. In de loop van de achttiende eeuw breidde de tabaksteelt zich uit en verspreidde de teelt van aardappelen zich sterk. Ook de boomgaarden liggen vanouds op de oeverwallen en stroomruggen. Al in de middeleeuwen was de Betuwe befaamd om zijn appels, pruimen en kersen; tegenwoordig is het de grootste fruitschuur van Nederland. Grasland trof men vanouds aan in de komgebieden en in de uiterwaarden. De komgronden waren vroeger als weiland, maar vooral als hooiland in gebruik; de percelen werden niet bemest en leverden slechts één snee hooi op. Daarnaast trof men er specifieke vormen van bodemgebruik aan: grienden en eendenkooien (in de kom tussen Culemborg en Beesd hebben minstens 16 kooien gelegen!). De komgebieden van het Land van Culemborg – de laagste delen van de hele Betuwe – waren zeer drassig. In natte zomers kon het gebeuren dat delen van het gebied in het geheel niet droog vielen. Veldnamen als Rietveld herinneren nog aan de vroegere drassige omstandigheden.

Boerderijen waren er vrijwel niet in de kommen, op een enkele boerderij op een hoge woerd na, zoals Den Heuvel, Liefland en De Hoge Bijl aan de Holderweg. Paveijen ondervond al in de dertiende eeuw zoveel last van het water, dat het altaar van de kerk vóór 1294 verplaatst is naar Lanxmeer²⁰.

Lange tijd bleven de omstandigheden in het komgebied ongunstig. In het boek 'Verkommerd Land, naar een nieuwe welvaart in een oude landstreek'²¹ wordt de slechte kwaliteit van de komgronden beschreven: '*Duizenden en duizenden hectaren grond liggen in hoge mate verwaarloosd. Toendra's zijn het in de winter, keiharde velden in de zomer. Er groeit dor gras en veel onkruid, anders niet. En men laat dat maar zo, er wordt bitter, bitter weinig aan gedaan.*' Doordat er veel heermoes (moeraspaardestaart) groeide was het hooi niet geschikt voor koeien, paarden konden het wel eten. Behalve de slechte waterhuishouding was ook de verpachting een probleem. Veel grond was in bezit van mensen die niet in het gebied woonden en de gronden werden jaarlijks verpacht. Een boer was er dus niet zeker van dat hij het volgende jaar hetzelfde perceel kon pachten, zodat er weinig werd geïnvesteerd in verbetering en bemesting van de grond²². Pas na de Tweede Wereldoorlog werden de omstandigheden voor de landbouw gunstiger. De ontwatering werd verbeterd en de ruilverkaveling zorgde voor het concentreren van het land bij de boerderijen, terwijl ook enkele nieuwe boerderijen werden gebouwd.

De uiterwaarden werden en worden vooral als grasland gebruikt. Bij hoog water in het voorjaar overstromen de uiterwaarden gemiddeld eens in de drie jaar en het slib dat daarbij afgezet wordt, vormt een natuurlijke bemesting. De grazige weiden van de uiterwaarden werden vroeger gebruikt voor de vetweiderij en het fokken van paarden. Op tal van plaatsen in het rivierengebied werden dan ook paardenmarkten gehouden, zoals in Culemborg en Beusichem. Behalve grasland lagen er ook tal van bosjes en grienden in de uiterwaarden. Deze hakhoutteelt had en hoogtepunt in de negentiende eeuw, toen grote delen van de Goilberdingerwaard, Barsemwaard en Beusichemse Waard uit grienden

¹⁸ Voet van Oudheusden, 1753.

¹⁹ Schilfgaarde, 1949, pp 266-267.

²⁰ Beltjes & Schipper (1988).

²¹ L.J.A. de Jonge (1954).

²² De Bruin, red. (1988).

bestonden. Deze zijn vrijwel allemaal verdwenen, maar op sommige plaatsen zijn de rabatten (brede ruggen waarop het hout geteeld werd) bewaard gebleven.

Eendenkooien en grienden

De eendenkooi is een minstens zeventienhonderd jaar oude Nederlandse vinding. Het vangen van eenden en andere watervogels is een vorm van lokjacht. Het is een uniek samenspel van de kooiker met zijn tamme staleenden, de kooikerhond, een smeulende turf en wat voer. Naast het vangen omvat het kooibedrijf het beheer en onderhoud van de eendenkooi, kooiplas, kooibos, vangpijpen, de zorg voor de tamme eenden en de kooikerhond. De oppervlakte is gemiddeld 1 à 2 ha, maar elders komen ook veel grotere exemplaren voor. Een eendenkooi bestaat uit een vijver of kooiplas met een aantal - meestal vier tot zes - vangpijpen. Om dit geheel heen ligt het kooibos, dat zorgt voor rust op de plas en bescherming tegen de wind. De vangpijpen zijn brede sloten die in een bocht lopen. Ze zijn tegenwoordig overdekt met gaas, vroeger gebruikte men gebogen doornentakken, om te beletten dat de eenden wegvliegen. Aan het eind wordt de vangpijp steeds smaller en lager en eindigt in een vanghokje. Langs de pijp ligt een aarden wal met een aantal schermen. Deze schermen bestaan meestal uit rietmatten en zijn zodanig opgesteld dat de kooiker en zijn kooihondje zich vrij kunnen bewegen, ongezien door de eenden. Ze moeten bij het vangen van de eenden achter de schermen opereren.

Vangpijp van een eendenkooi (de foto is van de Waardenburgse kooi).

In Nederland zijn nog 118 kooien die als 'jachtmiddel' geregistreerd zijn. Dit houdt in dat de kooien geschikt zijn om eenden of ander waterwild te vangen, en dat de kooi paalrecht heeft. Binnen een cirkel met een bepaalde straal – bij de Pijssse kooi is dat 754 meter – mogen geen handelingen worden verricht die de rust in de kooi kunnen verstoren. Of de beide andere eendenkooien in de gemeente nog paalrecht hebben is niet bekend.

Grienden zijn stukken land, beplant met dicht op elkaar staande wilgenstoven, ook wel stobben, stommels of struiken genoemd. De uitlopers uit deze stoven worden ieder jaar of om de paar jaar –

afhankelijk van het type griend, afgesneden of afgehakt. Het uiterlijk van de griend is dus afhankelijk van de omloopsnelheid en het tijdstip waarop de griend het laatst is afgezet. We kennen twee soorten grienden: de snijgrienden, waarvan de uitlopers (tenen) jaarlijks worden afgesneden, en de hakgrienden, die om de 3 à 4 jaar worden afgezet. In Culemborg lagen de grienden in de uiterwaarden en in de natste delen van de komgebieden. De tenen waren belangrijk voor de mandenmakerij en de meubelindustrie, de takken hadden diverse toepassingen. Voor een deel werden ze gebruikt als boerengeriefhout, bijvoorbeeld om hekken te vlechten, of zelfs hele schuren. Ook de 'koven', schuilplaatsen voor het vee in het weidegebied, waren vaak uit dit soort vlechtwerk opgetrokken. Men maakte er ook hoepels van, die gebruikt werden voor de fabricage van tonnen. En tenslotte werden de takken gebruikt in de dijkenbouw, om zinkstukken te maken. De takken werden vervlochten tot een raamwerk, daartussen werden kleinere takken gestoken, en de zo gevormde matten werden met behulp van stenen en aarde 'afgezonken' op de plaats waar ze moesten komen.

Op het hoogtepunt van de griendcultuur – de eerste decennia van de twintigste eeuw – bedroeg de totale oppervlakte aan grienden in Nederland zo'n 13.000 ha. Doordat ze hun functie verloren hebben zijn tal van grienden na de oorlog niet meer onderhouden. Veel grienden zijn spontaan uitgegroeid tot wilgenbossen met een vrijwel ondoordringbare ondergroei: 'doorgeschoten grienden'. In sommige niet meer rendabele grienden zijn populieren aangeplant. De laatste tijd worden hier en daar weer nieuwe grienden aangelegd: nu niet meer voor manden of dijken, maar voor de productie van schone energie.

Griend aan de Holderweg.

5. Waterbeheer

Bij de problemen in de waterhuishouding waarvoor de bewoners van het Land van Culemborg zich geplaatst zagen, speelden twee aspecten een rol: de strijd tegen het rivierwater en de ontwatering van de komgebieden. Omstreeks 1200 was nagenoeg het hele rivierengebied in cultuur gebracht. De problemen met de waterbeheersing waren in de loop der tijden sterk toegenomen. Dit had drie oorzaken. In de eerste plaats was er de stijging van de zeespiegel en de waterstanden op de rivieren. In de tweede plaats waren – als gevolg van de toegenomen bevolking – de minder geschikte gronden ook in productie genomen. Deze laaggelegen gronden waren uiteraard kwetsbaarder voor overstromingen dan de hoger gelegen gebieden. En ten derde hadden de ontginningen van de komgronden bodemdaling tot gevolg. Door de ontginning klonk de zware klei in, en daar waar veenlagen in de bodem zaten trad zowel klink als oxidatie op. Oxidatie is de langzame omzetting van plantendelen, waaruit veen bestaat, in water en CO₂. Het gevolg hiervan was dat het maaiveld van de komgronden extra ongunstig ten opzichte van de rivieren kwam te liggen.

In grote lijnen kunnen we de volgende fasen in de waterbeheersing onderscheiden:

- De periode van vrije afstroming op de rivier en op de komgebieden (vroege middeleeuwen).
- Aanleg van zijkaden (zijdwenden of zuwen) en achterkaden rondom individuele dorpsgebieden (elfde – twaalfde eeuw).
- Aanleg van doorgaande dijken langs de rivieren (twaalfde eeuw) en dwars- of compartimenteringdijken (dertiende – veertiende eeuw). Van deze laatste zijn de Diefdijk en de – buiten de gemeente gelegen – Aalsdijk voorbeelden.
- Vergroting van de bergingscapaciteit van de watergangen in de polders: verbreding van bestaande en de aanleg van nieuwe weteringen. De afwatering van het gebied werd verlegd naar de Linge (voor 1305), waar het water via een suatiesluis werd geloosd.
- Toepassing van molenbemaling (vanaf de vijftiende eeuw). Hiervoor werd de waterstaatkundige structuur belangrijk aangepast: er werden molens gebouwd aan de Molenkade. De Culemborgse Vliet werd ingericht als boezemgebied voor de tijdelijke opvang van het polderwater voordat het bij lage waterstanden op de Linge werd geloosd bij De Horn. In de achttiende eeuw zijn in de uiterwaard van de Linge drie voormolens geplaatst.
- Tijdelijke uitwatering op de Lek via de Oude Vliet (1702-1706)
- Machinale bemaling vanaf 1859.

Vrije afstroming

De oudste ontginningen lagen op de oeverwal van de Lek, op de hoogste delen van het gebied. In die tijd waren er nog geen dijken en het overtollige water kon afstromen naar de Lek of naar de lager gelegen komgebieden. Overigens komen de eerste berichten over de aanleg van dijken langs de Lek al uit de negende eeuw. Zware stormen veroorzaakten inbraken van de zee in het kustgebied en stuwden het water in de grote rivieren op. Grote gebieden, waaronder de Betuwe, liepen onder waarbij mensen en dieren omkwamen. Om herhaling te voorkomen werden dijken aangelegd langs een zijtak van de Rijn, die bij Dorestad afsplitste. Het water van de Rijn werd afgeleid naar deze zijtak, die Labne of Leccirca werd genoemd²³. Door verdere ontginningen, ook van de lager gelegen gebiedsdelen, werd het land steeds kwetsbaarder voor overstromingen.

Zijdwenden en achterkaden

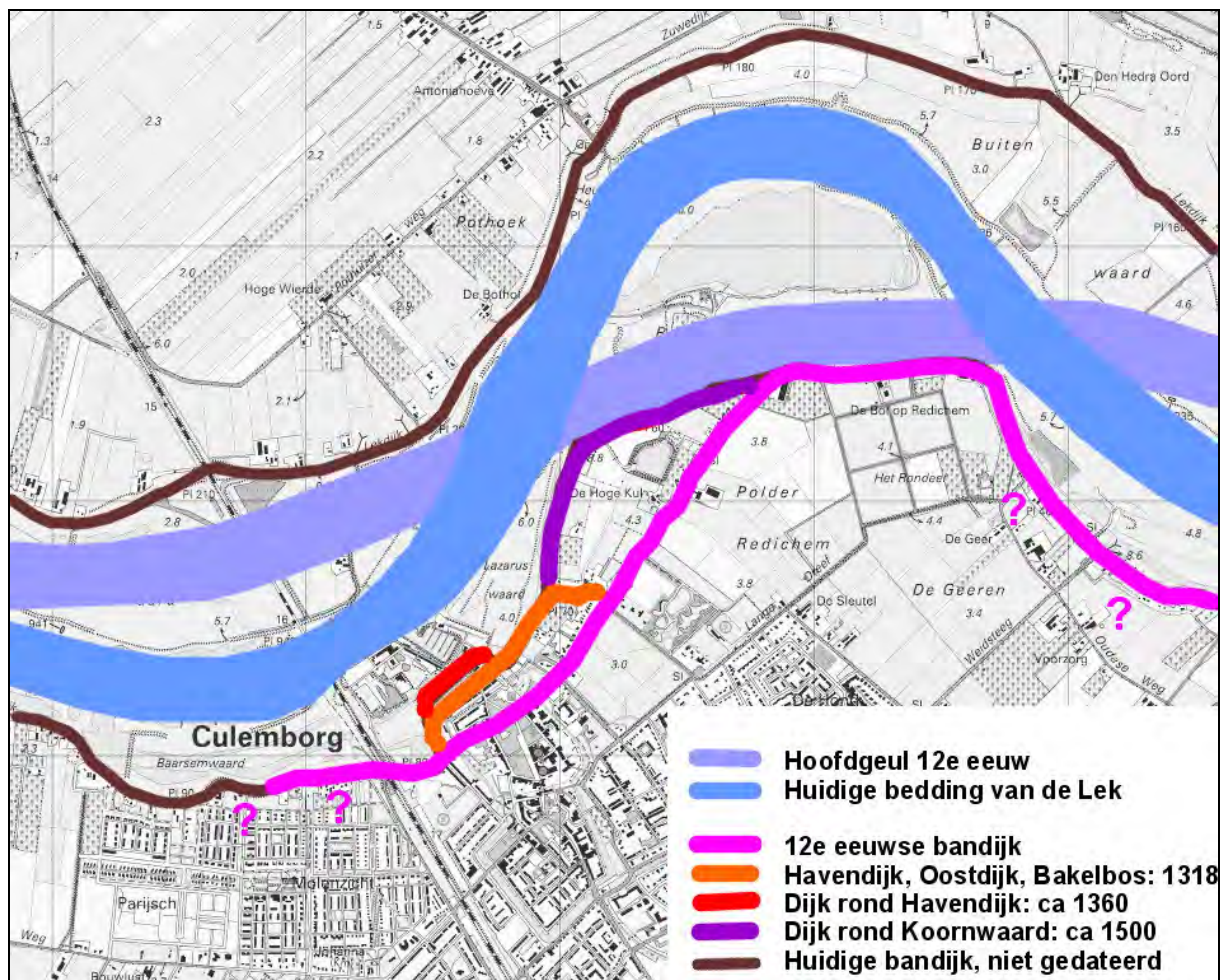
Om zich tegen het water te beschermen legden de laatmiddeleeuwse bewoners kaden en dijken aan in het gebied. Aanvankelijk bestond de bescherming tegen het rivierwater uit lage kaden die langs ieder

²³ Gottschalk (1971), pagina 18-19.

afzonderlijk ontginningsblok werden aangelegd. Rondom elk blok lagen zijkaden (ook wel zijdwenden of zuwen genoemd) en achterkaden. De Landweer (Hondsdiik/Lange Dreef) was waarschijnlijk de achterkade van de ontginning Redichem, de Prijsseweg van oorsprong de achterkade van Goilberdingen. De Weidsteeg was de noordelijke zijkade van Voorkoop. De Zeedijk (een verbastering van zeegdijk) was de zuidelijke zijdwende van Lanxmeer. Uiteindelijk boden de natuurlijke oeverwallen van de Lek te weinig bescherming tegen het hoge water op de rivier en ging men over tot het aanleggen van voorkaden evenwijdig aan de stroom.

5.1 Rivierdijken

In de twaalfde eeuw zijn de doorgaande bandijken langs de Lek aangelegd. Door de aanleg van deze dijken verminderde de frequentie van de overstromingen, maar als er een overstroming plaatsvond waren de gevolgen ernstig. In het onbedijkt land kon het rivierwater bij elke hoogwatergolf de lager gelegen delen overstroom. Het water spreidde zich over een grote oppervlakte uit en de overstroming veroorzaakte weinig schade. Bij een dijkdoorbraak daarentegen drong een grote hoeveelheid water een beperkt gebied binnen, waardoor het water veel hoger kwam te staan en de overstromingen veel meer schade aanrichtten.

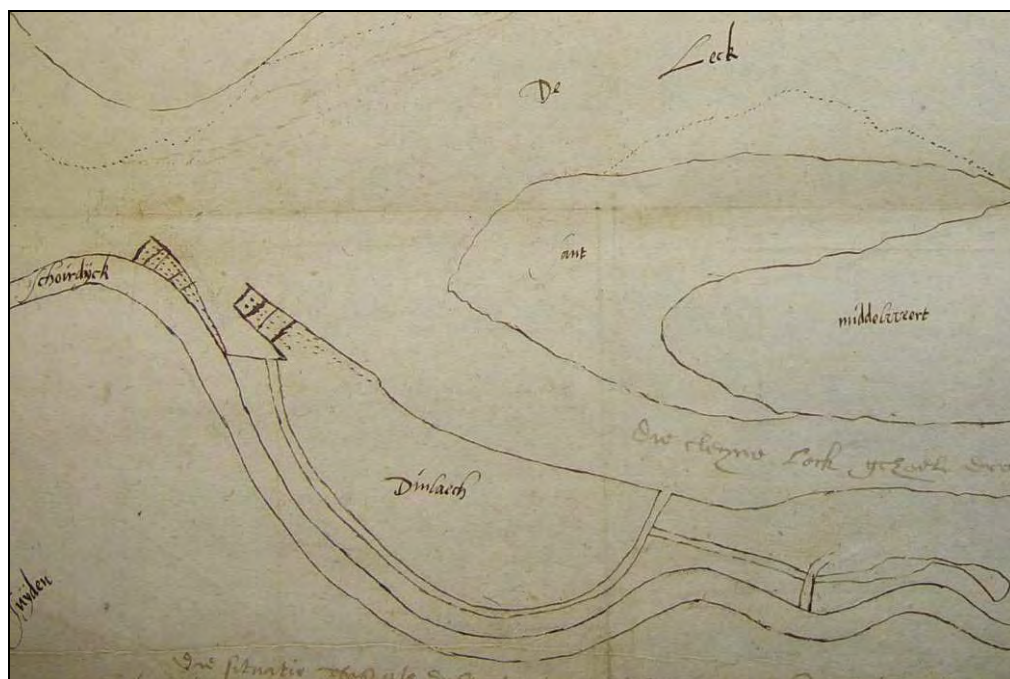

Bedijkingsgeschiedenis van de omgeving van de stad Culemborg. De oudste dijk wordt gevormd door de Achterweg, Slotstraat, Kattenstraat, Goilberdingerstraat en Goilberdingerdijk. Vóór 1318 werd de Havendijk aangelegd, die doorloopt in de Oostdijk en de Korte Achterweg, nu het Bakelbos geheten. In de tweede helft van de veertiende eeuw is de Havendijk bij de stad getrokken en is een nieuw dijkgedeelte aangelegd. Omstreeks 1500 werd de Koorwaard binnengedijkt door aanleg van de huidige Beusichemsedijk. De twaalfde-eeuwse loop van de Lek is overgenomen uit Heunks (2007), maar lag in de Redichemsche Waard noordelijker.

Wanneer de doorgaande dijken langs de Lek aangelegd zijn is niet precies bekend. Er zijn aanwijzingen dat de noordelijke Lekdijk tot stand kwam in samenhang met de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122. Dat toen ook al op de zuidoever van de Lek een doorgaande bedijking heeft plaatsgevonden is niet zeker, maar wel waarschijnlijk²⁴. De oude zuidelijke banddijk volgde het tracé Goilberdingerdijk, Goilberdingerstraat, Slotstraat, Waldeck Pyrmontdreef en Achterweg. In het begin van de veertiende eeuw is een nieuwe banddijk rond de Oude Stad gelegd. Deze nieuwe dijk, de Havendijk, loopt naar het noordoosten door als deel van de huidige banddijk. Op oude kaarten wordt dit dijkgedeelte ook wel Oostdijk genoemd. Bij het Bakelbos, vroeger de Korte Achterweg en in de negentiende eeuw ook wel het Rondijkje geheten, werd het nieuwe dijkgedeelte aangesloten op de Achterweg. Bij de stad is de dijk een tweede keer verlegd toen het Havenkwartier, waar vissers en schippers zich hadden gevestigd, rond 1370 bij de stad werd getrokken. Dit stadsdeel werd omstreeks 1425 ommuurd. Het huidige tracé van de banddijk rond het noordelijke deel van de stad dateert dus van het eind van de veertiende eeuw.

Ten westen van de stad is de Goilberdingerdijk voor een deel landinwaarts verlegd omdat de grote meander van de Lek zich ontwikkelde en de buitenbocht de oorspronkelijke dijk ondermijnde. Op een kaart uit 1582 staat het westelijke deel van de Baarsewaard aangegeven als 'd inlaech'. Een inlaag is een terrein achter een zwakke dijk, waar uit voorzorg een extra dijk is aangelegd op enige afstand van de banddijk. Kennelijk heeft men de oorspronkelijke dijk moeten opgeven en werd de inlaagdijk de nieuwe banddijk.

De laatste verandering van het dijkenpatroon vond plaats omstreeks 1500, toen de polder Besloten Rekum (ook wel Koornwaard genoemd) werd bedijkt door de aanleg van de Beusichemsdijk langs de Lazaruswaard en het westelijke deel van de Redichemsche Waard²⁵.

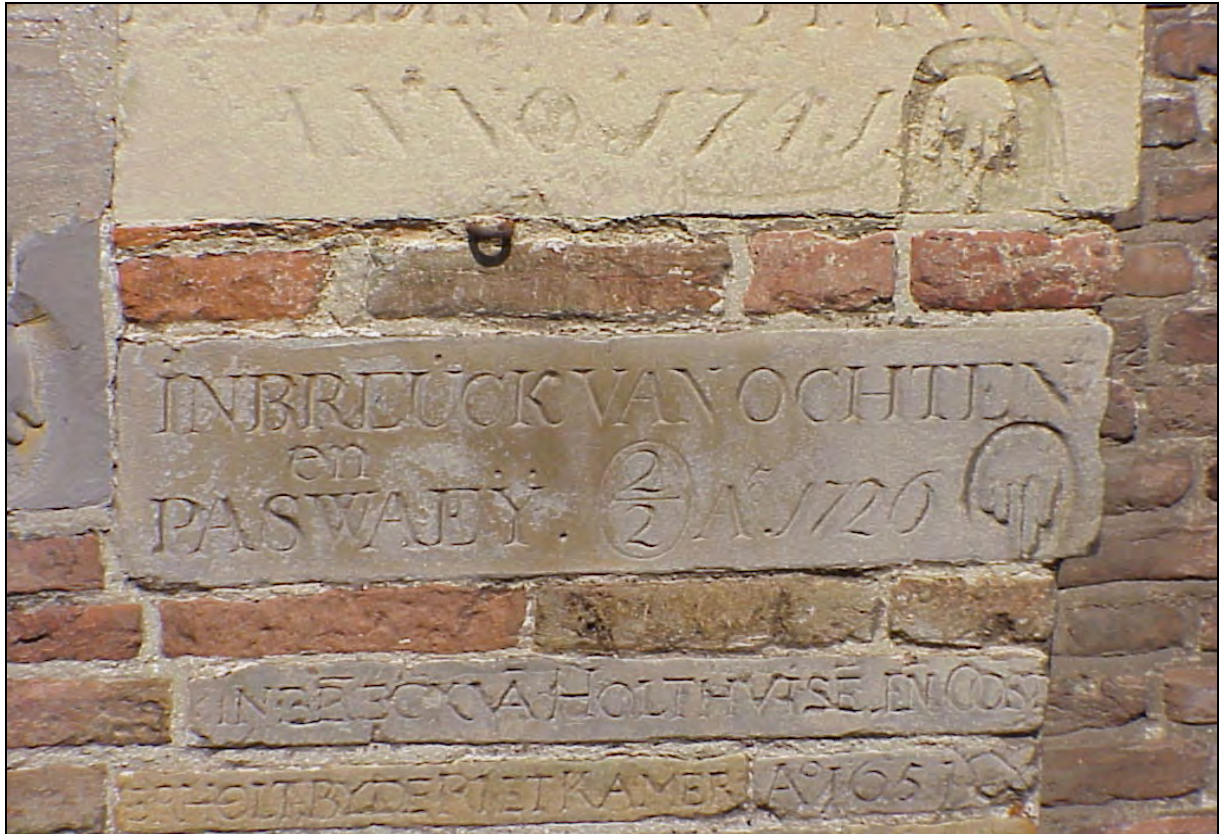
Kaart uit 1582 met de inlaag en de Schoordijk. Een schoor- of schaaldijk is een dijk zonder voorland, dus waar de rivier aan de voet van de dijk loopt en de dijk kan ondermijnen.

²⁴ Mulder, (in Blommers (red), 2012. Rond de Kulemborg), neemt aan dat de bedijking van Lek en Linge tussen 1100 en 1150 heeft plaatsgevonden.

²⁵ Het merkwaardige is dat hiervan in de archieven geen melding wordt gemaakt. Blommers (in Holleman, 2012. De zoektocht van meneer Hoek) veronderstelt dat de bedijking van de Koornwaard in de vroege veertiende eeuw, tegelijk met de aanleg van de Havendijk, moet hebben plaatsgevonden. In dit rapport wordt vooralsnog uitgegaan van bedijking omstreeks 1500.

Dijkdoorbraken en wielen

De vrijwel jaarlijks terugkerende overstromingen van de komgebieden waren door de aanleg van de doorgaande Lekdijk uitgebannen, maar dit betekende nog niet dat de overlast van de rivieren geheel tot het verleden behoorde. De kronieken vermelden tal van grote en minder grote overstromingen als gevolg van dijkdoorbraken. Veel van deze overstromingen waren het gevolg van kruierend ijs en de vorming van ijssdammen, waardoor het water werd opgestuwd. De vloedmerken bij onder andere de Binnenpoort geven de hoogte en datum van verscheidene overstromingen aan. Niet alleen doorbraken in de onmiddellijke omgeving, maar ook verder stroomopwaarts konden het Land van Culemborg blank zetten.

Bij het huis Binnenpoort 6 in Culemborg zijn verschillende vloedmerken aangebracht. De handjes op de stenen geven aan hoe hoog het water destijds heeft gestaan, zoals bij de overstromingen van 1657, 1726 en 1741.

Er hoefde maar ergens in de Betuwe een dijk door te breken of het water stroomde binnendijks naar het westen, waar het de gronden van Culemborg bedreigde. Bij Buren was een soort trechter aangelegd, gevormd door de Aalsdijk en de Burense dijk, om het water op te vangen en via de Korne en de Linge af te voeren. Vaak echter bleken de Aalsdijk of de Lingedijk niet bestand tegen de watermassa en braken door. In februari 1571 bijvoorbeeld braken de dijken van Waal en Nederrijn door op een aantal plaatsen in de Overbetuwe. De Aalsdijk bezweek vervolgens, waardoor het Land van Culemborg onder water kwam te staan. De Nieuwstad stond geheel blank. Ook de Diefdijk brak, waarbij het Wiel van Bassa ontstond. Deze overstroming, hoewel heel ernstig, was geen incident: de archieven vermelden een groot aantal gevallen van dijkdoorbraken en overstromingen²⁶. De laatste overstroming in het Land van Culemborg vond plaats in 1855. In het huidige landschap zijn de sporen van dijkdoorbraken nog te zien in de vorm van wielen of waaien: diepe plassen die door het kolkende water zijn ontstaan. Bij het herstellen van de dijk moest men om zo'n kolkgat heen, zodat de dijk ter plaatse van een vroegere

²⁶ zie Gottschalk: Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland, deel I, II en III

doorbraak vaak een karakteristieke bocht vertoont. Langs de Achterweg ligt zo'n wiel, de Hoolkuil, op recente topografische kaarten als Hoge Kuil aangegeven. De Waai is ontstaan bij een doorbraak van de Diefdijk aan het eind van de veertiende eeuw; in de zestiende eeuw is de dijk hier opnieuw bezweken²⁷. Ook de Ronde Haven zou oorspronkelijk ontstaan zijn als gevolg van een dijkdoorbraak.

Als een dijk dreigde te bezwijken werd soms binnendijks een inlaagdijk aangelegd, die de bandijk moest vervangen als deze zou doorbreken. Het gedeelte van de Goilberdingerdijk tussen Culemborg en 't Spoel is zo'n inlaagdijk, die door het verdwijnen van de noordelijker gelegen Lekdijk zelf de bandijk is geworden. Bij 't Zand ligt een zogeheten schaar- of schoordijk die de inlaagdijk met het oorspronkelijke dijkgedeelte verbindt. Het terugleggen van de dijk zal te maken hebben met de veranderingen in de bedding van de Lek. In de twaalfde eeuw lag de hoofdstroom in de Redichemse waard zuidelijker dan nu en liep via de Steenwaard naar het westen. Door de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122 veranderde het regime van de Lek doordat de rivier meer water moest verwerken. Bij Culemborg ontstond een grote meander die aanslibbing in de Redichemse Waard veroorzaakte. Bij de Baarsemwaard²⁸ daarentegen vond landverlies plaats. De hoofdbedding van de Lek verliet de Steenwaard en bewoog steeds verder naar het zuiden. De schaar-dijk is altijd een zwakke plek in de bandijk gebleven. In 1795 brak de dijk bij 't Zand voor het laatst door. In 1926, toen grote delen van het rivierengebied overstroonden en ook de schaar-dijk dreigde te bezwijken, is in de binnenbocht van de dijk een kwelkom aangelegd waarin water kon worden vastgehouden dat als tegendruk voor het hoge water buitendijks moest fungeren. Zo'n kwelkom is iets bijzonders, algemener zijn kwelkades, die overal in het rivierengebied te vinden zijn. Restanten van kwelkades liggen in de Koornwaard en in het oosten van de Polder Redichem. Mooi bewaard gebleven is de kwelkade tussen de Oudaseweg en de Beusichemsedijk.

Kwelkom met kade en schotbalkcoupures aan de Goilberdingerdijk.

²⁷ Van Hemmen, 2011.

²⁸ De oude schrijfwijze is Baarsenwaard; in dit rapport wordt de huidige spelling aangehouden.

Vanaf 1850 werden door Rijkswaterstaat verbeteringen in de rivieren aangebracht. Het zomerbed werd door kribben op diepte gehouden, zandbanken werden weggebaggerd en de doorstroomcapaciteit in het winterbed werd vergroot doordat veel bosjes en grienden werden weggehaald. Mede door deze maatregelen zijn er sinds 1855 geen overstromingen meer geweest in het Land van Culemborg.

5.2 Beheersing van het binnenwater

Aanvankelijk, vóór de bedijkingen, waterden de landbouwgronden vrij af op de Lek en op de lager gelegen komgronden. De vroege ontginning van Paveijen heeft misschien aanvankelijk haar overtollige water kunnen lozen op de Acquooyse Meer of op het westelijker gelegen komgebied in de huidige Vijfherenlanden. Mogelijk is in die tijd ook al de Oude Vliet aangelegd, die vanuit het centrale komgebied naar het noorden loopt en vroeger zijn water loosde op de Lek. De situatie veranderde toen het centrale deel van de Vijfherenlanden werd ontgonnen (Heicop, Boeicop en Middelkoop). De in elkaars verlengde liggende zijdwenden van deze ontginningen vormden de ontginningsbasis van Zijderveld, Schoonrewoerd en Schaik, van waaruit de grond ten oosten ervan werd ontgonnen (circa 1100). Aan de achterkant van deze copeontginningen legde men een kade aan, die later zou worden verhoogd tot de Diefdijk. Door deze achterkade werd de natuurlijke afstroming uit Paveijen en het Culemborgerbroek bemoeilijkt. Ook de waterafvoer via de Oude Vliet zal problemen hebben opgeleverd doordat de Lek vanaf 1122 meer water ging voeren. Als we daar ook nog de bodemdaling bij betrekken is het duidelijk dat de boeren in Paveijen en Rietveld zoveel problemen kregen met het water dat ze het gebied moesten verlaten.

De afwatering van het Land van Culemborg vond voor 1284 plaats via de Vijfherenlanden op de Zederik en uiteindelijk op de Linge²⁹. Om de wateroverlast uit het Gelderse gebied tegen te gaan kwamen elf heren en vertegenwoordigers van het Domkapittel en het kapittel van Oud-Munster in de kerk van Everdingen bijeen (11 april 1284) en sloten een overeenkomst om de Diefweg, de achterkade van Zijderveld, Schoonrewoerd en Schaik, te verhogen. Later, in 1385, werd deze kade verhoogd tot een forse waterkering, de Diefdijk. Een tijdlang bleef de waterlossing door de Diefdijk gehandhaafd, tot in 1410 de uitwateringssluis bij De Horn werd gebouwd.

Via de Culemborgse Vliet stroomt het water naar de Linge.

²⁹ Bijl (2000).

Na aanleg van de spoorlijn Utrecht-Waardenburg, waarbij de polder Lanxmeer werd doorsneden, moest de waterbeheersing worden aangepast. Het water uit het oostelijke deel van Lanxmeer werd door een tunnel onder het spoor doorgevoerd en stroomde via de brede sloot op de foto naar de Lanxmeersche Wetering.

De ontwatering van de komgebieden

Voor de afwatering van de komgebieden werden weteringen aangelegd. De Meer en de Bisschopsgraaf zorgden voor de afwatering van Voorkoop en de aangrenzende Beusichemse gronden. Deze Bisschopsgraaf was in ieder geval al in de twaalfde eeuw aanwezig. Stroken laaggelegen land langs De Meer fungeerden als boezemgebied. Aanvankelijk stroomde het water via een wetering langs de Beesdsche Zeedijk naar de Linge, in het begin van de veertiende eeuw werd de uitwatering verlegd naar De Neust. Net als de Bisschopsgraaf zal ook de Oude Vliet omstreeks 1100 aangelegd zijn. We mogen veronderstellen dat deze wetering bedoeld was om het overtollige water uit het centrale komgebied van Paveijen, Vretstrooi en Avantuur naar de Lek af te voeren. Deze afstroming zal bemoeilijkt zijn door de bodemdaling in het komgebied en de hogere waterstanden op de Lek na de afdamming van de Kromme Rijn in 1122. Lange tijd zal het gebied veel last van het water hebben gehad, waardoor de boeren uit het komgebied zijn weggetrokken. Nadat de Linge in Tiel werd afgedamd (1304) ontving deze rivier geen water meer van de Waal en daalden de waterstanden. Het werd aantrekkelijk om de afwatering naar de Linge te verleggen of de al bestaande afwatering te verbeteren. In 1305 kochten de heren van Culemborg de watergang in de Acquoyse Polder. Door deze waterloop, de Culemborgse Vliet, werd het water afgevoerd naar het Wiel bij Schaik. Vandaar ging het water aanvankelijk naar het westen en kwam bij Leerdam in de Linge uit, later (1410) kwam de waterlossing bij De Horn tot stand. Verbetering van de waterhuishouding in het komgebied werd bereikt door de aanleg van de Nieuwe Wetering. Deze doorkruist de percelering van Paveijen en Rietveld en is dus van later datum dan de ontginning. Het neerslagwater van de polders Goilberdingen, Prijs en Rietveld kwam terecht in de Goilberdingerwetering, de Prijssche Wetering, de Rietveldsche Wetering en de Nieuwe Wetering. Langs de Goilberdingerwetering en de Prijssche Wetering lagen nog in 1826 stroken moerasland, die als boezemgebied fungeerden. Vretstrooi, Korte en Lange Avantuur, Korte Hoeven en Paveijen voerden hun water ook via de Nieuwe Wetering af naar de Culemborgse Vliet.

Door de Kuilenburger Vlietsluis kwam het water ten slotte tussen Acquoy en Leerdam in de Linge terecht.

De afwatering van de polders ten oosten van de stad geschiedde aanvankelijk via de Rekummer, die langs de landweer (de huidige Lange Dreef) stroomde, door de Nieuwstad liep en uitkwam in de Rietveldsche Wetering. In 1430 verwierf de heer van Culemborg het recht van de heer van Buren en Beusichem om het water van de Rekummer te laten uitstromen in De Meer. Het water werd aan de oostkant langs de Oostersingel geleid en kwam via een sluisje in de Weidsteeg uit in De Meer. Bovendien werd bepaald: *'voorts zullen zij van Redichem hun kweldam achter hun hofsteden behouden'*³⁰. Deze kweldam liep parallel aan de dijk van de Weidsteeg tot de Achterweg en is gedeeltelijk nog aanwezig en op andere plaatsen nog in het slotenpatroon te herkennen.

De Koornwaard of Besloten Rekum, een polder die geheel door dijken omsloten is, waterde af via een duiker in de Korte Achterweg (het huidige Bakelbos) waarna het water in de slotgracht en de stadsgracht stroomde. Ook in de Koornwaard lag een kwelkade, maar die dateert van omstreeks 1760. Toen werd veel water uit de Lek ingelaten ten behoeve van de geweerfabriek op het kasteelterrein. Hierdoor werd de uitwatering van de Koornwaard op de slotgracht bemoeilijkt. De kade is in het huidige slotenpatroon nog te herkennen.

Het overtollige water van de stad kwam terecht in de stadsgrachten en werd afgevoerd via de weteringen naar de Culemborgse Vliet.

De vier achtermolens aan de Molenkade. Engelman & Conrad, 1789-1793 kaart van de Rijn tussen Arnhem en Wageningen. Bron: Gelders Archief, 0509-1202.

Bemaling

Een belangrijke verbetering in de afwatering was de introductie van de molenbemaling in de vijftiende eeuw. Bij de Molenkade werden vier poldermolens gebouwd. De Culemborgse Vliet en (na ca 1750) het

³⁰ Voet van Oudheusden (1753).

gebied tussen de Nieuwe Dijk en de Molenkade werd boezemgebied. Later werden in de uiterwaarden van de Linge nog drie molens gebouwd, waardoor de Culemborgse Vliet een tussenboezem werd. De molens aan de Molenkade werden de 'achtermolens' die het water uit de polderweteringen in de vliet maalden, vervolgens stroomde het water naar het zuiden en werd daar door de drie buitendijks gelegen 'voormolens' op de Linge gemalen. In 1859 werd stoomgemaal De Horn gebouwd, dat de functie van zowel de voormolens als de achtermolens overnam³¹. Stoomgemaal De Neust in de Bisschopsgraaf is gebouwd in 1870.

Een korte periode is de afwatering via de Oude Vliet verlegd naar de Lek, in een periode dat de Lek heel weinig water voerde. In 1701 werd bij boerderij 't Spoel, ter hoogte van het huidige Werk aan 't Spoel, een uitwateringssluis gebouwd en een boezemgebied ingericht. De molens van de Culemborgse Vliet werden verplaatst naar het nieuwe uitwateringspunt. Toen enige jaren nadien het Pannerdens Kanaal werd gegraven en de Lek weer meer water kreeg moest alles weer in oude staat worden teruggebracht³². De molens werden afgebroken en opnieuw opgebouwd op hun oude plek aan de Molenkade.

De aanleg van de weteringen, en ook de verbeteringen die de bemaling met zich meebracht, betekenden niet dat de komgebieden geheel van de wateroverlast af waren. In de winter stonden grote delen van de kommen onder water, en het duurde soms tot diep in het voorjaar voor de waterstand er voldoende gedaald was om er het gras te kunnen maaien. Pas door de verbetering van de waterhuishouding na de Tweede Wereldoorlog konden de komgebieden intensiever gebruikt worden door de boeren.

5.3 De uiterwaarden

Toen de Lek door de bandijken werd vastgelegd zag het landschap van de rivier en de uiterwaarden er anders uit dan nu. De Lek had een hoofdgeul met daarnaast tal van killen (nevengeulen), die kleine eilanden (weerden of waarden) omspoelden. De hoofdgeul heeft zich in de loop der tijden verplaatst³³ (Heunks, 2007; zie kaartje op pagina 22). Aanvankelijk lag de hoofdgeul bij Redichem iets ten noorden van de bandijk. Het gebied ten noorden hiervan, de nu deels ontgronde Redichemsche Waard, heette toen 's-Grevenweert en behoorde tot in de vijftiende eeuw tot het grondgebied van Houten. De waard was eigendom van de graaf van 't Goy. De 's-Grevenweert is in 1497 aangekocht door Jasper van Culemborg. De dichtgeslibde geul is in het huidige landschap nog steeds als een laagte herkenbaar.

Westelijk hiervan had de dertiende-eeuwse Lekbedding een veel noordelijker tracé en liep door de Steenwaard. Lange tijd bleef ook hier een restgeul aanwezig, die bekend stond als het Boterdiep. Deze restgeul was de grens van de heerlijkheid en later het graafschap Culemborg. Door graafwerkzaamheden is het restant van deze geul (die nu buiten de gemeente Culemborg ligt) niet of nauwelijks meer te herkennen in het terrein.

Vanaf omstreeks 1400 is de Lek een grote meander gaan maken. De bedding bij Redichem werd verlaten en slibde dicht. De hoofdgeul verlegde zich naar de noordelijke Lekdijk en slingerde in een grote bocht in de richting van de Culemborg. De huidige Kleine Lek was in die tijd de hoofdbedding van de Lek. Mogelijk is in de periode 1200-1400 de Goilberdingerdijk een eind naar het zuiden verlegd. Ook later werd de dijk daar bedreigd en legde men strekdammen aan om de hoofdgeul geleidelijk naar het noorden te verplaatsen. Ten oosten van de stad vormde de Achterweg de bandijk. Tussen deze bandijk en de hoofdstroom lag een grote uiterwaard, de Koornwaard. Omstreeks 1500 is deze waard binnendijks komen te liggen doordat een nieuwe bandijk werd aangelegd (de Redichemmerdijk, de huidige Beusichemsedijk). In de Lazaruswaard is de Kleine Lek dichtgeslibd en vrijwel niet meer te herkennen, maar ten westen van de Veerweg is de restgeul nog aanwezig. Omstreeks 1500 zal de

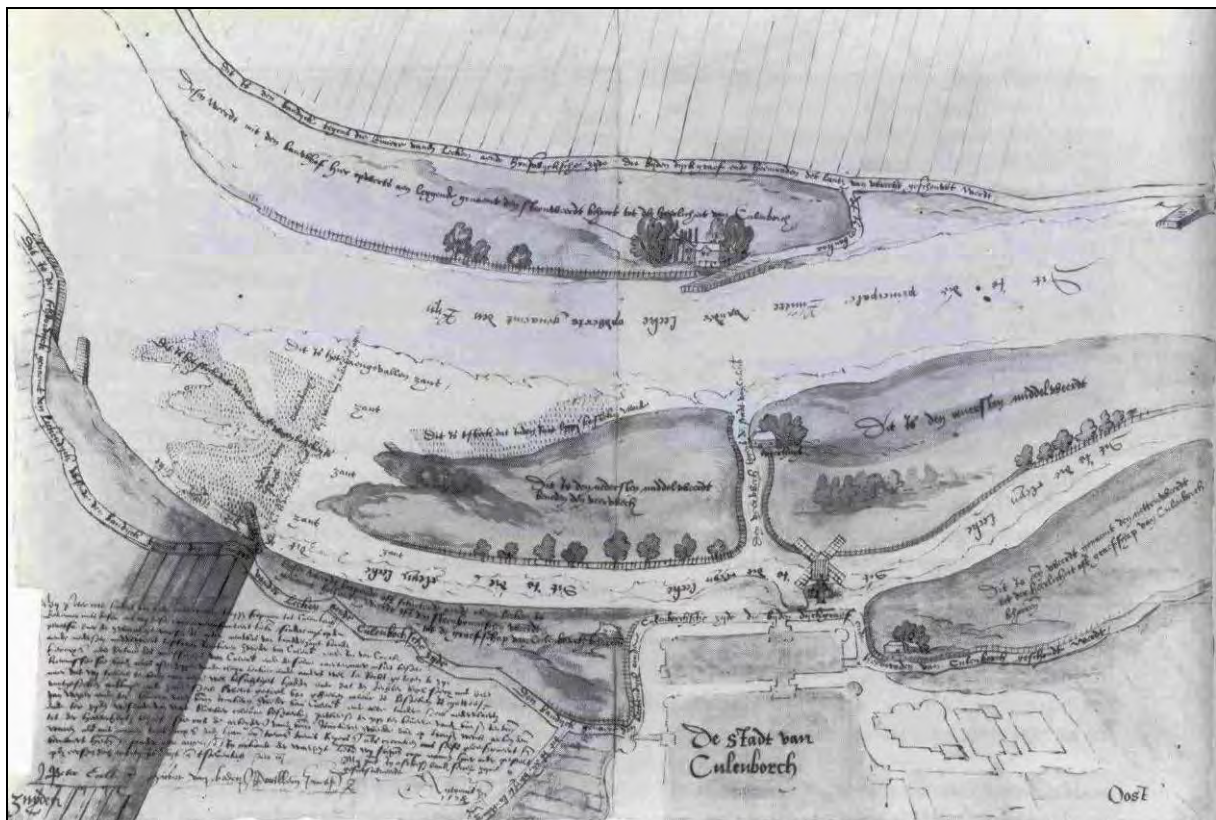
³¹ Harten (1997).

³² Van Maanen (1996).

³³ Heunks (2007); zie kaartje op pagina 24.

hoofdgeul van de Lek ongeveer op de huidige plek hebben gelegen. Op de kaart van Jan Deijns uit 1575 is de Kleine Lek als een belangrijke nevengeul aangegeven. Tussen de hoofdgeul van de Lek en de Kleine Lek lag de Middelweerd. Deze uiterwaard is in 1558 doorgraven om de haven van Culemborg beter toegankelijk te maken. Beltjes en Schipper (1988) gaan ervan uit dat toen de Kleine Lek is gegraven of – indien er al een waterloop aanwezig was - is verbreed en verdiept. Archiefstukken geven aan dat toen gepoogd is de hoofdstroom van de Lek dicht bij de stad te brengen. Overigens liep er door de Middelweerd ook een noord-zuid watergang (Den Veerwech).

Ongeveer een eeuw later werd de Veerweg aangelegd, waarbij de Kleine Lek werd afgedamd. Het oostelijke deel van de Kleine Lek slibde dicht en de uiterwaard kreeg de naam Lazaruswaard, naar een leprozenhuis dat aan de dijk stond. Het westelijke deel van de oude Middelweerd is het huidige Veerweggebied tussen de Veerweg en de Spoordijk.

De Lek, de Kleine Lek en de uiterwaarden bij de stad. Tussen de Kleine Lek en de Lek ligt de Middelweerd. Kaart van Jan Deijns uit 1575. Bron: Gelders Archief.

De afwatering van de meeste buitendijkse gronden, de Beusichemsche Waard, de Redichemsche Waard, de Lazaruswaard en de Baarsemwaard, verloopt via kromme sloten, die aansluiten op het reliëf. Rondom de grote Redichemsche Waard lag een zomerkade, waardoor men de waterstand in de uiterwaard kon regelen. Aan de oostkant lag vroeger een sluisje om water in te laten, dat men enige tijd in het gebied liet staan zodat het slib uit het water kon bezinken. Daarna liet men het water via een sluisje aan de westkant, dat al op de oude kaart uit circa 1650 is aangegeven, weer weglopen. Het slib dat achterbleef diende als bemesting van het grasland. Op de topografische kaart van 1900 is de sluis vervangen door een duiker. Door de zandwinning en het doorgraven van de zomerkade is het waterbeheersingssysteem in de uiterwaard veranderd en verloor de duiker zijn functie. Ten zuiden hiervan ligt een klein wiel, dat bij een doorbraak van de zomerkade is ontstaan. De Baarsemwaard werd vroeger in de lengte doorsneden door de Kleine Lek, een natuurlijke strang van de Lek, en het gegraven kanaal naar de Ronde Haven. Bij de herinrichting tot natuurgebied is de Kleine Lek uitgediept en

verbreed en is noordelijk daarvan een nieuwe strang gegraven. De geul die vroeger naar de Ronde Haven leidde is niet gereconstrueerd. Delen van de zomerkade, die mogelijk op de plek van de vroegere bandijk ligt, zijn nog aanwezig.

In de Goilberdingerwaard liep de strookvormige percelering door tot de zomerkade van de Lek. De bandijk is aangelegd op enige afstand van de rivier en doorsneed het toenmalige ontginningsblok. Door uitgebreide graafwerkzaamheden in het kader van natuurontwikkeling en Ruimte voor de Rivier is de percelering grotendeels verloren gegaan.

De zomerkaden hadden niet alleen een waterstaatkundige functie. Er liepen jaagpaden over om de schepen op de Lek te trekken.

Reliëfrijke graslanden in het oostelijke deel van de Redichemsche Waard, met rechts de begroeide zomerkade.

5.4 Waterbeheer in de stad

De kwaliteit van het water in de grachten was vanouds een zorg van het stadsbestuur. Bij hoog water kon het vuile grachtenwater worden geloosd op De Meer, maar bij laag water in de grachten hoopte het vuil zich op en vormde een gevaar voor de volksgezondheid. Vooral in de negentiende eeuw werd Culemborg verschillende malen getroffen door de uitbraak van cholera. In het droge voorjaar van 1893 stond het water in de grachten zo laag dat *'de reinheid zeer veel te wensen overlaat'* volgens het verslag van de gemeenteraad van 1 mei van dat jaar. Het verwijderen van de twee meter dikke laag slib en vuil zou meer dan 10.000 gulden kosten, maar de gemeente kon niet meer dan 200 gulden vrijmaken om het hoogstnoodzakelijke te laten doen. Later dat jaar werd de situatie zo nijpend dat er nauwelijks meer water voorhanden was om branden te blussen. In september brak er cholera uit, maar het aantal doden bleef beperkt tot drie.

5.5 De geweerfabriek

Een bijzondere waterstaatkundige situatie ontstond toen in 1759 op het kasteelterrein van Culemborg een geweerfabriek werd gevestigd. Om de zware machinerieën aan te drijven werd er een watermolen gebouwd in de stadsgracht, die werd aangedreven door water dat uit de Lek werd ingelaten. Er werd dus een kunstmatige beek geschapen: het water stroomde door De Meer en de

Bisschopsgraaf naar de Linge. Om te voorkomen dat de aangrenzende landerijen in de polder Voorkoop te lijden zouden hebben van mogelijke hoge waterstanden op De Meer, werd een kade aangelegd. Op de andere oever van De Meer lag een jaagpad, dat in 1875 door de stroming werd ondermijnd³⁴.

Ook in de Koornwaard moesten maatregelen genomen worden om de nadelige effecten van de veranderde waterhuishouding weg te nemen. Omdat er water uit de Lek werd ingelaten steeg het peil in de slotgracht, waar de Koornwaard op uitwaterde. Om wateroverlast in de Koornwaard zoveel mogelijk te voorkomen is daar een kwelkade aangelegd.

De Meer met de Meerkade.

³⁴ Mededeling Kees Raven.

6. Ontwikkeling van de stad Culemborg³⁵

De nederzetting Culemborg is gesticht in de tweede helft van de dertiende eeuw op een hoeve van de heer Hubert II of Hubert III van Beusichem. Het oudste deel van de stad doet qua structuur denken aan Vianen, eveneens een in die tijd gestichte stad bij het kasteel Vianen op de Bol. Net als Vianen bestaat de Oude Stad uit drie straten die min of meer parallel aan elkaar lopen en loodrecht op de toenmalige bandijk (Slotstraat-Kattenstraat-Goilberdingerstraat) staan. De belangrijkste straat, de 'voorstraat', wordt gevormd door de Markt en de Oude Vismarkt. Westelijk daarvan ligt de achterstraat (nu Herenstraat). Ten oosten van de voorstraat vormt de Ridderstraat de tweede achterstraat³⁶. De oude stad heeft dus een tamelijk regelmatige grondvorm, waarbij echter onduidelijk is waarom de voorstraat niet loodrecht op de dijk (en evenwijdig aan de beide achterstraten) is aangelegd.

De Markt van Culemborg met het stadhuis, ontworpen door bouwmeester Rombout Keldermans.

In 1318 verleende Johan van Beusichem de toen al omgrachte nederzetting stadsrechten. Kort daarna werd de stad van stadsmuren en poorten (Lekpoort, Slotpoort, Lanxmeerse Poort³⁷ en Goilberdingerpoort) voorzien. Door de aanleg van de Havendijk kwam een stuk van de oude bandijk binnen de stad te liggen, een situatie die we ook van Vianen kennen. De westelijke achterstraat (nog steeds Achterstraat geheten) en de voorstraat (Tollenstraat) werden verlengd en komen bij de 'scherpe hoek' uit bij de voormalige Lekpoort.

³⁵ Omdat het onderzoek gericht was op de cultuurhistorische waarden buiten de historische binnenstad is de ontwikkeling van het centrum van Culemborg slechts heel summier behandeld.

³⁶ Beltjes en Schipper (1988).

³⁷ De huidige Binnenpoort.

Langs de Havendijk vestigden zich schippers, vissers, timmerlieden en kooplieden. Culemborg maakte in de veertiende eeuw een periode van welvaart door. Rond 1370 werd de Havendijk bij de stad getrokken en in 1427 van een ommuring voorzien. De Lekpoort van de Oude Stad werd zo een binnenpoort, ten noorden ervan bouwde men een nieuwe poort, die Havenpoort of ook wel Lekpoort werd genoemd.

Ten zuiden van de oude stad lag het dorp Lanxmeer, een langgerekt bewoningslint met een kerk op de plek van het huidige Janskerkhof. Deze kerk was de opvolger van de kerk van Paveijen. In 1390 is Culemborg uitgebreid met de Nieuwstad, die het noordoostelijke deel van Lanxmeer en een klein deel van de polder Prijs omvat. Aan het eind van de veertiende eeuw is deze grote stadsuitbreiding omweld, later ommuurd en van twee poorten voorzien, de Zandpoort aan de zuidzijde en de Prijse Poort aan de westzijde. Door deze uitbreiding werd ook de Lanxmeerse Poort een binnenpoort.

Op enkele plaatsen in de stad zijn nog resten van de veertiende-eeuwse stadsmuren te vinden. Van de zeven stadspoorten is alleen de Lanxmeerse Poort of Binnenpoort behouden gebleven.

In de periode tussen 1650 en 1850 veranderde er niet veel in en om de stad. De bevolking nam niet of nauwelijks toe en binnen de muren waren nog grote delen onbebouwd, vooral in de Nieuwstad. In de achttiende eeuw begon een langdurige periode van economische achteruitgang. In de tweede helft van de negentiende eeuw veranderde dit beeld. De stad werd opengelegd door de afbraak van de poorten. De Lekpoort is afgebroken in 1857, de Slotpoort en de Goilberdingerpoort volgden rond 1869-1870. Nieuwe bedrijvigheid ontstond in de vorm van meubelmakerijen en sigarenfabriekjes. Bij de Veerweg ontstond een industriegebied (zie hoofdstuk 10: Bedrijvigheid). De stad breidde zich geleidelijk uit buiten de grachten. Aan de oostkant van de stad werden vanaf 1892 villa's en herenhuizen gebouwd langs de dreven en op Het Voorburg. Aan de Veerweg bouwde men twee rijen woningen voor de werknemers van de fabrieken van Van Hoytema. Volkswoningbouw werd in de eerste helft van de twintigste eeuw ook gerealiseerd aan het Bakelbos, waardoor deze oude dijk een stedelijk aanzien heeft gekregen. Ten westen van de Nieuwstad verrees vanaf 1896 de Triowijk met arbeiderswoningen. De bebouwing van de Bloemenbuurt begon omstreeks 1920, gevolgd door het Keestrakwartier (circa 1930) en de wijk Achter 't Zand (circa 1938). Na de Tweede Wereldoorlog is de wijk Achter de Poort tussen de Wethouder Schoutenweg en de Jan van Riebeeckstraat, ten westen van de spoorlijn, tot stand gekomen en zijn de wijken Terwijde en Voorkoop gerealiseerd³⁸.

De meest recente uitbreidingen van Culemborg zijn de westelijke stadswijken en de wijk Lanxmeer, tussen de spoorlijn en de Rijksstraatweg. Het landelijke gebied van de Polder Redichem en de Koornwaard is vrij gebleven van woningbouw.

³⁸ Blommers, 1993. 40 jaar Poels. Een bijdrage aan de Culemborgse volkshuisvesting in de 20ste eeuw.

7. Defensie

De verdediging van have en goed heeft in Culemborg sporen uit verschillende perioden achtergelaten. In de middeleeuwen zijn kastelen en de verdedigingswerken van de stad gebouwd en is een landweer aangelegd op de grens van de heerlijkheden Buren en Culemborg, de huidige Lange Dreef. Een landweer is een aarden wal, soms met een gracht erlangs, die dicht beplant is met doornstruiken als meidoorn en braam. In 1437 kwamen De Hond, De Ham en De Geeren bij Culemborg. De grens tussen Buren en Culemborg kwam toen bij de Weidsteeg te liggen.

In de negentiende en twintigste eeuw werd het grootste deel van de gemeente opgenomen in de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Het kasteel van Culemborg, gravure van Abraham Rademaker uit 1725, gemaakt naar een oudere tekening. Bron: www.kastelenstichting.nl.

7.1 De kastelen

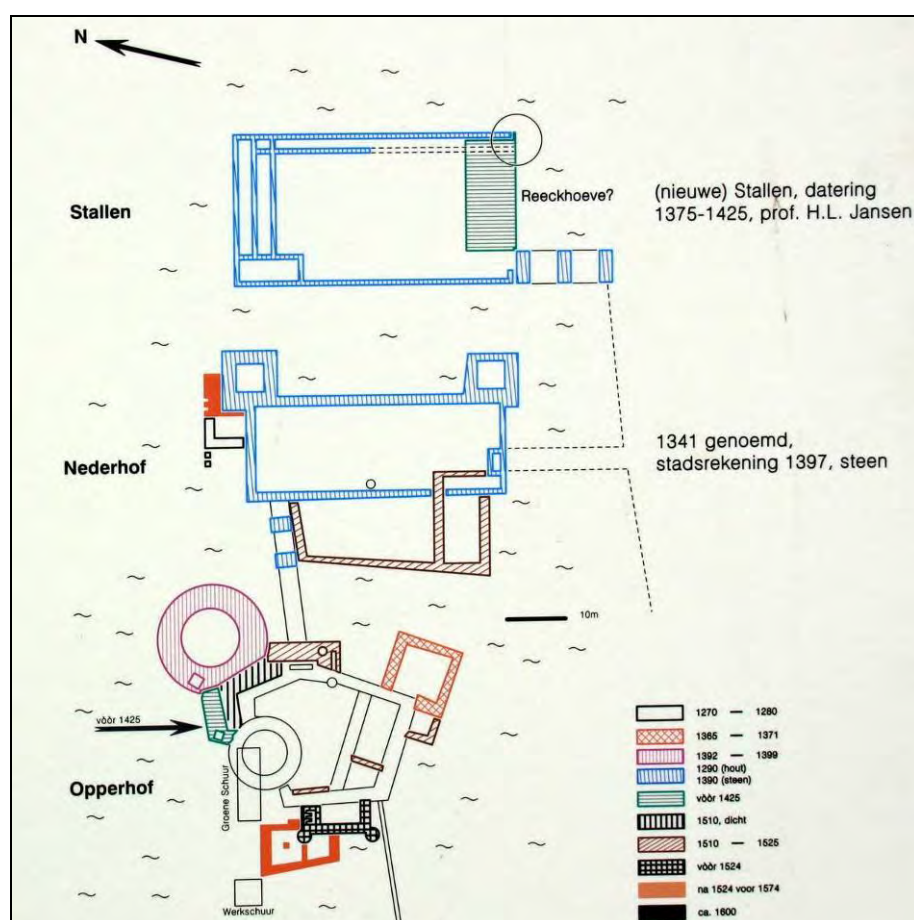
De naam Culemborg wordt wel verklaard als 'borg (burcht) bij een cule (een kuil, wiel of waai als gevolg van een dijkdoorbraak)'. De burcht moet aan de westkant van de stad hebben gelegen, bij de doorbraakkolk (de cule) die later als Ronde Haven dienst zou doen. Het kasteel stond op land van het Utrechtse kapittel van Oudmunster. In 1281 werd Hubert of Hubrecht van Beusichem eigenaar van de grond. In november van hetzelfde jaar verkocht Hubert het kasteel aan de graaf van Gelre en ontving het vervolgens in leen terug³⁹. Zijn vader, Hubrecht van Beusichem sr., heeft het kasteel laten bouwen⁴⁰.

³⁹ Schilfgaarde 1949, 2, reg. nr. 8a, 9, 9a, 10.

⁴⁰ Een anonieme kroniekschrijver meldt hierover '*hij heeft (...) een schoon slot doen setten aan de westzijde van de stad aen de wech nae Goelberdingen toe (...) anno 1249*' (citaat uit Beltjes en Schipper, 1988). Voet van Oudheusden (1753) is nog specifieker over de locatie: 'een Kasteel aen de Westzijde der Stadt benedendycks, daer men na Goilberdinghen gaet, zijnde de plaets buiten en benevens de Stads Cingel, alwaer het gestaen heeft, als nu een boomgaerd'.

in het midden of in het derde kwart van de dertiende eeuw. Tot dusverre zijn van dit kasteel geen sporen gevonden⁴¹, maar het bestaan ervan is aannemelijk door diverse schriftelijke bronnen, waaronder een oorkonde uit 1341, waarin de verkoop van het kasteel is vastgelegd. Een ander versterkt huis, het Nije Huis, bevond zich ten zuiden van de Goilberdingerstraat, op het terrein van het huidige Elisabeth Weeshuis. Dit in ieder geval veertiende-eeuwse huis of stadskasteel werd opgenomen in de westelijke stadsmuur. In de stadsmuur zijn nog bouwsporen van het gebouw te zien. Het stadskasteel is na een brand rond 1420 gesloopt.

Aan het eind van de dertiende of in het begin van de veertiende eeuw werd begonnen met de bouw van het kasteel aan de oostkant van de huidige binnenstad. Wanneer de bouw precies een aanvang heeft genomen is nog onderwerp van studie en discussie⁴². In de loop der eeuwen is het kasteel uitgegroeid tot een omvangrijk complex met een voorburcht, ook wel Nederhof genaamd, een hoofdburcht of Opperhof en diverse bijgebouwen. De Opperhof, de Nederhof en de stallen waren alle drie omgracht.

Bouwfaserings van het (oostelijke) kasteel Culemborg volgens H.L. Janssen, zoals aangegeven op de informatieborden bij het kasteelterrein.

⁴¹ Er zijn wel indirecte aanwijzingen: archeologisch onderzoek op 't Buitenhof, westelijk van de Westersingel, in 2011 heeft de restanten van drie en mogelijk zelfs vier loegenovens, veldovens voor de baksteenfabricage, aan het licht gebracht die door middel van C14-methode zijn gedateerd op de dertiende eeuw (mededeling Jan Smits).

⁴² De datering is omstrepen. Het kasteel type: een vijfhoekige burcht met ronde toren a cheval is typerend voor de tweede helft van de dertiende eeuw en is vergelijkbaar met het door Janssen opgegraven kasteel op de Bol in Vianen (Janssen 1996) en de Sterkenburg bij Driebergen. De oudste aangetroffen baksteen en ceramiek dateert mogelijk uit de tweede helft van de dertiende eeuw. Het sterkste argument voor een vroege datering van rond 1275 is dendrochronologisch onderzoek van het funderingshout van de Witte Toren, het oudste deel van het kasteel. Tegenstanders, die uitgaan van een veertiende-eeuwse datering, wijzen erop dat het funderingshout mogelijk is hergebruikt.

Na de dood van Elisabeth van Culemborg erfde Floris I van Pallandt het graafschap Culemborg. Hij ging al in 1566 over tot het protestantse geloof. Toen een aanval van Spaanse troepen dreigde verliet hij het graafschap en trok zich terug op zijn bezittingen in Duitsland. Het kasteel werd bezet door Spaanse troepen die pas tien jaar later uit de streek werden verdreven. In de zeventiende eeuw is het kasteel mede door de Franse bezetting in 1672-73 zo ernstig in verval geraakt dat herstel niet meer mogelijk was. De grafelijke familie, die slechts af en toe in Culemborg verbleef, richtte het oude klooster Mariënkroon in de stad in als nieuwe woonplaats (De Nieuwe Hof). De hoofdburcht is in 1735 voor afbraak verkocht. Veel van de stenen en het puin zijn gebruikt om de Zuiderzeedijk bij Muiderberg te verstevigen, die door de paalworm ernstig was verzwakt. De gebouwen van de Nederhof zijn nog lange tijd in gebruik geweest, onder andere als raadskamer. In het midden van de achttiende eeuw, toen het graafschap in handen was gekomen van het Huis van Oranje, is er in de gebouwen van de Voorhof en in de vroegere stallen een geweerfabriek gevestigd. Verdere sloop van de Nederhof en de andere gebouwen vond plaats in de negentiende eeuw.

Het kasteel van de heren van Caets

Het huidige landschap van Caetshaag.

Behalve de heren van Beusichem, die zich vanaf 1330 Van Culemborg gingen noemen, was er nog een adellijke familie die een kasteel bewoonde in Culemborg. De heren van Caets of Kaets bewoonden een versterkt huis ten zuiden van de stad, op een terrein dat nu tussen de Rijksstraatweg en De Meer ligt. In het rapport van de opgraving wordt het volgende gemeld⁴³:

⁴³ Vanden Borre & Hielkema (2004).

Uit het archeologische onderzoek is naar voren gekomen dat op het terrein Caetshage vermoedelijk in de twaalfde eeuw een motte is aangelegd, die was omgeven met een gracht. De oorspronkelijke bebouwing op de motte heeft waarschijnlijk uit houtbouw bestaan, hiervan is echter niets bewaard gebleven. Later is de motte omgeven door een bakstenen ringmuur en is er een bakstenen kasteel gebouwd. De top van de motte is geslecht om een groter terrein geschikt te maken voor bebouwing. Op grond van de datering van de bakstenen is het kasteel aan het eind van de dertiende of het begin van de veertiende eeuw gebouwd. Het kasteel heeft vermoedelijk een vierkante of rechthoekige vorm gehad, een vorm die voorkomt vanaf het eind van de dertiende eeuw. Het kasteel is gebouwd op een terrein, dat is omgeven door een dubbele gracht. Van de fundamenten van het kasteel is tijdens het archeologische onderzoek slechts één muur aangetroffen. Door egalisatie van het terrein zijn de overige muurresten en uitbraaksleuven verdwenen. De bij het kasteel behorende hof heeft waarschijnlijk tussen het kasteel en de Rijksstraatweg gelegen. In dit gebied werden tijdens de opgraving sporen van sloten gevonden. Ook de waarnemingen van de AWN wijzen op gebruik van dit deel van het terrein in de middeleeuwen. Uit de bewoningsfase van het kasteel is weinig vondstmateriaal aangetroffen.

Het kasteelterrein is gunstig gelegen ten zuiden van Culemborg, in een bocht van het riviertje De Meer. Uit historische bronnen blijkt dat op deze plaats tot in de vijftiende eeuw het versterkte huis Caetshage heeft bestaan, gelegen op een terrein dat 'besloten Kaetshage' wordt genoemd. Deze hofstede, met bijbehorende landerijen in het Zand en het Culemborgse veld, was eigendom van de 'heren van Kaets'. Deze familie stamt uit het geslacht van de heren van Buren, en had ook een familierelatie met de heren van Culemborg. Historische bronnen melden een aanval van Gerrit de bastaard op Culemborg in 1449 vanuit Caetshage. Mogelijk is het kasteel bij een tegenaanval verwoest. In ieder geval is het kasteel voor 1514 gesloopt.

Ten zuidwesten van het kasteel zijn de restanten van een steenoven gevonden. Het betreft een zogenaamde 'loegenoven'. De steenoven heeft een omvang van ongeveer 9x4 m. Over dit type steenoven is nog weinig bekend. De identieke afmetingen van de bakstenen van de steenoven en die op het kasteelterrein wijzen erop, dat op deze plaats de bakstenen werden gefabriceerd die voor de bouw van het kasteel bedoeld waren.

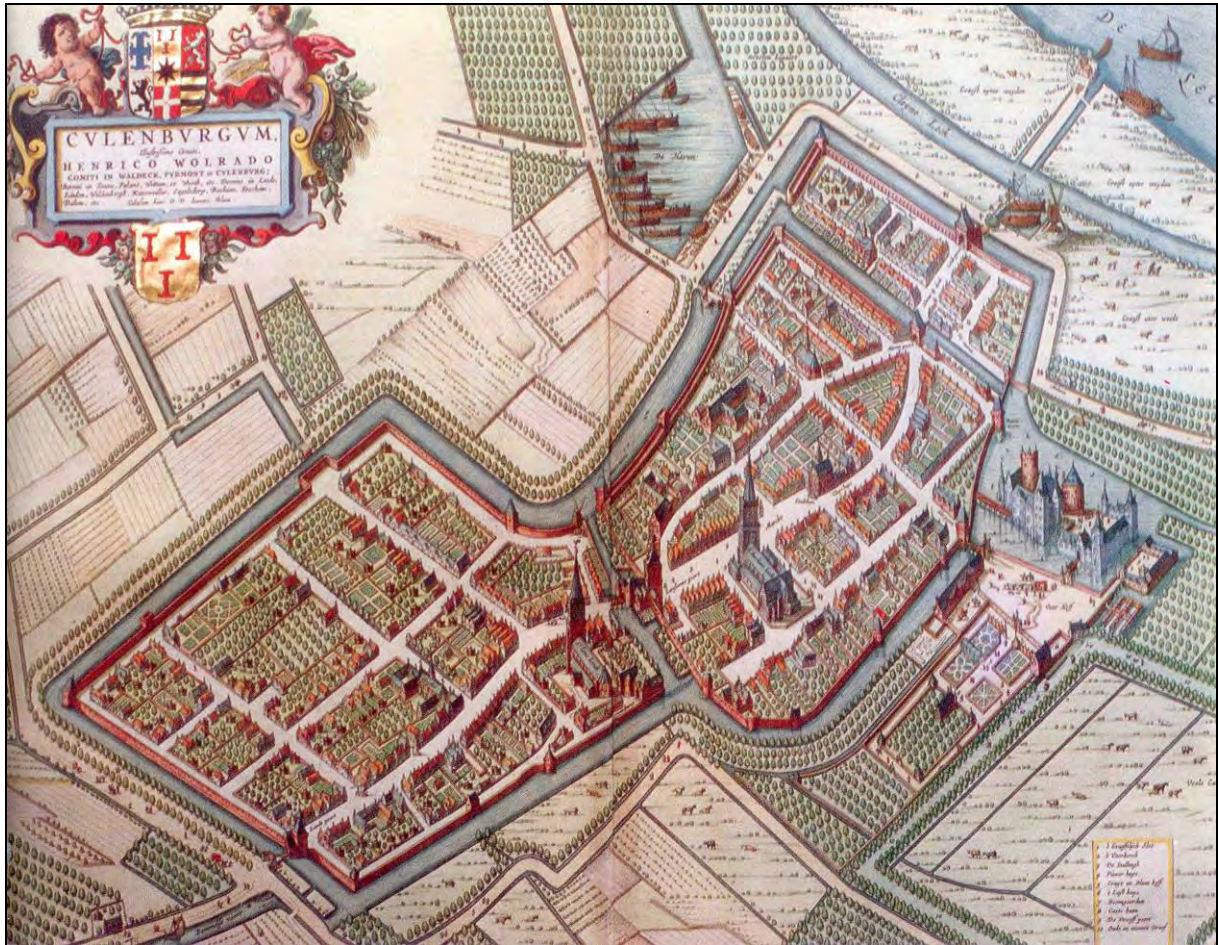
De kadastragegevens geven aan dat de Caetshaag omstreeks 1830 als weiland werd gebruikt, dat aan de oostkant omzoomd werd door een brede strook hakhout en een moerasstrook langs De Meer. De kade en de erachter gelegen percelen bestonden uit weiland.

7.2 De versterkte stad

De versterkte nederzetting (*oppidum*) bij het kasteel kreeg in 1318 stadrechten van Johan van Beusichem. Vanaf circa 1330 gingen de heren zich Van Culemborg noemen. De stad besloeg toen de huidige Oude Stad. Kort na 1318 zijn de stadsmuren gebouwd met vier poorten: de Goilberdingerpoort, de Lekpoort, de Slotpoort en de Lanxmeerse Poort, de huidige Binnenpoort. Opmerkelijk is dat de oude bandijk, die gevormd werd door de Goilberdingerstraat, de Kattenstraat en de Slotstraat, al vóór 1317, toen voor het eerst de omgrachting van Culemborg werd genoemd, naar het noorden moet zijn verlegd. Een deel van de oude bandijk kwam dus binnen de stad te liggen. Eenzelfde situatie heeft zich voorgedaan in Vianen.

De structuur van het noordelijke deel van de Oude Stad wordt bepaald door de Achterstraat en Tollenstraat die als het ware samenkomen op een punt, bij de Lekpoort, de enige stadspoort aan de Lekzijde, voordat de stad rond 1370 aan de noordzijde werd uitgebreid met het Havenkwartier. De stadsmuur met de negen muurtorens was in het midden van de zeventiende eeuw nog geheel intact. Grote delen van de ommuring van de oude stad zijn bewaard gebleven aan de westzijde, tussen de Goilberdingerstraat en het Wezelpad, aan de oostkant in de tuinen van enkele huizen aan de

Ridderstraat en aan de noordzijde, waar een klein deel van de muur nog aanwezig is in de achtergevels van de bebouwing aan de Binnenmolenstraat, De Lekpoort en de overhoeks geplaatste halfronde hoektorens waren in het midden van de achttiende eeuw nog aanwezig. In 1752 is de poort gesloopt⁴⁴.

Plattegrond van Culemborg door Blaeu (1649), het noorden is rechtsboven. De drie delen van de stad zijn duidelijk van elkaar te onderscheiden. Centraal ligt de Oude Stad, met de St.-Barbarakerk en het stadhuis, in het zuiden de Nieuwstad met de (verdwenen) St.-Janskerk, in het noorden de Havendijk. De Ronde Haven en het kasteel completeren het beeld.

De uitbreidingen Havenkwartier en Nieuwstad kregen eveneens een ommuring. Aan de rivierzijde werd een poort gebouwd die Havenpoort of ook wel Lekpoort werd genoemd. Op de noordwesthoek stond de toren Brandenborch, aan de oostzijde bevond zich de Beertkenstoorn bij een beer, een gemetselde waterkering in de gracht. Deze was volgens de kaart van Jan Deijs uit 1575 in het verlengde van de huidige Lekdijk gesitueerd. Op de kaart van Perrenot staat ter plaatse een vierkante toren. In 1760 lag hier in de oostelijke stadsgracht een sluis ten behoeve van de nieuwe geweerfabriek.

De Nieuwstad kreeg twee poorten, de Zandpoort en de Prijsepoort. Deze laatste is al omstreeks 1480 buiten gebruik gesteld en verbouwd tot verdedigingstoren.

Bijzonder is dat de zowel het Havenkwartier als de Nieuwstad hun eigen karakter behielden. Beide stadsdelen bleven afgezonderd van de oorspronkelijke stad. De oude noord- en zuidgracht werden niet zoals gebruikelijk gedempt, maar bleven behouden. Zelfs de stadsmuur aan de noord- en zuidzijde bleef lange tijd bestaan. Dat geldt ook voor de beide binnenpoorten.

⁴⁴ Beltjes en Schipper (1988), pag. 168.

De Lanxmeerse poort werd in 1557 verhoogd en is in 1617 gemoderniseerd en voorzien van een buitenpoort, waarvan restanten aanwezig zijn in de westgevel van Binnenpoort 6. Een en ander wijst erop dat de poort een belangrijke betekenis moet hebben gehad⁴⁵. De Havenpoort of Oude Lekpoort die de brug over de gracht tussen de Oude Stad en het Havenkwartier beschermde, was lange tijd in gebruik als kruittoren. Het gebouw is in 1752 gesloopt. Het was echter geen aanleiding om de stadsmuur ter plaatse te slopen en de binnengracht geheel te dempen, zoals men zou verwachten.

Een deel van de westelijke stadsmuur met de plek waar het Nije Huis heeft gestaan.

Vanaf de zestiende eeuw zijn veel steden in Nederland voorzien van aarden vestingwerken, die in de loop van de eeuwen steeds werden gemoderniseerd en uitgebreid met extra verdedigingswerken als bastions, ravelijnen en brede grachten. In 1533 zijn er ook plannen gemaakt om de verdediging van Culemborg te verbeteren. Aan beide kanten van het

Havenkwartier waren bolwerken gepland en bij de Goilberdingerpoort moest een rondeel worden aangelegd. Deze werken zijn slechts gedeeltelijk uitgevoerd. De Goilberdingerpoort heeft in de eerste helft van de zestiende eeuw een versterkte voorpoort gekregen. Dit was waarschijnlijk de start van een nieuwe versterking in de vorm van een ravelijn of wal met een binnengracht en buitengracht, zoals ook elders in het riviereengebied gebeurde. Het ravelijn eindigde aan de noordzijde ter hoogte van de zuidwesthoek van het Havenkwartier. Een vergelijkbare verdedigingsconstructie zien we in 1572 ook bij de Zandpoort.

In de bronnen wordt melding gemaakt van een bolwerk ten oosten van het Havenkwartier⁴⁶. Het bolwerk zou tegenover het Melatenhuis hebben gelegen. Dit huis lag aan de dijk in de Lazaruswaard. Vreemd genoeg is dit bolwerk niet op de kaarten van Verstralen en Blaeu ingetekend. Evenmin is duidelijk wat voor verdedigingswerk het is geweest. Een bolwerk is over het algemeen van aarde opgetrokken, maar volgens Voet van Oudheusden is het in het begin van de achttiende eeuw afgebroken en zijn de stenen gebruikt voor de bouw van de molen op de noordoostelijke punt van de stadsmuren.

⁴⁵ De poort heeft onder andere tot in de achttiende eeuw als gevangenis gediend.

⁴⁶ Volgens Voet van Oudheusden (1753) is er in 1578 een bolwerk aangelegd aan de oostkant van de Havendijk, dat in een stuk uit 1617 het 'Curkesteijns bolwerk' werd genoemd, gelegen aan de oostzijde van de 'Cortenhavensdijck' (Beltjes en Schipper, 1988).

Ook in de zeventiende eeuw zijn nog plannen gemaakt om de stadsverdediging te verbeteren door de aanleg van een nieuwe verdedigingswal rondom de stad en het kasteel, met een eigen buitengracht. Deze plannen zijn niet uitgevoerd.

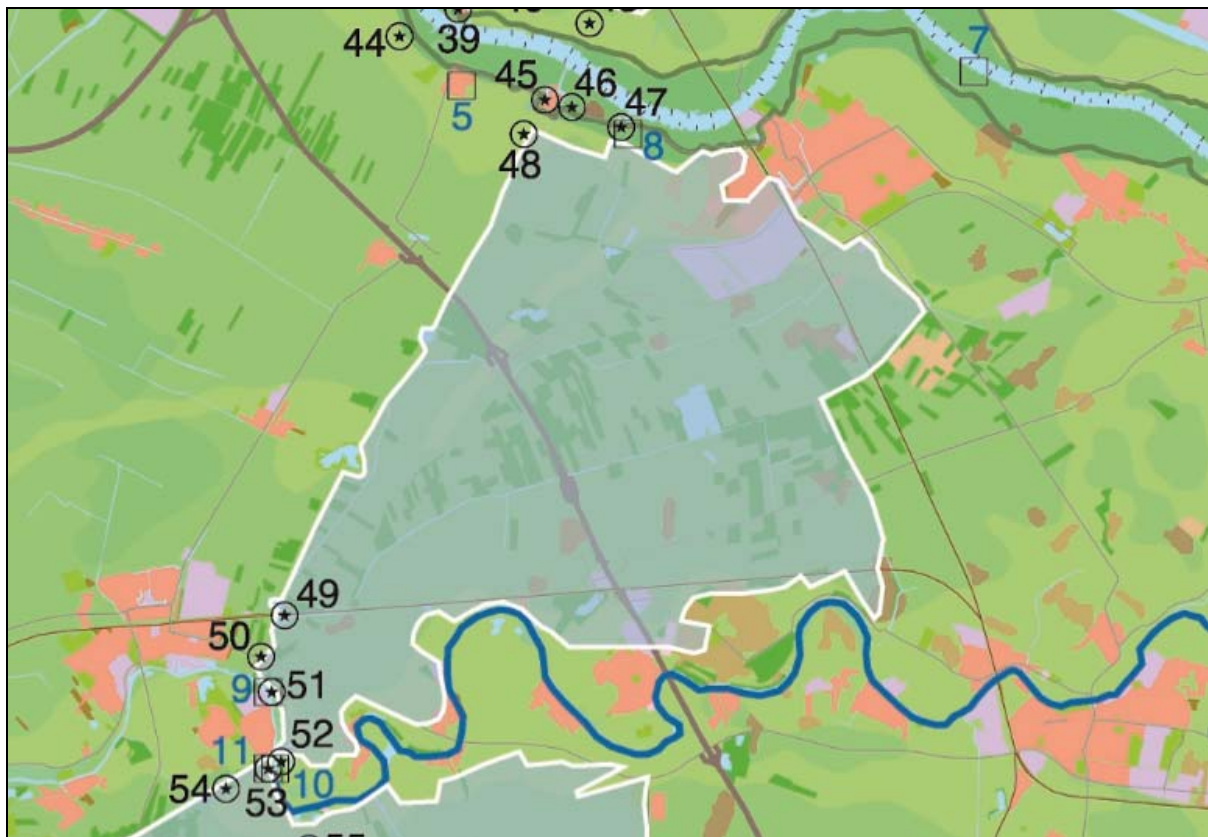
De Lekpoort gezien vanuit het oosten, getekend door Dirk van Lokhorst in 1839. De poort bestond uit een torenvormig poortgebouw uit de late middeleeuwen en een voorbouw uit de zeventiende eeuw. Buiten de poort stond al bebouwing, waarschijnlijk een herberg. Bron: Beltjes en Schipper, 1988.

In de achttiende en negentiende eeuw hadden de muren en poorten al lang geen functie meer als verdedigingswerken. Delen van de stadsmuur werden afgebroken en ook de meeste torens en poorten vielen ten prooi aan de slopers. De grote Kalkmanstoren in de Nieuwstad en de toren achter het Oude Mannen- en Vrouwenhuis aan de Havendijk zijn in 1761 gesloopt. Het puin werd gebruikt om de Veerweg op te hogen. Daarnaast werden de verdedigingswerken door de burgerij gebruikt om er te wandelen. J.D. Zocher maakte omstreeks 1850 een ontwerp om de wallen en muren in een plantsoen te veranderen. In 1852 is het wandelpad bij het Kleine Buitenom aangelegd.

7.3 De Nieuwe Hollandse Waterlinie

In de Oude Hollandse Waterlinie fungeerde de Diefdijk als de oostgrens van de inundatiegebieden in de Vijfherenlanden en de Alblasserwaard. Gaandeweg ontstonden er ideeën om de inundatiezone naar het oosten te verleggen en aanzienlijk te verkleinen. Daartoe werd in 1794 het Werk aan het Spoel aangelegd, van waaruit water uit de Lek ingelaten kon worden in het gebied ten oosten van de Diefdijk. Dit inlaatwerk werd versterkt met een artillerieopstelling, een batterij voorzien van tien vuurmonden (Chris Will, 2002). Later werden de Diefdijk en het Werk aan het Spoel opgenomen in de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Deze waterlinie vormde een verdedigingslinie voor West-Nederland en lag in een grote boog om de huidige Randstad heen. De Diefdijk vormde nu de westelijke begrenzing van de

inundatiegebieden: de gronden aan de oostkant van de dijk konden over een breedte van meer dan vier km onder water gezet worden. In het zuiden kon men het gebied tussen de Linge en de Waal eveneens onder laten lopen. Op deze wijze ontstond er een vrijwel gesloten watervlak van de Lek tot de Waal/Merwede dat alleen onderbroken werd door de rivierdijken. Op deze plaatsen, die de vijand mogelijk doorgang konden bieden (zogenoemde accessen) werden forten gebouwd. De hoofdverdedigingslinie van de Diefdijk werd bestreken door drie forten: Fort Everdingen, Fort Asperen en Fort Nieuw Schaik (officieel heet dit het Werk op de spoorweg bij de Diefdijk).

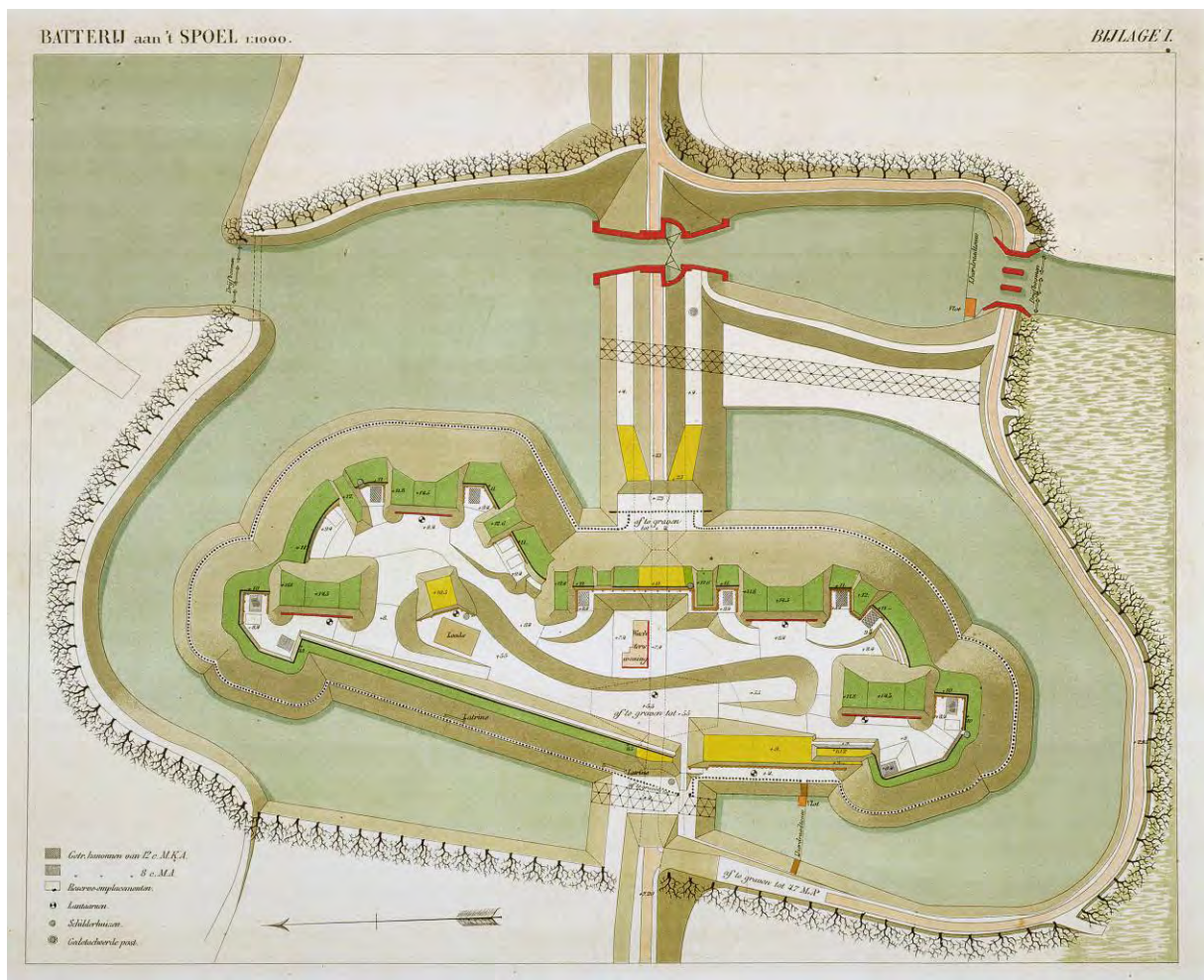

De inundatiekom nr. 7 van de Nieuwe Hollandse Waterlinie tussen de Lek en de Linge. Een groot deel van de gemeente Culemborg van de Diefdijk tot De Meer en de Zeedijk, kon onder water gezet worden. De verdedigingswerken zijn: 45: fort Everdingen; 46: infanteriestelling voor fort Everdingen (loopgraven, groepsschuilplaatsen en kazematten); 47: het Werk aan 't Spoel; 48: drie geschutsbanken achter de Diefdijk (buiten de gemeente). Niet aangegeven zijn: de sluis in de Diefdijk bij de coupure van de A2, de bunker bij de coupure, en de kazematten en groepsschuilplaatsen langs de Diefdijk en bij de Waai. Bron: Chris Will, 2002.

De inundatiekom nr. 7, zoals de kom tussen de Lek en de Linge in militaire kringen heette, kon door vier sluizen onder water worden gezet. In de Lekdijk lagen de inlaatsluizen van fort Everdingen en het Werk aan 't Spoel. In het zuiden werd het peil van de Linge opgezet door het inlaten van water uit de Waal bij Tiel waarvoor speciaal een inundatiesluis en een inundatiekanaal zijn aangelegd. Daarna kwam het water via de Acquoyse hulpsluis in de (Acquoyse) Meerdijk en de waaiersluis bij Asperen in de kom. Op deze manier kon het grote gebied ten oosten van de Diefdijk onder water gezet worden. Bij Culemborg fungeerden de spoordijk, de Meerkade en de Nieuwe Dijk/Zeedijk langs de Bisschopsgraaf als inundatiekeerkaden.

Vanaf 1815 tot in 1940 is er aan de waterlinie gewerkt. Het Werk aan 't Spoel werd in 1815 voorzien van een inundatiewaaiersluis met aarden verdedigingswerken. In 1879 zijn er zogeheten 'bomvrije' gebouwen gebouwd. De doorgaande weg liep, net als nu, dwars door het fort heen, maar in geval van oorlogsdreiging werd deze weg afgesloten en het verkeer omgeleid over het dijkje ten zuiden van het

fort. Dit dijkje is nog gedeeltelijk aanwezig. Via een damsluis kon het water ingelaten worden in de wetering Oude Vliet, die als inundatiekanaal werd gebruikt.

Plattegrond van het Werk aan 't Spoel, circa 1900.

Fort Everdingen was van grote strategische betekenis omdat het op het kruispunt van de Lekdijk en de Diefdijk ligt. Het is aangelegd tussen 1844 en 1849. Grote verbeteringen zijn aangebracht in 1883-1887. Er werden verschillende militaire gebouwen neergezet en men bouwde er een nieuwe inlaat voor water uit de Lek. De inlaatwerken bestaan uit drie sluisen: één in de zomerdijk waardoor het water uit de Lek via een aanvoerkanaal naar het noordelijke deel van de fortgracht werd geleid. Via een grote beersluis in de bandijk kwam het water in het zuidelijke, binnendijkse deel van de fortgracht en vandaar kon men het via een damsluis de polder in laten lopen. Bij fort Everdingen is een nieuw inundatiekanaal aangelegd.

Ten zuiden van de forten liggen nog twee opmerkelijke onderdelen van het militaire landschap. In de eerste plaats de groepsschuilplaatsen en kazematten aan de voet van de Diefdijk. Deze zijn onderdeel van de infanteriestelling die is aangelegd tussen 1914 en 1918 en in 1939-1940 en bestond, naast de betonnen verdedigingswerken, uit loopgraven in de Goilberdingerwaard. De stelling is aangebracht omdat dit deel van het gebied – de oeverwal van de Lek en de stroomrug van de Schoonrewoerdse stroom - niet onder water gezet kon worden. Een tweede element is een merkwaardige gemetselde en gepleisterde bakstenen muur op drie poten in het weiland, ten zuiden van het Werk aan 't Spoel. Dit was een kogelvangervanger die behoorde bij een schietbaan die door de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog is aangelegd.

De inlaatsluis in de zomerkade (links) en de beersluis in de Goilberdingerdijk (rechts) van Fort Everdingen.

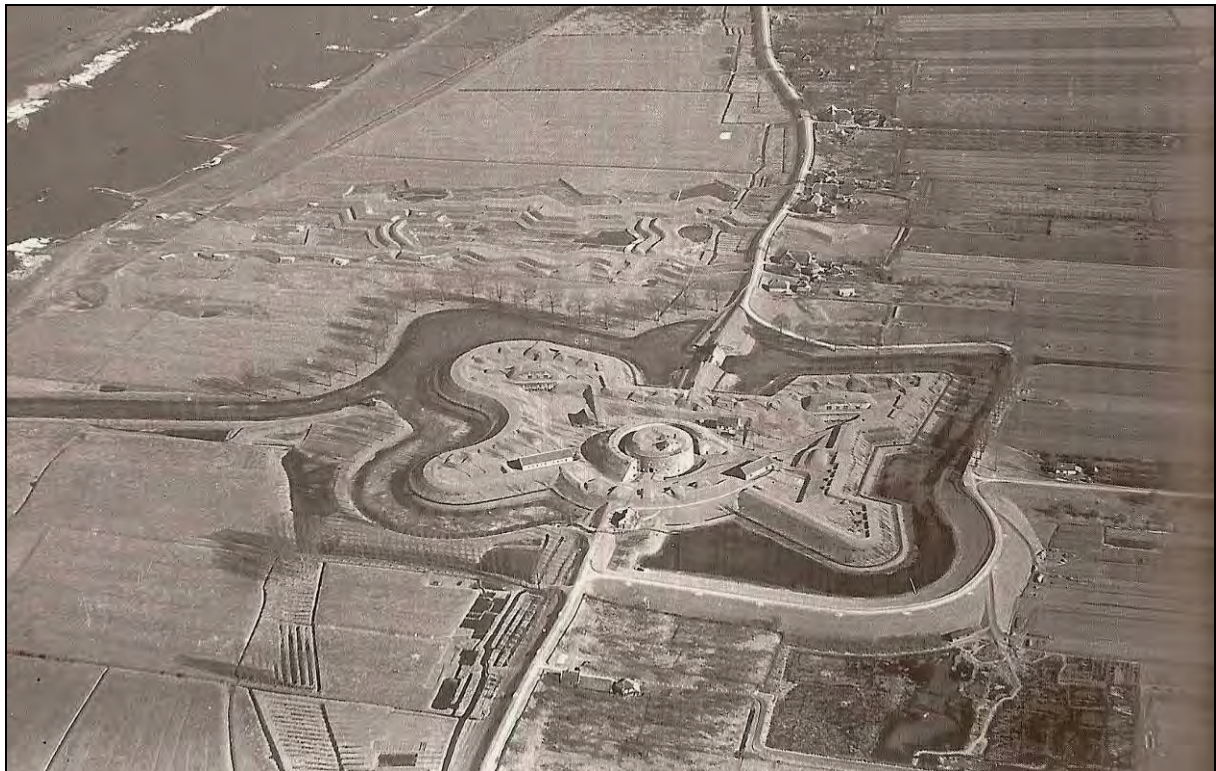
Het inundatiekanaal ten zuiden van het Werk aan het Spoel (ter hoogte van de Prijsseweg). Ten behoeve van de inundatiefunctie werd de Oude Vliet verbreed. Bij de Rietveldseweg is een sluis aangelegd.

De kogelvanger ten zuiden van het Werk aan 't Spoel.

Verboden kringen

Rondom de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie lagen zogeheten 'verboden kringen'. Dit zijn denkbeeldige cirkels met een straal van in totaal 1000 meter. Het gebied dat binnen deze cirkel lag moest bij oorlogsdreiging snel ontruimd kunnen worden om een vrij schootsveld te krijgen. Dit betekende dat er binnen de kringen bijvoorbeeld geen bossen mochten worden aangeplant en dat de bouw van woningen slechts onder bepaalde voorwaarden werd toegestaan. De eisen die aan de bebouwing werden gesteld zijn vastgelegd in de Kringenwet van 1853. In de binnenste of kleine kring, die gold voor een strook van 300 meter rond het verdedigingswerk, mocht alleen maar gebouwd worden in brandbaar materiaal. In de middelste of middelbare kring (tussen 300 en 600m) mochten gebouwen worden neergezet met een stenen fundament, opgemetseld tot 50 cm boven maaiveld, en een stenen rookkanaal. De rest van het gebouw moest weer van brandbaar materiaal worden opgetrokken. In de buitenste of grootste kring (tussen 600 en 1000m) werden geen beperkingen gesteld aan de bouwmaterialen. Het was alleen niet zeker of je er kon blijven wonen, want in geval van nood, bij dreigend oorlogsgevaar, kon het huis worden afgebroken.

Op de luchtfoto van de RAF uit de Tweede Wereldoorlog zijn de loopgraven ten oosten van fort Everdingen duidelijk te zien. Bron: Chris Will, projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Het einde van de waterlinie

Voor de inval van de Duitsers in 1940 zijn delen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie onder water gezet. De kom tussen de Lek en de Linge bleef droog, mede door de lage waterstand op de Lek en doordat op het laatste moment het zwaartepunt van de verdediging naar de Grebbelinie werd verlegd. Het bombardement op Rotterdam maakte een eind aan de strijd voordat het Nederlandse leger zich achter de waterlinie had kunnen terugtrekken. Aan het eind van de oorlog hebben de Duitse troepen grote delen van het rivierengebied onder water gezet om de opmars van de geallieerde legers te vertragen. Toen is ook het komgebied van het Culemborgerbroek geïnundeerd. In 1951 zijn de meeste verdedigingswerken van de waterlinie gedeclineerd tot 'vestingwerken van geen klasse'. De Kringenwet is in hetzelfde jaar opgeschort en uiteindelijk in 1963 ingetrokken. De facto betekende dit dat de Nieuwe Hollandse Waterlinie als verdedigingsstelsel in 1951 was opgeheven.

8. Infrastructuur

De opkomst en groei van de stad werden bevorderd door de ligging aan belangrijke verkeerswegen. De Lek was uiteraard belangrijk voor de scheepvaart, De Meer/Bisschopsgraaf vormde een vaarweg die Culemborg verbond met de Linge. In 1558 werd een schutsluis gebouwd bij De Neust, de uitmonding van de Bisschopsgraaf in de Linge. Naast deze waterwegen waren er verschillende landwegen die Culemborg verbonden met het achterland. Tot diep in de negentiende eeuw waren deze wegen niet verhard en slecht begaanbaar. In de winter was er bijna geen doorkomen aan door de modder en de vele kuilen en plassen, in de zomer kon het zo stuiven dat reizen evenmin een pretje was.

In 1860 werd begonnen met de aanleg van de spoorlijn tussen Utrecht en 's-Hertogenbosch. Over de Lek werd de grootste spoorbrug van Europa gebouwd en Culemborg kreeg een station.

De Lek en de Culemborgse havens

Door de ligging aan de Lek heeft Culemborg geprofiteerd van de rivierhandel. De oudste haven was de Schoteldoekse haven, die mogelijk via de oostelijke stadsgracht in verbinding heeft gestaan met De Meer. Het water, dat vroeger veel breder was, vormt de afscheiding tussen de Oude Stad en het Havenkwartier. Later, toen de hoofdstroom van de Lek ongeveer op de huidige plek kwam te liggen, vormde de Kleine Lek een verbinding met de hoofdgeul. Op last van Anthonie de Lalaing en Elisabeth van Culemborg werd in 1518 een haven bij de Lekpoort aangelegd, het zuidelijke deel van de huidige Stadshaven. Volgens Voet van Oudheusden (1753) is in 1558 een poging gedaan om 'De Lekstroom voor de stad te brengen' door de

Kleine Lek te graven of een bestaande restgeul uit te diepen. Op de kaart van Deijs uit 1575 (zie pagina 36) staan zowel de Kleine Lek als een noord-zuid lopende waterloop (Veerwech) aangegeven die de verbinding vormde tussen de haven, de Kleine Lek en de Lek. Aan weerskanten van het kanaal liggen de 'oversten' en 'nedersten Middelweerd'⁴⁷.

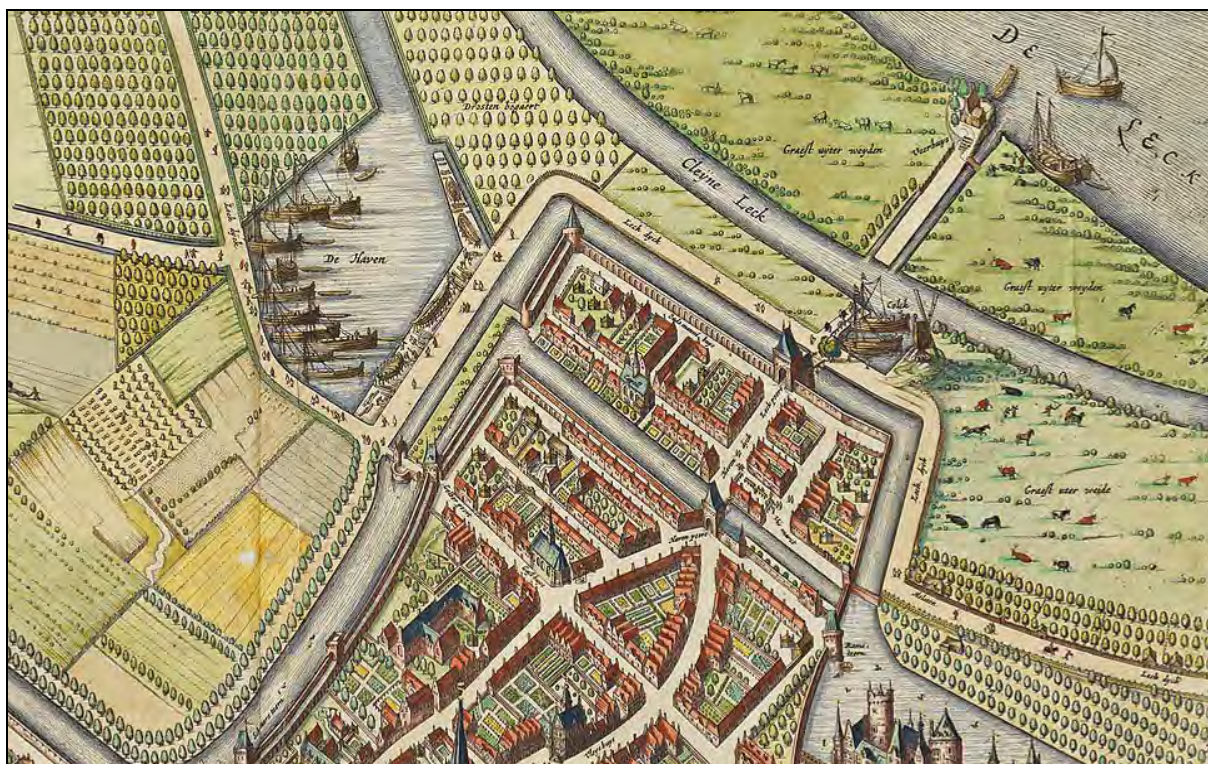
Op de plattegrond van Jacob van Deventer (1559) is de kleine haven ingetekend, die in 1518 ten zuidoosten van de Kleine Lek is gegraven. Bij de haven stond een korenmolen van de graven van Culemborg.

Kennelijk nam het scheepvaartverkeer zo toe dat de haven bij de Lekpoort te klein werd. In 1609 richtte men een nieuwe haven in aan de westkant van de stad: de Ronde Haven. Hiervoor is een bestaand wiel vergroot en werd een verbinding met de Kleine Lek gegraven. Op de kaart van Blaeu zijn diverse schepen te zien die in de haven zijn afgemeerd. Langs de haven lagen scheepswerven. De haven bij de

⁴⁷ De functie van dit water is niet duidelijk. Op de kaart van Deijs is het als een flinke waterloop ingetekend, op de kaart van Blaeu is het niet meer dan een brede sloot.

Lekpoort bleef ook in gebruik en is vergroot in vergelijking met de kaart van Van Deventer uit 1559. In 1650 is de huidige Veerweg langs het kanaal aangelegd, waarbij de Kleine Lek werd afgedamd. Hierdoor werd de haven bij de Lekpoort veel groter en werd zij de belangrijkste haven van de stad. De Ronde Haven raakte geleidelijk buiten gebruik. Op de kaart van Conrad uit circa 1790 staat de Ronde Haven aangegeven als Oude Haven.

Op de zuidoever van de Lek lag een jaagpad waarop de paarden liepen die de schepen stroomopwaarts trokken. In 1555 heeft Elisabeth van Culemborg een reglement opgesteld voor het onderhoud van het jaagpad: het moest tien voet breed zijn en bij perceelscheidingen moesten klaphekken worden aangebracht.

Het noordelijke deel van Culemborg op de kaart van Blaeu (1649), heruitgegeven in het Stedenboek van Frederik de Wit (1698). Op de kaart zijn de Ronde Haven, de Kleine Lek en het haventje bij de Lekpoort aangegeven. Bron: Nationaal Archief.

De Veerweg en de Stadshaven van Culemborg, door Jan de Beijer (1750). Bron: Beltjes en Schipper, 1988.

Het veer over de Lek lag vroeger stroomopwaarts van de stad. Op de kaart van Perrenot (circa 1765) staat de plek van het oude veerhuis aangegeven: bij de knik in de huidige bandijk. In de tijd dat het veer naar Pothuizen in gebruik was, lag hier misschien de zomerkade van de Koorwaard, de Achterweg was toen nog de bandijk. Aan het eind van de veertiende eeuw kwam de heer van Culemborg in bezit van het veer en verlegde hem naar de stad.

De scheepvaart op de Lek bleef ook in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw van belang. Rond 1875 waren er minstens veertig schippers in Culemborg. Er was vaak een groot tekort aan ligplaatsen in de Stadshaven en aan de Veerkade. Belangrijk was het transport van steenkool uit het Ruhrgebied en turf uit Noord-Nederland. Ook werd veel groente en fruit naar steden als Utrecht en Amsterdam vervoerd en waren er speciale boten voor het transport van vee. De schippershuizen aan de Veerkade herinneren nog aan de vroegere betekenis van de scheepvaart.

Voormalige schippershuizen aan de Veerweg.

Stoomboten

In 1857 startte een combinatie van Duitse reders een raderbootdienst tussen Rotterdam en Schoonhoven. De eerste raderboot heette 'De Stad Schoonhoven'. Passagiers betaalden in de eerste klas 40 cent en in de tweede klas 20 cent voor een enkele reis. In 1860 kreeg de rederij toestemming om ook het meer stroomopwaarts gelegen Culemborg aan te doen. De tweede raderboot kreeg de naam 'Stad Culemborg'. In 1879 beschikte de rederij al over zes boten, waaronder drie schroefschepen. In 1896 kreeg de stoomdienst de naam 'Rederij op de Lek'. Het pand met het opschrift 'Wachtkamer der stoomboten' aan de Veerweg herinnert aan deze periode.

De industrie in het Veerweggebied was ook nadrukkelijk gebonden aan de ligging aan de Lek. Aanvoer van grondstoffen en afvoer van producten van bijvoorbeeld de steenbakkerij en de glasfabriek vond per schip plaats. De steenbakkerij had een eigen losplaats voor de klei die aan de overkant van de rivier, in de Steenwaard, werd gewonnen,.

Bommelse Vaart en Karnemelkvaart

Naast de afwateringsfunctie had De Meer, en in het verlengde daarvan de Bisschopsgraaf, een verkeersfunctie. Op de kaart van Blaeu wordt De Meer de Bommelsche Vaart genoemd. Inderdaad kon men van Culemborg naar Zaltbommel varen. Dat wil zeggen: bijna, want in Tuil was geen sluis en moesten passagiers en goederen worden overgebracht op andere schepen om de Waal over te steken. Tussen de Linge en Tuil was al in 1457/58 scheepvaart mogelijk, in 1558 is De Meer/Bisschopsgraaf als vaarweg ingericht (of verbeterd) en werd een schutsluis aangelegd bij De Neust, de plaats waar de Bisschopsgraaf in de Linge uitmondt. Stroomafwaarts van de Linge konden de schepen via de Boutensteinse Wetering en de Culemborgse Vaart naar Tuil varen. De vaarweg was van groot belang

voor boeren en handelaren die hun waren te koop aanboden op de weekmarkt van Culemborg. Bij de Zandpoort lag in De Meer een kleine haven annex overslagplaats, waar de vracht in- en uitgeladen werd. De losplaatsen in het haventje werden door de gemeente verhuurd. De vaarroute is tot in de twintigste eeuw van belang geweest. Bij de aanleg van de spoorlijn is hier terdege rekening mee gehouden: de spoordijk loopt bij de Bisschopsgraaf omhoog en er is een spoorbrug aangelegd om de schepen voldoende ruimte te geven.

De Bisschopsgraaf met de schuur van het voormalige tolhuis.

Op achttiende-eeuwse kaarten is ten zuidwesten van Culemborg de Karnemelksvaart aangegeven. Deze vaart lag tussen de Westersingel en de Lanxmeerse Wetering. Het was een verbreding van de Rekummer en is kennelijk gebruikt door boeren om vanuit de stad naar hun landerijen te varen en de melk mee terug te nemen. Waarschijnlijk diende de vaart ook als boezemwater. In 1825, toen het kadaster werd opgemaakt, was de vaart al gedempt en in een aantal bouwlandpercelen verdeeld.

De landwegen

De huidige Rijksstraatweg (Lanxmeerseweg) is een verkeersader met een respectabele ouderdom. De weg wordt al vermeld in bronnen uit 1305 en was dus al aanwezig voordat de grote stedelijke ontwikkeling van Culemborg plaatsvond. De weg had een belangrijke interlokale functie, want het was onderdeel van de landroute van Utrecht naar Den Bosch, waarbij men moest overvaren bij Culemborg (Lek), Zaltbommel (Waal) en Hedel (Maas). Aan de zuidkant van Lanxmeer, waar al in de vijftiende eeuw een brug lag over de Bisschopsgraaf, werd tol geheven. Vandaar leidde de weg over de Hennisdijk naar Buren. Toen de Lanxmeerseweg in 1838 deel ging uitmaken van de Rijksstraatweg kwam het 'ontbrekende' stuk gereed, dat de Lanxmeerseweg met de Buurmalsense Broeksteeg verbond. Het was onderdeel van de 'zoolang reeds geprojecteerde Straatweg van Utrecht op 's-Hertogenbosch'. Het duurde tot 1846 voordat ook het deel tot aan Culemborg kon worden bestraat. Op 26 augustus 1846 legde wethouder Hondius de 'eerste steen'. Toen ook moet de weg

rechtgetrokken zijn⁴⁸. Het verkeer uit het zuiden moest door de binnenstad of langs de westkant van de stad om het veer te bereiken om, eenmaal overgezet, de reis naar Utrecht te kunnen vervolgen.

Een andere belangrijke interlokale landweg was de Tielse Zandweg, onderdeel van de postweg tussen Utrecht en Tiel, die via Culemborg, Beusichem, Zoelmond, Buren, Kerk-Avezaath en Drumpt liep. Omstreeks 1773 is deze zandweg aangelegd, waarbij uiteraard waar mogelijk van de bestaande wegen gebruik werd gemaakt. Vanuit Culemborg liep de route over de Lange Dreef, Hamseweg en Oudaseweg.

Belangrijke oost-westwegen liepen over de bandijk van de Lek. De overige wegen in het binnenland hadden voornamelijk een lokale verbindingfunctie. Daarnaast waren er nog diverse voetpaden, waarvan er op de Bonnekaarten van omstreeks 1900 verschillende zijn aangegeven, zoals van de Rijksstraatweg naar de Melkbrug en het Huppelpad, het kerkepad naar Beusichem, dat vanaf de Weidsteeg naar de Smalriemseweg liep. Ook over de kwelkade langs de Beusichemsedijk en achter de boerderijen aan de Goilberdingerdijk lagen voetpaden.

De Holderweg geeft een aardig beeld van de vroegere toestand van de meeste wegen in Culemborg.

De spoorwegen

Na lange discussies werd in 1860 besloten tot de aanleg van de spoorlijn Utrecht-'s-Hertogenbosch. Van de vijf mogelijke tracés werd voor het kortste, via Culemborg, gekozen. De brug over de Lek was de eerste spoorbrug over de grote rivieren die in ons land werd gebouwd. De aanleg van de spoordijk en de bouw van de spoorbrug gingen gepaard met een groot aantal activiteiten. Voor de aanvoer van bouw materiaal is in de Baarsewaard een kanaaltje aangelegd. Delen van de Steenwaard zijn vergraven en het oude eilandje Candia ter hoogte van de Lazaruswaard moest verdwijnen. Om de doorstroomcapaciteit van de Lek niet te verminderen kreeg de spoorbrug een lengte van in totaal 665 meter, bestaande uit zeven aanbruggen in de Steenwaard en een overspanning van 154 meter. Tot 1878 was dit de grootste overspanning ter wereld. De brug werd ontworpen door H.L. Rouppe van der Voort en uitgevoerd door de fabrikant J.C. Harkort te Harkorten in het Ruhrgebied. In 1863 begon men met de bouw van de zware pijlers. Deze werden voorzien van scherpe punten om de vorming van ijssdammen tegen te gaan. Naast de zuidelijke pijler werd een tunnel gebouwd voor de paarden die de schepen over de Lek trokken, als onderdeel van het lijnpad over de zomerkaden van de uiterwaarden.

⁴⁸ mededeling drs. A.J. Blommers.

Westelijk van de spoorlijn liggen de forten Everdingen, Honswijk en het Werk aan 't Spoel. Dit waren belangrijke onderdelen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Met hun kanonnen bestreken ze de Lek en de beide bandijken. Door de aanleg van de spoorlijn werd de linie verzwakt. De vijand kon zich achter de spoordijk verschansen en van daaruit de forten beschieten. Ook kon men van de brug gebruik maken om de Lek over te steken. De noordelijke brugpijler kreeg een holle ruimte waarin springstof aangebracht kon worden om de pijler op te blazen en zo de spoorbrug te vernielen.

In 1867 zijn de brugdelen gemonteerd en een jaar later vond de officiële opening plaats van het baanvak Utrecht-Waardenburg. Aanvankelijk was er één spoor, maar de brug en de spoordijk boden voldoende ruimte voor een tweede spoor, dat in 1885 werd aangelegd⁴⁹. De brug liep weinig schade op tijdens de Tweede Wereldoorlog. In 1983 werd zij vervangen door de huidige spoorbrug, die rust op de oude pijlers uit de negentiende eeuw.

Spoordijk met de zuidelijke pijler, de tunnel en het begin van de grote overspanning van de spoorbrug over de Lek.

Iets ten zuiden van de tunnel gaat een lange trap omhoog, de spoordijk op. Boven is een platform met de fundering van de brugwachterwoning die hier in ieder geval tot 1940 heeft gestaan⁵⁰. Ook ten zuiden van de spoorbrug over de Bisschopsgraaf (net buiten de gemeente Culemborg) bevond zich een brugwachterwoning. Ten zuiden van de stad werd het station aangelegd, waarvan de naam Kuilenburg in 1886 officieel werd veranderd in station Culemborg.

Het is opmerkelijk dat de spoorlijn in het hele gebied van Culemborg op een spoordijk is gelegd. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de drassige omstandigheden in het komgebied en met de mogelijkheid van inundaties in tijden van oorlogsdreiging. Daarnaast moest men ook rekening houden met het overige verkeer. De Melkbrug (bestaande uit een tunnel in de spoordijk en twee bruggen over de

⁴⁹ Nederlandse Spoorwegen (z.j.). De brug over de Lek te Culemborg 1863-1983.

⁵⁰ Mededeling Kees Raven. Op de topografische kaart van 1966 staat hier nog een gebouw ingetekend.

bermsloten) werd aangelegd om de boeren in Lanxmeer de mogelijkheid te geven hun landerijen, die door het spoor werden doorsneden, te kunnen bereiken. Aan de zuidkant van Lanxmeer loopt het spoor weer omhoog om voldoende hoogte te krijgen voor de spoorbrug over de Bisschopsgraaf, ten tijde van de aanleg van het spoor en nog decennia later een drukbevaren waterloop. Bij de stad werden tunnels aangelegd ter plaatse van de Goilberdingerdijk en de Prijssestraat, die met een brug over de singel met de binnenstad werd verbonden. Een derde tunnel werd in de jaren '50 van de vorige eeuw gebouwd als verbinding tussen de Stationssingel en de Wethouder Schoutenweg. De meeste recente tunnel is die van de N 320 uit de jaren '70.

Verder valt op dat het station tamelijk ver ten zuiden van de toenmalige stad is gebouwd. Dit had te maken met het feit dat het stadsbestuur ten tijde van de aanleg van de spoorlijn niet bereid was om een brug of dam in de singel aan te leggen om het station en de binnenstad via de Prijssestraat met elkaar te verbinden. Het oude stationsgebouw is in 1974 vervangen door een ruimer gebouw naar ontwerp van C. Douma. Wel bewaard bleef de locomotiefloods uit 1867.

De voormalige locomotiefloods.

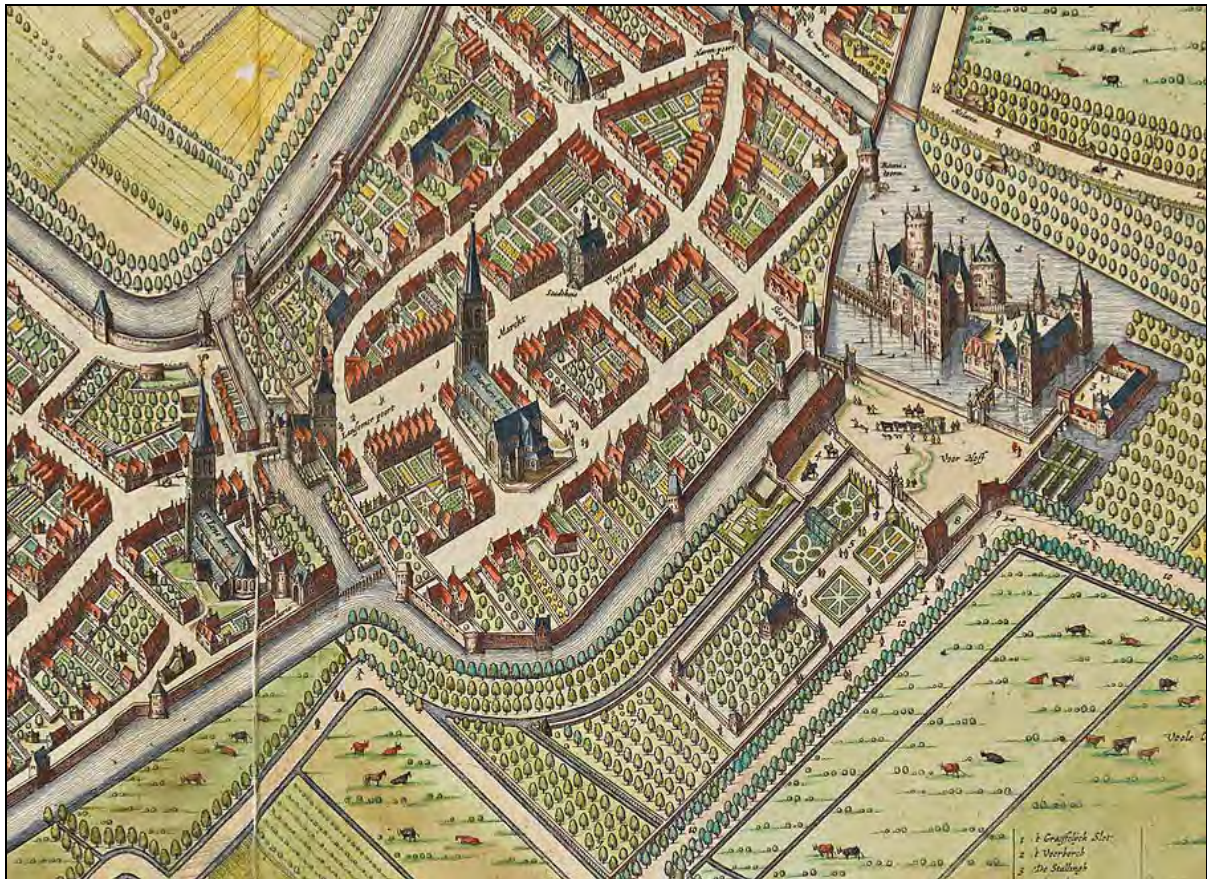
De nieuwe spoorwegverbinding was van groot belang voor de economische ontwikkeling. Aan het eind van de negentiende eeuw profiteerden onder meer de meubelindustrie en de sigarenindustrie van de goede vervoersmogelijkheden. Voor de meeste bedrijven in het Veerweggebied had de spoorweg echter weinig betekenis, hier bleef het transport over het water het belangrijkste.

Een tweede spoorverbinding was minder succesvol. In 1906 werd de stoomtram Tiel-Buren-Culemborg (het TBC-lijntje) feestelijk geopend. Vanaf het station reed de tram door de Goilberdingerstraat, Kattenstraat en Slotstraat door de stad en vandaar via de Elisabethdreef, Lange Dreef en Voorkoopse Weg. Er was een aftakking naar het veer. In 1918 ging de maatschappij failliet: op 4 maart van dat jaar reed de laatste tram van Tiel naar Culemborg. De rails werden opgebroken en de straten grotendeels teruggebracht in hun oude toestand.

9. Het 'heerlijke' landschap

De geschiedenis van het kasteel Culemborg gaat terug tot in het eind van de van de dertiende eeuw of het begin van de veertiende eeuw. Het kasteel kreeg een vijfhoekige plattegrond met een grote ronde toren à cheval in de noordwestelijke muur. Een vergelijkbaar kasteel was het kasteel op De Bol in Vianen, eveneens door een Van Beusichem gebouwd. De Van Culemborgs, zoals de Culemborgse Van Beusichems zich na 1330 noemden, breidden hun kasteel in de loop van de tijd belangrijk uit. De heerlijkheid, die in 1555 werd verheven tot graafschap, vererfde na de dood van Elisabeth van Culemborg in 1555 op de familie Van Pallandt, vervolgens in 1639 op het gravengeslacht Von Waldeck-Pyrmont, en tenslotte op de familie Von Sachsen-Hildburghausen. Hertog Ernst Frederik I von Sachsen-Hildburghausen verkocht het graafschap in 1720 aan de Staten van het Kwartier van Nijmegen. In 1748 werd het graafschap aan prins Willem IV van Oranje geschonken.

Culemborg behoorde niet tot de Zeven Provinciën en het Gelderse recht was hier niet van toepassing. Het was een toevluchtsoord voor mensen die elders vervolgd werden of zich aan schuldeisers wilden onttrekken. 'Naar Kuilenburg gaan' betekende vroeger failliet gaan. In 1799 werden het graafschap en de bijzondere positie opgeheven en werd Culemborg bij Gelderland gevoegd.

Het kasteel van Culemborg en omgeving op de kaart van Blaeu (1649), heruitgegeven in het Stedenboek van Frederik de Wit (1698). Bron: Nationaal Archief.

Het kasteel

Het kasteelterrein ligt ten noordoosten van de historische binnenstad en vormt de overgang tussen de oude binnenstad en het platteland dat hier nog steeds tot bijna aan de stadsmuren reikt. In de loop der eeuwen is het kasteel uitgegroeid tot een omvangrijk complex met een voorburcht (de Nederhof), een hoofdburcht (de Opperhof) en diverse bijgebouwen. Op de kaart van Blaeu uit het midden van de

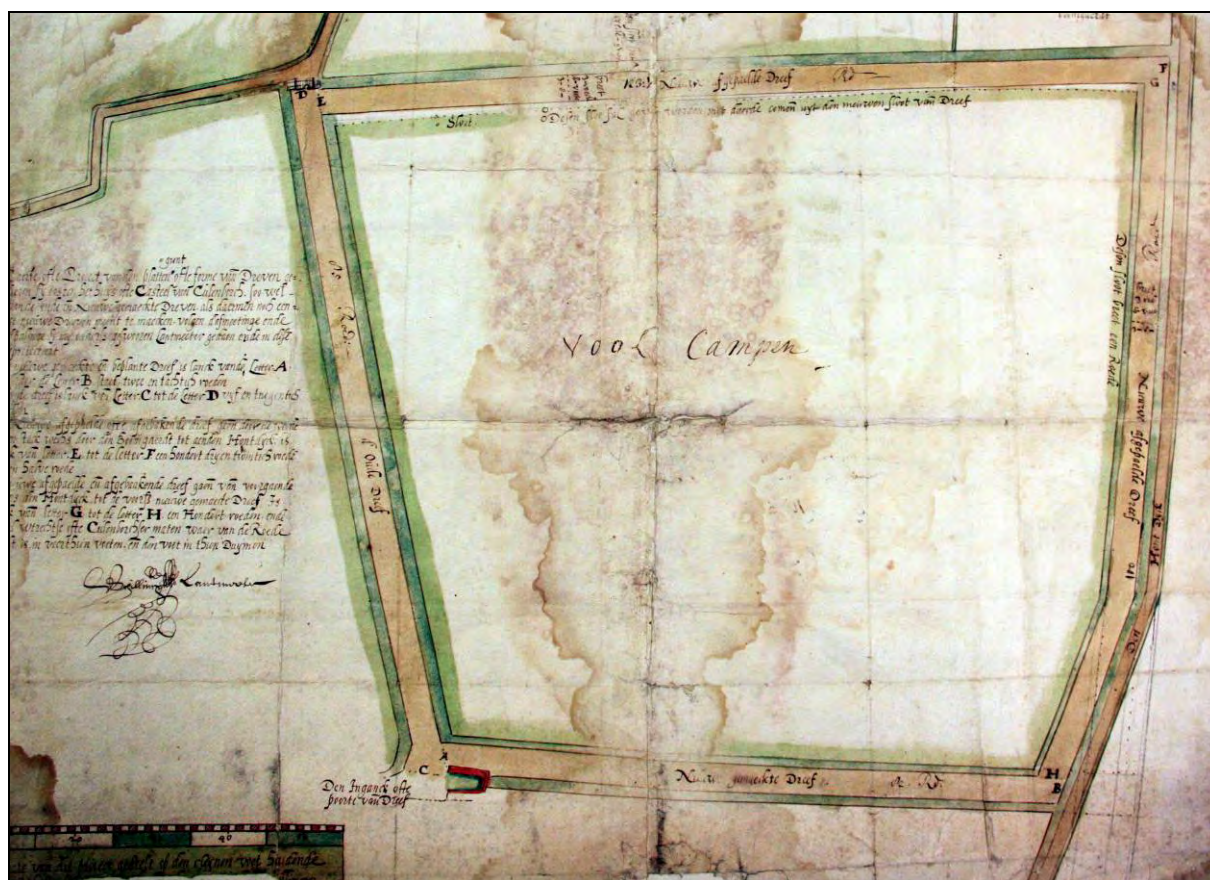
zeventiende eeuw is de indeling goed herkenbaar. Vanuit de stad liep men de Slotpoort door, stak de stadsgracht over en bereikte via een kleine poort de Voorhof, een ommuurd plein (tegenwoordig heet dit Het Voorburg). Aan de oostkant van dit plein lag de Dreefpoort, waardoor men de lanen en dreven rondom de Volencampen kon bereiken. Bij de Dreefpoort lag een kaatsbaan. Een poortje aan de zuidkant van het plein gaf toegang tot de tuinen waarin in de zestiende eeuw een lusthuis was gebouwd. Aan de noordzijde vormden twee bruggen de toegang tot het bouwhuis met de stallen en tot de Nederhof. De Nederhof was door de Overste of Hoge Brug verbonden met de hoofdburcht. De omstreeks 1500 gebouwde Lange Brug gaf vanuit de hoofdburcht rechtstreeks toegang tot de stad. De hoofdburcht of Opperhof is het oudste deel van het kasteel. Het complex had een vijfhoekige plattegrond met een grote ronde donjon (de Witte Toren), een grote zaal, een keuken en een kapel. In de loop van de veertiende eeuw zijn hier twee zware torens aan toegevoegd. De gebouwen van de Nederhof herbergden de grafelijke raad- en rekenkamer en de leenkamer.

Na de dood van Elisabeth, de laatste telg uit het geslacht Van Culemborg, erfde Floris I van Pallandt het graafschap. Hij ging al in 1566 over tot het protestantse geloof. Het waslokaal in de Nederhof werd ingericht voor de protestantse eredienst. Men zegt dat hier de eerste protestantse kerkdienst in Nederland plaatsvond. Toen een aanval van Spaansgezinde troepen dreigde, verliet hij het graafschap en trok zich terug op zijn bezittingen in Duitsland. Het kasteel werd bezet door Spaanse troepen. Toen die tien jaar later uit de streek werden verdreven keerde de graaf terug naar Culemborg. In de zeventiende eeuw is het kasteel mede door de Franse bezetting in 1672-73 zo ernstig in verval geraakt dat herstel niet meer mogelijk was. De grafelijke familie, die slechts af en toe in Culemborg verbleef, richtte het middeleeuwse klooster Mariënkroon in de stad in als nieuwe residentie (De Nieuwe Hof). De hoofdburcht, met uitzondering van de Witte Toren, is in 1735 voor afbraak verkocht. Veel van de stenen en het puin zijn gebruikt als versteviging van de Zuiderzeedijk bij Muiderberg, die door de paalworm ernstig was verzwakt. De gebouwen van de Nederhof zijn nog lange tijd in gebruik geweest, onder andere als raadskamer. In het midden van de achttiende eeuw, toen het graafschap in handen was gekomen van het Huis van Oranje, is er in de gebouwen aan de Voorhof en in de vroegere stallen een geweerfabriek gevestigd. De machines van de fabriek werden aangedreven door een watermolen. Bij hoog water op de Lek liet men water via de slotgracht naar het zuiden stromen dat het waterrad aandreef. Via De Meer en de Bisschopsgraaf werd dit water geloosd in de Linge. De fabriek heeft gefunctioneerd van 1769 tot 1811. De sloop van de Nederhof en de gebouwen van de geweerfabriek vond plaats in de negentiende eeuw.

Ten zuiden van de Voorhof lagen de tuinen. De kaarten van Verstraelen (1621) en Blaeu (1649) laten een ommuurde tuin zien met geometrisch ingerichte bloemperken en een boomgaard. Uit 1633 dateert een ontwerp voor een geometrische tuin ten zuiden van de boomgaard. De kaart is getekend door de Culemborger Huijbert (of Hubrecht) Aertsz. van Baden, sinds 1626 geadmitteerd landmeter bij het Hof van Holland en West-Friesland. Daarnaast was hij schout van het Culemborgerbroek en kerkmeester van de Sint Janskerk te Culemborg. Er zijn geen aanwijzingen dat deze tuin of kruidhof ook daadwerkelijk is aangelegd. In de achttiende eeuw werd er op het terrein van de gesloopte Opperhof een nieuwe tuin aangelegd, in de negentiende eeuw gevolgd door een boomgaard. De fruitschuren en verschillende fruitbomen herinneren hier aan. Een deel van de boomgaard werd gebruikt als theetuin. Het bijbehorende theehuis (1846) is recent gerestaureerd. Diverse parkbomen, waaronder twee monumentale rode beuken, zijn nog aanwezig. Rond 1900 zijn delen van de vroegere tuin ten zuiden van de Voorhof bebouwd, onder andere met de huizen op het Voorburg. Op het terrein van de vroegere stallen staat de villa Casa Blanca uit 1909. Vanaf 1985 zijn delen van de fundamenten van het kasteel opgegraven en geconsolideerd en wordt het terrein geleidelijk ingericht tot een cultuurhistorisch stadspark.

De Vier Dreven

Ten oosten van het kasteel zijn fraaie dreven aangelegd. De Vier Dreven omsluiten het gebied De Volencampen, dat tot de grafelijke bezittingen behoorde en lange tijd in gebruik is geweest als veulenweide. De Oude Dreef (de huidige Waldeck Pyrmontdreef) dateert al uit de tijd van Elisabeth van Culemborg⁵¹, waarvoor een deel van de Achterweg (de oudste bandijk) is rechtgetrokken. Aan de noordoostkant sluit de fraaie rechte laan mooi aan op de kronkelige Achterweg. De overige dreven zijn aangelegd in het begin van de zeventiende eeuw. De ontwerptekening uit omstreeks 1610 is bewaard gebleven. Opdrachtgever was graaf Floris II van Pallandt. Volgens de tekening bestond de noordwestelijke dreef al (de Oude Dreef, nu Waldeck Pyrmontdreef), en was de zuidoostelijke (nu Elisabethdreef) net aangelegd. De beide andere dreven (Wilhelminadreef en Lange Dreef) zijn op de kaart aangegeven als 'Nieuwe afgepaelde Dreef' (Gelders Archief, 0370 inv. nr K5). De zuidwestelijke dreef (Lange Dreef) vormde de verbinding met het verder oostelijk gelegen lanenstelsel van Het Rondeel en het 'speelhuis' De Bol.

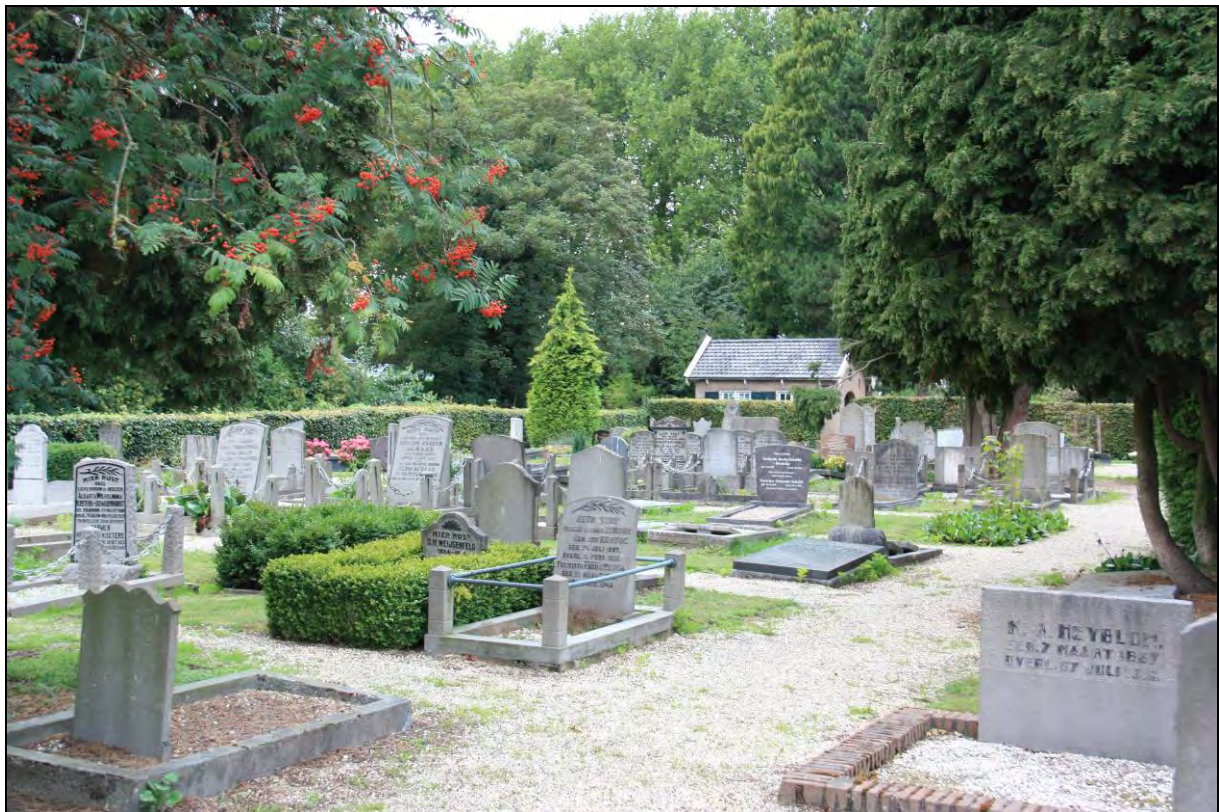
Op de tekening van gezworen landmeter Daniël Schillincx uit circa 1610 staan links de Oude Dreef (de huidige Waldeck Pyrmontdreef), onder de 'nieuw gemaekte dreef' (de huidige Elisabethdreef) en twee 'nieuwe afgepaelde' dreven (rechts de Lange Dreef en boven de Wilhelminadreef). De Lange Dreef is niet met de getekende knik aangelegd, maar rechtgetrokken volgens de niet-ingekleurde en mogelijk later aangebrachte lijntjes. De dreven zijn belangrijke onderdelen van het esthetische landschap dat de graven van Culemborg ten oosten van de stad hebben laten aanleggen en zijn nog steeds als deftige lanen aanwezig. De binnenruimte De Volencampen is – met uitzondering van drie landhuizen – nog steeds onbebouwd. De buitenzijden van de dreven zijn grotendeels bebouwd met villa's. Langs de Wilhelminadreef ligt De Plantage. Bron: Gelders Archief, 0370 inv. nr K5

⁵¹ Beltjes en Schipper (1988).

De Plantage en de begraafplaats

Langs de Wilhelminadreef ligt De Plantage. De eerste aanleg dateert van 1779 (Oude Plantage) en 1785 (Nieuwe Plantage). Het park besloeg een rechthoekige ruimte en bestond uit bos, een lanenkruis en slingerpaadjes. In 1828 werd het park verkocht aan de stad Culemborg. Een nieuw ontwerp voor het park kwam tot stand in 1850, van de hand van L.P. Zocher. Het werd gerealiseerd als werkverschaffingsproject en is sindsdien nauwelijks veranderd. Het is een mooi negentiende-eeuws wandelpark met bospartijen, vijvers, bosschages en fraaie wandelpaden⁵².

Tussen De Plantage en de Achterweg is in 1870 de begraafplaats aangelegd. In het midden van de twintigste eeuw is het terrein belangrijk uitgebreid. Evenwijdig aan de weg bij de toegang tot de begraafplaats staat het neoclassicistische koetshuis annex baarhuis met rechts daarvan het ijzeren toegangshek met doodssymbolen, beide uit de tijd van de aanleg. Vanaf de hoofdingang voert een brede oprijlaan in oostelijke richting. Aan weerszijden hiervan liggen vakken met graven. Aan het einde is er een splitsing met twee negentiende-eeuwse ijzeren hekken die respectievelijk toegang verlenen tot de joodse en oudkatholieke begraafplaats. De begraafplaats heeft voorts een hervormd, een rooms-katholiek, een algemeen en een islamitisch gedeelte.

De begraafplaats met het baarhuisje op de achtergrond.

Het Rondeel en buitenplaats De Bol

Het Rondeel is omstreeks 1640 als wandelbos aangelegd door graaf Philips Theodoor van Waldeck Pymont, die na de dood van Floris II van Pallandt het graafschap had geërfd. Nicolaas van Geelkercken tekende een kaart van de toenmalige situatie en een kaart waarop hij de lanenstructuur ('de Kruysalleen') inschetste. In het verlengde van de centrale noord-zuidlaan liet de graaf een speel- of zomerhuis (De Bol) bouwen. Het huis kwam te liggen op een hoogte, die toen de Kerswerf op Redichem werd genoemd. Na de Franse bezetting in 1672-73 was het buitenhuisje De Bol zo bouwvallig

⁵² Oldenburger-Ebbers e.a., 1996, pagina 100-101.

geworden dat het moest worden afgebroken. De omgrachting is nog aanwezig. Het perceel waarop het huis heeft gestaan kwam in 1860 in handen van het Rooms-katholieke kleinseminarie in Culemborg, die er een recreatieverblijf voor de studenten liet bouwen. De villa werd Tusculum genoemd. In 1888 is het huidige huis gebouwd. Het verloor haar functie als buitenverblijf toen het kleinseminarie in 1935 verhuisde naar Apeldoorn. Tegenwoordig is het een woonhuis.

Het Rondeel is omstreeks 1640 aangelegd als wandelpark bij het 'speelhuis' De Bol. Nicolaas van Geelkercken maakte een ontwerp van wat hij noemde de 'Kruys Lanen' waarin de knik in de Lange Dreef en de afwijking ten opzichte van de percelering al waren opgenomen. Van Geelkercken tekende echter niet het zuivere vierkant dat uiteindelijk is aangelegd. De lanen zijn beplant met essen, in het centrum (het eigenlijke rondeel) stonden tot voor kort paardenkastanjes. Het Rondeel is rijksmonument.

Ontwerp van Het Rondeel, door Nicolaas van Geelkercken (circa 1640). Bron: Gelders Archief, 0370, inv. nr. K5.

De aanleg van Het Rondeel is bewaard gebleven. Het is een vierkante ruimte, omgeven door lanen, met een lanenkruis en een cirkelvormig bosje in het midden, op het kruispunt van de lanen. De aanleg van Het Rondeel is uniek in ons land, vooral door de cirkelvormige ruimte in het midden. Was het de bedoeling om hier een buitenhuis te bouwen? Hoe het ook zij, Het Rondeel is een bijzondere ruimtelijke structuur.

10. Bedrijvigheid

10.1 De landbouw

Lange tijd was de landbouw de belangrijkste bron van bestaan in het buitengebied. De boerenbedrijvigheid beperkte zich echter niet tot het landelijke gebied. De Nieuwstad was van oudsher tot diep in de twintigste eeuw voornamelijk agrarisch van karakter, maar ook in de andere stadsdelen stonden tot in de twintigste eeuw boerderijen. In het buitengebied waren volgens de kadastrergegevens van omstreeks 1830 zo'n twintig boerderijen; het merendeel van de boeren woonde in de stad. Grote boeren waren er vrijwel niet. Veel grond was in handen van eigenaars die niet in Culemborg woonden, zodat veel grond gepacht werd. En omdat de pacht jaarlijks werd uitgegeven investeerden de pachters zo weinig mogelijk in bemesting, onderhoud van boomgaarden en dergelijke: het volgende jaar kon de pacht aan een ander worden toegewezen. Kortom: de landbouw stond niet op een hoog peil.

De handel in koren was één van de belangrijkste commerciële activiteiten in de achttiende eeuw. Tot diep in de negentiende eeuw was de tarwe op de hogere gronden het belangrijkste agrarische product. De tabaksteelt was toen al op zijn retour. De teelt van aardappels en suikerbieten nam aanzienlijk toe in de periode tussen 1845 en 1915⁵³. Tijdens en na de landbouwdepressie tussen 1880 en 1895 is veel bouwland omgezet in boomgaarden en in weiland. De akkerbouw kwam steeds meer in dienst van de veeteelt te staan. Aanvankelijk ging het vooral om uitbreiding van de vetweiderij en de varkenshouderij. Veel vee werd rond 1900 geëxporteerd naar Engeland. Tot aan de Tweede Wereldoorlog was ook de paardenfokkerij een belangrijke agrarische bedrijvigheid. De intensieve melkveehouderij is vooral na de oorlog tot ontwikkeling gekomen. De komgebieden waren door de natte omstandigheden tot na de Tweede Wereldoorlog ongeschikt voor de intensieve vormen van landbouw. Van de vele eendenkooien waren er in 1900 nog maar vier over. De grienden leverden na 1920 veel minder op omdat manden en houten tonnen werden vervangen door andere verpakkingsmiddelen. Pas toen na de oorlog de waterhuishouding werd verbeterd en de ruilverkaveling zorgde voor betere agrarische productieomstandigheden, konden ook de komgronden intensiever worden gebruikt.

Grasland met greppels in de polder Vretstrooi.

⁵³ Van den Broeke & Bouwens, 1992. Op streek geraakt.

10.2 Bedrijvigheid in en bij de stad

In de Oude Stad was een veelheid aan ambachtelijke activiteit te vinden. De visserij en de handel waren vooral geconcentreerd in het Havenkwartier, het noordelijke deel van de stad. De scheepvaart op de Lek bleef tot in de eerste helft van de twintigste eeuw van belang. Rond 1875 waren er minstens veertig schippers in Culemborg. Er was vaak een groot tekort aan ligplaatsen in de Stadshaven en aan de Veerkade. Aan de Veerkade staan nog enkele voormalige schippershuizen uit het eind van de achttiende of het begin van de negentiende eeuw.

Het vroegere belang van de vishandel wordt onderstreept door de straatnamen Oude Vismarkt en Visstraat en de uit 1787 daterende Vishal op de hoek van de Visstraat en de Havendijk. Het gaat hierbij zowel om van elders aangevoerde vis als om de vangsten van lokale rivier vissers. Ook in de stadsgrachten en de vele sloten en weteringen in het buitengebied werd veel gevestigd. In de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw liepen de vangsten in de rivier visserij van zowel stand- als trekvisserij sterk terug als gevolg van de werken ter verbetering van de Lek (waardoor paaiplassen en vluchtplaatsen verloren gingen), waterverontreiniging en overbevissing⁵⁴.

Buitendijks lagen de Ronde Haven en vanaf 1650 de Stadshaven langs de Veerweg. Ten oosten hiervan stond één van de grafelijke korenmolens, ingetekend op de kaarten van Van Deventer en Blaeu. In 1725 werd de molen verplaatst naar de noordoostelijke hoek van de ommuring van de Havendijk. De molen brandde in 1909 en in 1917 af; de molenromp is nog aanwezig. De korenmolen Johanna aan de Prijsseweg dateert uit 1888, de molen De Hoop op 't Jach uit 1854.

In de zeventiende en de achttiende eeuw was de fabricage van zijdelint een belangrijke vorm van bedrijvigheid in de stad. Daarna nam de productie hiervan snel af. In de loop van de negentiende eeuw worden de stoelenmakerijen en de sigarenfabrieken de belangrijkste industriële activiteiten. In 1886 waren er 26 ambachtelijke stoelenmakerijen. De sigarenfabrieken hadden tezamen in 1914 maar liefst 600 mensen in dienst⁵⁵. Ook in de fabrieken van de familie Van Hoytema (distilleerderij, glashutten en steenfabriek in het Veerweggebied) vonden veel mensen emplooi: omstreeks 1900 waren er meer dan 300 mensen in dienst.

In het Gemeenteverslag van 1851 staat de nijverheid in Culemborg opgesomd als: 1 bierbrouwerij, 1 jeneverstokerij, 1 steenoven, 9 stoelenmakers, 11 klompenmakers en 2 sigarenmakers. Met de bierbrouwerij werd het pand Grote Kerkstraat 11-11a bedoeld waar in ieder geval al vanaf 1832 een bierbrouwer was gevestigd die vanaf 1869 de naam 'De Pauw' ging dragen. In 1908 kwam de brouwerij in handen van de uit Maastricht afkomstige Gustave Hustinx, maar in 1911 hield ze op te bestaan.

Eveneens uit de stad verdween de firma van de Gebr. Kronenburg die brandspuiten vervaardigde. De firma ontstond toen koperlager Kronenburg in 1823 aan de Achterstraat een bedrijf begon dat zich tot een kleine, maar gerenommeerde fabriek van brandspuiten ontwikkelde. In 1950 werd de brandspuitenfabriek verplaatst van Culemborg naar een groter gebouw in Hedel bij Den Bosch.

Een ander klein bedrijf, met een vestiging aan de Buitenmolenstraat, was de Fa. W. van Doorn & Zn. die in 1937 werd opgericht door W. van Doorn sr. voor de productie van metalen en houten verlichtingsartikelen, elektrische huishoudelijke apparaten, elektrische pendules en wandklokken.

Tot de niet-houtverwerkende nijverheid in de binnenstad behoorden ook de Handelsvennootschap v/h A. Schouten Stoomverffabriek Batouwe, opgericht rond 1840 aan de Tollenstraat 14 en de Mosterd-fabriek van W.A. Spoor Jr. aan de Lange Meent 1.

Eveneens in de binnenstad lag de fabriek van Heren- en Kinderkleding L. Wüst Jr., opgericht in 1890, waarvoor in 1912 aan de Grote Kerkstraat 5 een nieuw gebouw verrees. In 1917 werd het uitgevers-bedrijf van Blom & Olivierse, sinds 1859 uitgever van de Culemborgse Courant, overgenomen door A.T.

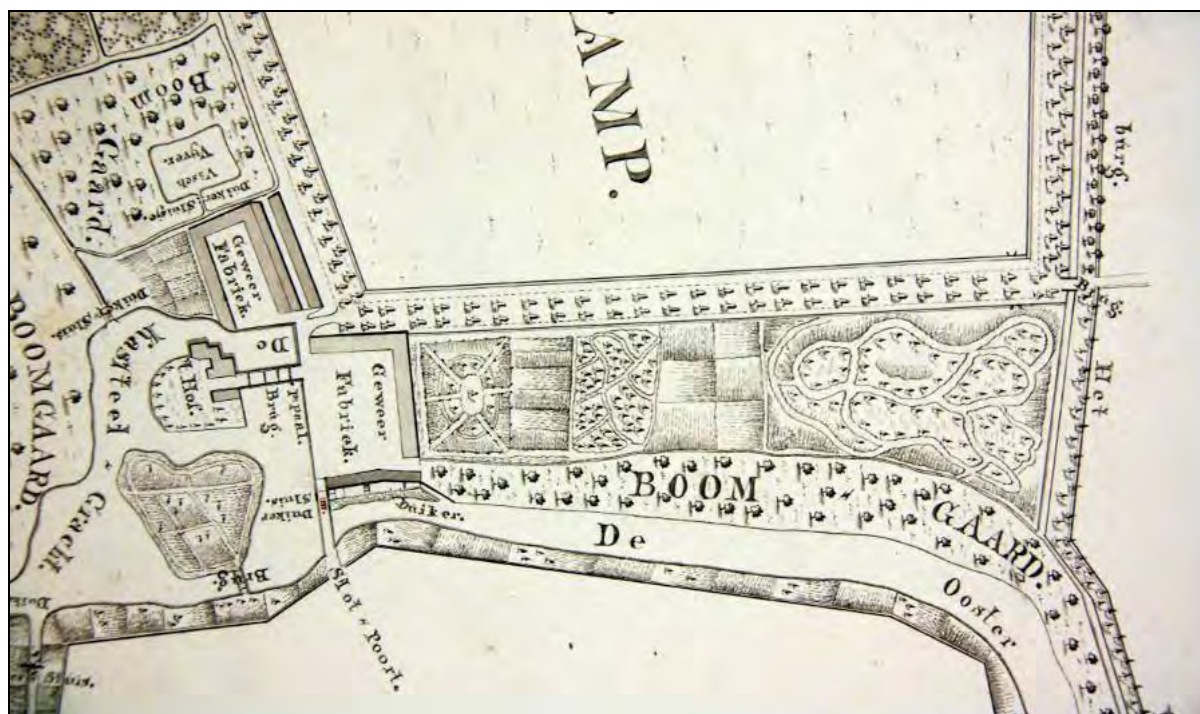
⁵⁴ Bijl (2011). Visserij op de Gelderse Rivieren.

⁵⁵ Van den Broeke & Bouwens (1992). Op streek geraakt.

Verschoor en ging verder onder de naam: 'Uitgevers- en Drukkersbedrijf A.T. Verschoor & Zn.' met als specialiteit publicaties op het gebied van de tabakscultuur. Het hoofdgebouw bevond zich aan de Tollenstraat 24 en aan de Achterstraat verrees in 1946-1948 een nieuwe vleugel in Oudhollandse stijl.

Geweerfabriek

In 1759 werd op de Voorhof en in de stallen van het kasteelterrein een geweerfabriek opgericht door de Zwitser Jean Dusseau. De hoofdburcht was toen al afgebroken. De fabriek bestond uit verschillende

Plattegrond van het kasteelterrein met de geweerfabriek uit 1809.
Bron: Gelders Archief, 0370 inv.nr. K5A.

gebouwen. De machines werden aangedreven door waterkracht. Via een bestaand sluisje tussen de haven en de stadsgracht werd water uit de Lek ingelaten. Via twee andere sluisjes kwam het water bij de fabriek, waar een waterrad in beweging werd gezet. Het water werd via de stadsgracht en De Meer naar de Linge afgevoerd. In 1766 werd de fabriek overgenomen door de Oranjes, die het graafschap Culemborg in 1748 hadden gekregen. De fabriek heeft gefunctioneerd tot 1811, toen Napoleon het bedrijf naar Luik verplaatste. Van de gebouwen is niets bewaard gebleven.

Steenovens

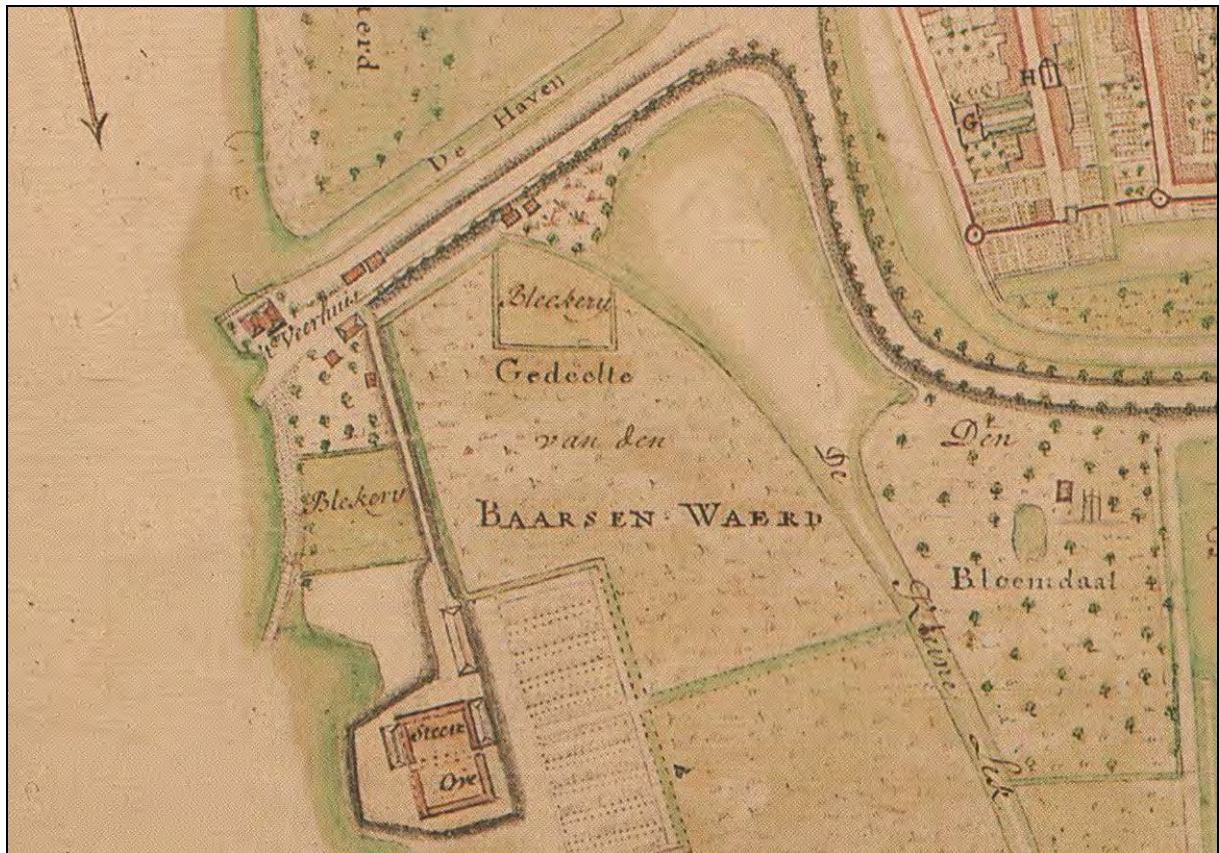
Op enkele plaatsen bij de stad hebben steenovens gestaan. De stadsrekeningen uit de veertiende eeuw bevatten omvangrijke uitgaven voor stenen. Zelfs boetes konden voldaan worden in de vorm van stenen. De stad had grote behoefte aan bouwmaterialen voor de bouw van de stadsmuren. Ook voor de bouw en de uitbreidingen van het kasteel waren veel stenen nodig. Restanten van drie of vier steenovens zijn in 2011 gevonden achter De Zoutkeet, tussen de Westersingel en de spoordijk⁵⁶. Een oude steenoven van de heren van Culemborg stond bij het Bakelbos. In historische bronnen wordt melding gemaakt van een boomgaard de Ouden Steenoven: '*....Lekdijk van de Lazaruswaard tot de afweg bij de boomgaard de Ouden Steen(h)oven van de graaf van Culemborg*'⁵⁷. Het is niet uitgesloten

⁵⁶ Mededeling Jan Smits.

⁵⁷ Merkelbach (2000).

dat hiermee dezelfde steenoven wordt bedoeld waarnaar Voet van Oudheusden⁵⁸ verwijst. Hij schrijft: *"In den eersten, op een mergen landts by den steenoven, in erf-pachte gegeven Jan Splinter"*. Mogelijk gaat het in beide gevallen om de steenoven bij het Bakelbos. In 1518 is de steenoven verplaatst naar de latere Bloemendaalboomgaard ten zuiden van de Ronde Haven. Dit buitendijkse gebied staat op oude kaarten als Steenovenweerd aangegeven⁵⁹.

Een modernere steenoven verscheen in 1763 ten westen van de Veerweg. Op de plattegrond uit circa 1765, die Jacob Perrenot van Culemborg heeft getekend, staat aan de oever van de Lek deze steenoven ingetekend, compleet met droogplaatsen. Zoals op vele andere plekken in het rivierengebied ging het daarbij om een veldoven, ook wel Waaloven genoemd, die bestond uit twee dikke muren waartussen in het stookseizoen - tussen eind april en begin september - een aantal keren de te bakken steen werd ingekruid, gebakken en uitgekruid.

Steenoven en blekerijen in het Veerweggebied, ingetekend op de kaart van Perrenot (circa 1765).

In 1830 bleek de steenoven in het bezit van Renaud van Hoytema en na 1876 van A.J. van Hoytema. In 1881 was de steenfabriek hernoemd tot de firma Renaud van Hoytema & Co. Vanwege de steeds grotere vraag naar straatklinkers voor de aanleg van wegen, in het begin van de twintigste eeuw, werd de veldoven in 1919 vervangen door een zogeheten vlamoven. Dit is een variant op de in 1858 uitgevonden ringoven, waarbij bakstenen in een continu proces gebakken konden worden. Het nadeel van zo'n oude ringoven was dat deze niet heet genoeg gestookt kon worden om de harde straatklinkers te bakken. In 1914 werd een aanpassing in de vorm van de vlamoven geïntroduceerd waarin dit wel mogelijk was. In de Culemborgse steenfabriek kwam een vlamoven met dertig kamers tot stand, waar zes miljoen bakstenen per jaar geproduceerd werden: 90% straatstenen en de rest metselstenen.

⁵⁸ Voet van Oudheusden (1753), pagina 501.

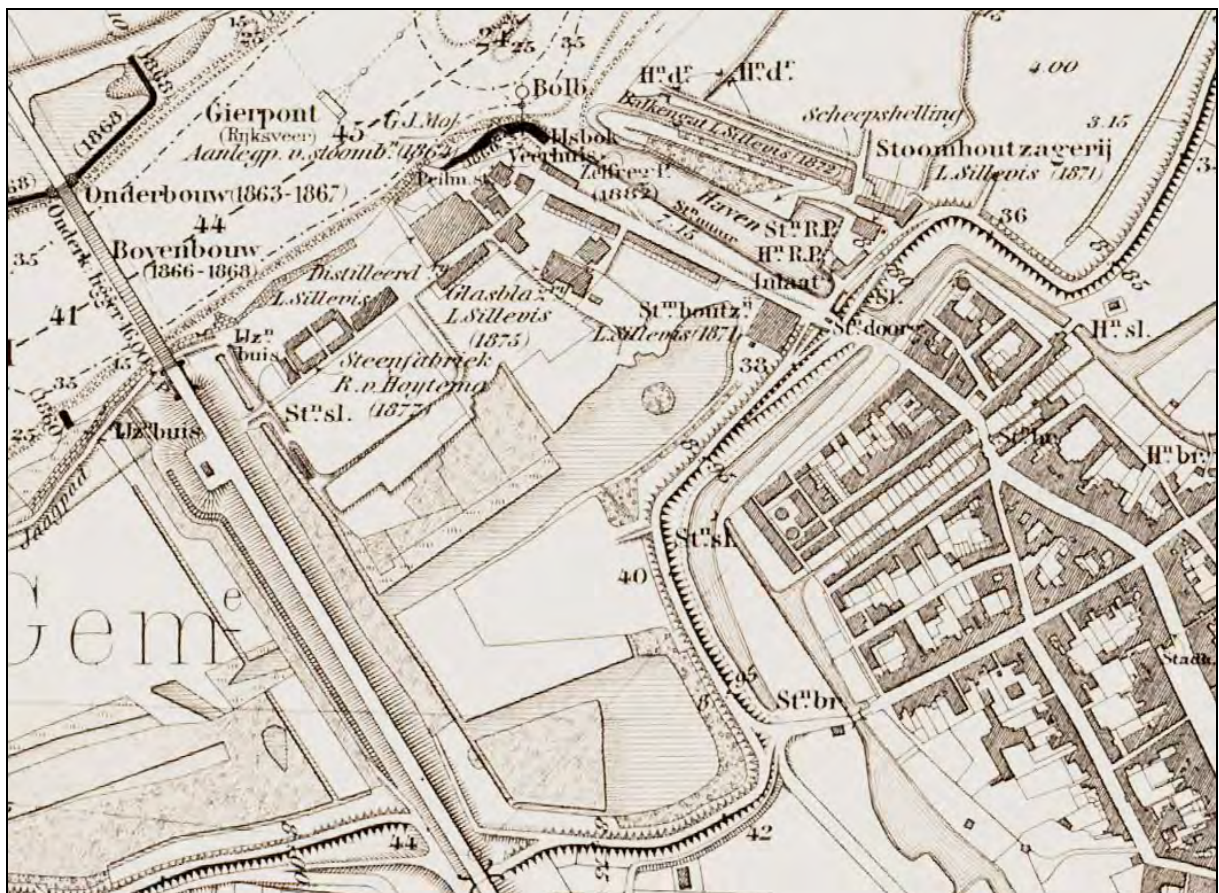
⁵⁹ Blommers in Holleman (2012).

De benodigde klei voor de bakstenen kwam uit de Steenwaard aan de overkant van de Lek. Hier werd de klei afgegraven en door lorries in bakken gestort, die vervolgens naar de aanlegplaats van de Culemborgse steenoven werden gevaren. Daar aangekomen werd de klei gelost door twee grote kranen.

In 1929 heette de fabriek de firma Verpoorte & Dietz en die naam werd rond 1934 omgezet in de NV Steenfabriek v/h W.B.G. Dietz & Co. Uit dat jaar dateert ook de nog bestaande directeurswoning met een ingemetselde gedenksteen waarop de fabriek staat afgebeeld. Na de Tweede Wereldoorlog ging de fabriek in 1952 verder als de NV Verpoorte-Swarttouw Vlamovensteenfabriek. De fabriek werd ten gevolge van de saneringen in de steenindustrie in 1974 stilgelegd en het jaar daarop gesloopt⁶⁰. Van de gebouwen resteert alleen de directeurswoning met aangebouwd kantoor uit 1934 en een eind negentiende-eeuwse schuur. De plek waar de steenfabriek en de droogschuren hebben gestaan is nu een rechthoekig, vrij hoog gelegen open terrein dat gedeeltelijk gebruikt wordt voor opslag.

Overige bedrijvigheid op het Veerweggebied

Bij de Veerweg waren in de achttiende eeuw een tijdlang twee wasserijen/blekerijen gevestigd. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde het Veerweggebied zich tot een klein industriegebied. Ten oosten van de haven lag een scheepswerf, waarnaar de huidige straatnaam 'Helling' nog verwijst. Tevens bevond zich daar de stoomhoutzagerij van L. Sillevius met een langgerekte waterpartij voor het wateren van het aangevoerde hout. Een ander deel van de houtzagerij, de latere kistenfabriek, stond aan de westkant van de Veerweg, op de hoek met de bandijk.

Plattegrond van het Veerweggebied uit circa 1885 met de houtzagerijen van Sillevius en de steenfabriek, de glasfabriek en de distilleerderij van Van Hoytema. Bron: Gelderland in Beeld, GDC003000263.

⁶⁰ G.B. Janssen (2008).

Ten westen van de Veerweg hebben Aleid Johan en Johan Cornelis François van Hoytema in 1839 een branderij gesticht voor de productie van jenever, die vooral aan de Afrikaanse Goudkust werd afgezet. Voor het transport van de drank werd een flessenfabriek gesticht in de vorm van twee afzonderlijke 'glashutten' waar het glas geblazen werd. De eerste glashut werd gebouwd in 1859, een tweede volgde spoedig. Ook was er een manden- en kistenmakerij. In 1887 werkten er 155 arbeiders. Tijdens de Eerste Wereldoorlog stakte de uitvoer van jenever en het personeel vertrok naar Schiedam. Na afloop van de oorlog in 1918 bleek de markt door Engelsen te zijn overgenomen. Daarom stopte de productie in Culemborg geheel en verdwenen de fabrieksgebouwen uiteindelijk uit het stadsbeeld. Enkel de rij huizen Veerweg 54-78 die circa 1870 voor werknemers van deze fabrieken werd gebouwd, resteert nog. Door de poort kon het achtergelegen fabrieksterrein bereikt worden.

Aan de Steenovenslaan in het Veerweggebied stonden de sigarenfabrieken van de gebroeders Van Uden en Dejaco. Aan deze nijverheid herinnert nog de muurschildering op de zijgevel van Veerweg 78 uit omstreeks 1920. Verder vermelden de hinderwetvergunningen uit de jaren 1897-1945 onder meer de meubelfabriek van Klumper en Van der Ham, de verniskokerij van het NV Handelsvennootschap en de benzineopslagplaats van de Bataafsche Importmaatschappij⁶¹.

Inmiddels behoort de industriële bedrijvigheid in het Veerweggebied al weer enkele decennia tot het verleden. De fabrieksgebouwen zijn afgebroken, aan de kade zijn woningen gebouwd en bij het veer hebben zich enkele nieuwe bedrijven gevestigd.

Sigarenmakerij

Een belangrijke nijverheid in Culemborg was de sigarenmakerij. In 1840 vestigden zich de eerste sigarenmakers in de stad. In 1871 werkten er twee sigarenmakers met 41 knechts en 44 jongens. De nijverheid kende zijn hoogtepunt in 1899 met 556 werknemers. Volgens de nijverheidstatistiek van H.W.E. Stuve uit 1887-1889 bestonden er toen naast de tabaksfabriek van M. Hijmans Jzn. (gesticht 1876, gesloten 1928) zes sigarenfabrieken. Het ging daarbij om drie kleinere fabrieken van M. Verkerk, A.S. Wijzenbeek en L. van Emden en daarnaast drie grotere fabrieken. De fabriek van Dresselhuys & Nieuwenhuizen (bekend van het merk Cadena en daarom later ook Cadena-fabriek genoemd), werd in 1853 gesticht door Cornelis Willem Dresselhuys (1834-1912) en Jacobus Lambertus Nieuwenhuijzen. Het gebouw aan de Lange Meent werd in 1889 uitgebreid en bood in 1916 emplooi aan 300 werknemers. De fabriek werd in 1950 gesloten en begin jaren zestig afgebroken. In 1889 stichtte dezelfde firma aan de Varkensmarkt de Trio sigarenfabriek. In 1908 werd deze fabriek sterk verbouwd en in 1916 werkten er 212 arbeiders.

De derde fabriek was die van Cornelis Laan, gesticht in 1887 aan de Goiberdingerstraat naar ontwerp van architect Gijsbardus Prins (1852-1933). Het betreft zijn eigen woonhuis en de naastgelegen fabriek. In de fabriek, die in de jaren twintig sterk werd verbouwd, produceerde men 'Lekbrug sigaren'. Na sluiting van de fabriek bood het gebouw nog enige tijd onderdak aan de 'Zeegras- en springverenfabriek Fa. J.B. Wijnants & Co.'

Uiteindelijk kwamen deze grote drie ondernemingen samen in de in 1916 opgerichte NV Vereenigde Hollandsche Sigarenfabrieken. Deze VHS liet in 1918 de kisten- en etikettenfabriek 'De Imprimatur' aan de Pijssestraat bouwen naar ontwerp van G. Prins. Kort voor 1955 sloot de VHS zijn deuren. 'De Imprimatur' volgde in 1960, waarna de fabriek aan de Pijssestraat in 1965 werd gesloopt.

⁶¹ Merkelbach (2003).

In 1921 werd door de gebroeders Nico en Goff de Jager samen met Cees Dubbeldam de Nederlandse Sigarenfabriek Dejaco opgericht. Na eerst aan de Lange Meent en Prijssestraat te zijn gevestigd, kon men in 1932 de hand leggen op een gebouw plus terrein van de voormalige glashut. Daar verrees toen een nieuw fabrieksgebouw. Na de sluiting van de fabriek in 1963 volgde de sloop van de gebouwen in 1983. Aan de Dejacofabriek herinnert de muurschildering op de zijgevel van Veerweg 78 uit omstreeks 1920 met daarop reclame voor hun merk Graaf Egbert.

Drie herinneringen aan de sigarenindustrie in Culemborg. Links het woonhuis van Cornelis Laan aan de Goilberdingerstraat, in het midden de ernaast gelegen fabriek en rechts de gevelreclame voor Graaf Egbert sigaren (Veerweg 78).

Meubelmakerijen en houtbewerking

De klompenmakers, waarvan er 11 in 1851 genoemd werden, werkten typisch in kleinbedrijf en vonden bij uitstek onderdak in bestaande gebouwen en schuren. Ook deze branche kende een kleine opleving in de Eerste Wereldoorlog. In 1955 bestonden nog drie klompenfabrieken: G. v.d. Heuvel (Prijssestraat 36), Gebr. v.d. Kant (Zandstraat 19) en Van Zuilekom (Dahliastraat 72).

Tot de belangrijkste nijverheid van Culemborg behoorde de stoelenmakerij en later de meubelmakerij. De 'Culemborgse stoel' was een bekend product; een keukenstoel op sabelpoten en gedekt met een biezen mat. Tot 1830 was de stad Mechelen een grote producent van keukenstoelen. Deze concurrent viel weg na de afscheiding van België, waarvan de Culemborgse meubelmakers profiteerden. In 1838 telde de stad vijftien stoelenmakerijen en daarvan leefden 800 mensen, een kleine 20% van de toenmalige bevolking. Door de hervatting van de import van Belgische stoelen na het verdrag van 1839 kreeg de bedrijfstak in Culemborg het enkele decennia zwaar te verduren. Herstel volgde met een hoogtepunt rond 1870, waarna het tot de Eerste Wereldoorlog weer bergafwaarts ging. D. de Beus, D.N. (Kramer) Freher, L.C. Verkerk, Gaasbeek & Van Tiel en P. van Veen waren omstreeks 1890 de grootste bedrijven⁶². In 1911 waren er in Culemborg nog maar zes fabrieken waar in totaal zo'n vijftig arbeiders werkten.

Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog viel de Belgische concurrentie weg en bloeide de stoelenmakerij opnieuw op. Tevens werden er nieuwe modellen geïntroduceerd, waaronder de 'Oud-hollandse' stoel met veel gedraaid hout.

In korte tijd ontstonden enkele nieuwe fabrieken, waaronder in 1917 de Culemborgse Stoelenfabriek, gevestigd aan de Oostersingel 35, die 1925 en 1927 werd uitgebreid. Inmiddels is de fabriek verdwenen en wordt het terrein herontwikkeld. Uit die tijd dateert ook de Luxe Meubelfabriek Palumbus die in 1920

⁶² Struve & Bekaar, Nijverheidsstatistiek 1887-1889, afd. Gelderland.

werd opgericht door C.W. Dresselhuys. Zij produceerden in eerste instantie hoofdzakelijk 'Oudhollandse' meubelen, later Jacobean meubelen en ook de voor Culemborg typische biezenmatstoel. In 1939 brandde de Palumbusfabriek af en werd kort daarop herbouwd. De plaats van de fabriek, aan het begin van de Beusichemsedijk, wordt thans gebruikt als parkeerterrein.

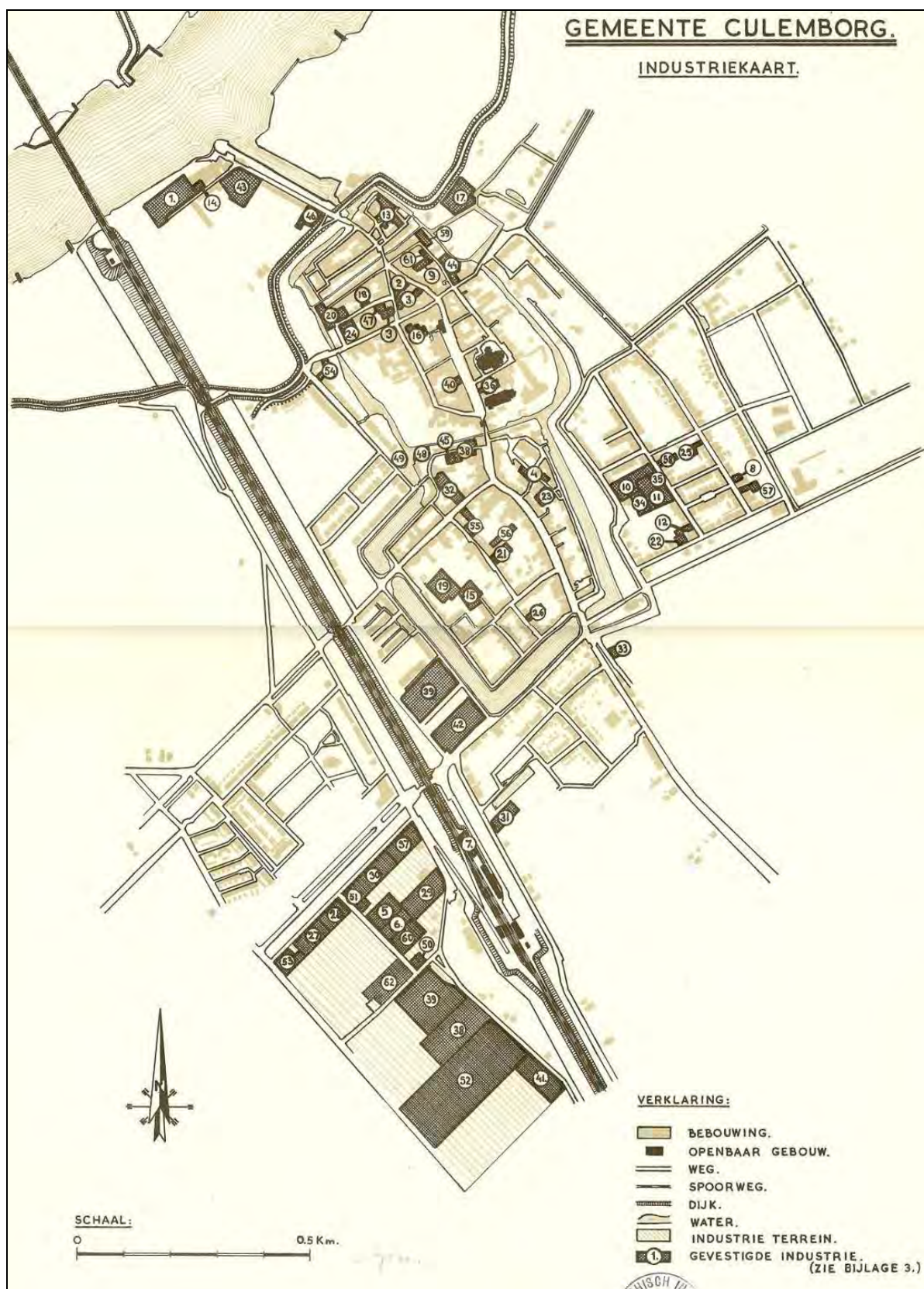
Bij het station, tegen de vroegere locomotievenloods, zijn shedhallen gebouwd waar de in 1936 gestichte Meubelindustrie Gelderland zich vestigde. Deze firma had zich gespecialiseerd in zitmeubelen van kersenhout en Engelse rieten fauteuils met veel rietvlechtwerk, en zoals in 1953 vermeld, producent van 'zitmeubelen in uitgesproken moderne vormgeving'. Inmiddels bieden de leeg gekomen gebouwen onderdak aan andere bedrijfjes.

Shedhallen van Meubelfabriek Gelderland.

Diverse andere meubelfabrieken vonden – zoals vanouds – onderdak in de binnenstad, al dan niet in bestaande panden, zoals de in 1918 gestichte Meubelfabriek Slavonia aan de Korte Meent 19 en verderop op nr. 33 de al vanaf 1792 bekende – maar toen nog niet geëlektrificeerde - Gebr. van der Stroom Electriscche Meubelfabriek. De meubelfabriek 't Centrum met de firmanten J.M. Derks en W. Bonouvrié, was in 1955 gehuisvest in het voormalige Cadena-complex aan de Lange Meent 14. Aan de Westerwal bevond zich de meubelfabriek De Tors die in 1880 was opgericht door A. Collé sr. en – zoals zijn naam al aangaf – overwegend getorste meubelen met veel houtdraaiwerk produceerde. De door C.L. Collé in 1938 opgerichte Meubelfabriek De Adelaar produceerde op het Sint Janskerkhof onder andere club- en bankstellen.

De inventarisatie van Culemborgse nijverheid uit 1955 (zie de kaart op de volgende pagina) toont een overwegende nadruk op de bedrijfsklasse hout. Van de in totaal 62 genoemde bedrijven behoorden er 33 tot de meubelindustrie. Tussen 1976 en 1983 verdwenen vijftien van deze bedrijven en van de overige zijn er inmiddels ook al verschillende verdwenen.

De industriekaart uit 1955.

Nutsbedrijven

In 1855 is de eerste gasfabriek gebouwd aan het eind van de Lange Havendijk. Toen de fabriek te klein werd, volgde in 1897 verplaatsing naar de Stationssingel. De eerste steen van de nieuwe fabriek werd gelegd door J.L.F. de Liefde. Directeur M. de Liefde liet voor zichzelf een directeurswoning bouwen op de hoek van de Stationssingel en de Triosingel. Rond 1965 is de fabriek gesloten, maar op het terrein resteren nog drie gebouwen uit de bouwtijd: de directeurswoning, de bebouwing aan de Stationsweg en een witte loods.

Gebouwen van de gasfabriek.

In 1888 werd een concessie aangevraagd voor de aanleg van een waterleiding in Culemborg. Dat leidde vooralsnog tot niets, maar in 1909 werd een nieuwe aanvraag ingediend door een commissie met naast de burgemeester ook M. de Liefde, de directeur van de gasfabriek. Op 2 mei 1910 volgde de eerste steenlegging voor de watertoren en op 3 maart 1911 de officiële opening door burgemeester mr. E.O.J. Baron van Hövell tot Westerfliet. De 35 meter hoge watertoren is ontworpen door De Visser en Smit uit Papendrecht, die zich in het ontwerp en de bouw van watertorens hadden gespecialiseerd. De toren aan de Rijksstraatweg 45 heeft een stalen reservoir met klinknagels met een waterinhoud van 200 m³. Achter de watertoren legde men bezinkbakken aan. De bijbehorende dienstwoning is later verbouwd. De toren zelf kreeg in 1972 een nieuwe omkleding van het reservoir.

De watertoren, het pomphuis en de bezinkbakken.

Voor de aansluiting op het elektriciteitsnet liet de Provinciale Gelderse Electriciteits-Maatschappij (PGEM) naar ontwerp van architect H. Fels rond 1925 een schakelstation voor elektriciteit bouwen aan de Lanxmeersestraat 3.

Het schakelstation van de PGEM aan de Lanxmeersestraat.

Naoorlogse ontwikkelingen

Na de Tweede Wereldoorlog lagen er in het gebied buiten de binnenstad enkele gebieden met nijverheid waarvan dat nabij de Veerweg en de Lek het oudste is. Een tweede gebied had zich nabij het station gevormd rondom de oude locomotiefloods en de gasfabriek. Als derde ontstond in het interbellum een concentratie van kleine houtverwerkende bedrijfjes langs de Oostersingel, Tulpstraat en Floraliaweg met de Culemborgse Stoelenfabriek als belangrijkste. Aan de tien in 1955 nog in dit gebied aangegeven stoelen-, meubel- en klompenfabriekjes herinnert nagenoeg niets meer.

Langs het spoor en naast de gasfabriek vestigde zich in 1934 Gispens' Fabriek voor metaalbewerking NV, die in 1916 te Rotterdam was opgericht door W.H. Gispens. Ze vonden onderdak in de gebouwen van het kort daarvoor geliquideerde Fax Metaalwarenfabriek aan de Triosingel. Daar ging het bedrijf zich tevens bezighouden met de fabricage van plaatstalen meubelen. Na de oorlog werd dit terrein te klein.

Mede om deze reden werd industrieterrein Pavijen gepland ten westen van het station en ten zuiden van de Anthonie van Diemenstraat. De toegankelijkheid hiervan werd verbeterd door de aanleg van een tunnel in de spoordijk in 1955. Op dit industrieterrein liet de fabriek van Gispens in 1952 aan de Parallelweg-West twee hallen bouwen uitgevoerd met gelamineerde spanten. Het kantoor werd toen ondergebracht in het hotel 'Het Wapen van Gelderland' aan de Stationssingel. Op het nieuwe fabrieksterrein begon men in 1953 met een afdeling hardverchromen. Uiteindelijk werden alle fabrieksonderdelen geconcentreerd aan de Parallelweg-West 23 en is het gebied aan de Triosingel afgestoten en herontwikkeld.

Vóór Gispén vestigde zich op dit nieuwe industrieterrein in 1947 de tricotfabriek Textiel Unie Spencer-Hey. In 1946 kwam George Hooton Spencer uit Nottingham naar Nederland en richtte samen met H.G. Hey, eigenaar-directeur van de Pehavee Tricotfabriek te Veenendaal, een nieuwe fabriek op voor gebreide wollen bovenkleding. De fabriek werd in Culemborg gevestigd omdat in Veenendaal onvoldoende vrouwelijke arbeidskrachten beschikbaar waren. De fabriek aan de Parallelweg-West, achter het station, werd in 1949 in bedrijf genomen, maar sloot in 1972 zijn deuren.

Het eerste deel van Pavijen liep van de Parallelweg-West tot aan de westelijk daarvan gelegen Randweg. Aan de Houtstraat vestigden zich enkele meubelfabrieken. Aan de Anthonie van Diemenstraat werd in 1946 de Meubelfabriek Coja opgericht voor de productie van moderne meubelen. De in 1916 door J.H. Kramer-Freher opgerichte Meubelfabriek De Betuwe, produceerde vanaf 1953 aan de Houtstraat meubels, met als specialiteit bankstellen. Aan de achterzijde, aan de Parallelweg-West vestigde zich de, rond 1940 als loondraaijerij begonnen Meubelfabriek Planeet, producent van het zogeheten Jacobean-fauteuiltje met veel draaiwerk.

Tot de belangrijkste vestigingen in dit gebied was de al in 1847 door H. van Gaasbeek en J.H. van Tiel opgerichte Meubelfabriek Van Gaasbeek & Van Tiel. Voordien was het bedrijf gehuisvest in gebouwen aan Achter de Vismarkt. Het bedrijf had als specialisme eikenhouten eet- en zitkamers, kantoormeubelen en kerkstoelen. In 1963 verhuisden ze naar het terrein op de hoek van de Parallelweg-West en de Beesdseweg, op de plaats van de verder onbekende rubberfabriek Latex (waarvoor mogelijk plannen bestonden, maar die niet gerealiseerd werden, of een kort leven beschoren waren). Hier verrees het huidige, architectonisch interessant gebouw. In het eerste deel van Pavijen is in 1964 ook de Uitgeverij van technische schoolboeken Stam neergestreken.

Fabrieksgebouw van Van Gaasbeek en Van Tiel.

Uiteindelijk raakte dit eerste geplande industriegebied in 1960 vol, waarna uitbreiding van Pavijen in westelijke richting volgde. Toen ook dit tweede deel, dat liep tot aan de Energieweg, vol raakte, volgde een derde uitbreiding in 1966. Dit werd in 1973 gevolgd door een vierde uitbreiding westelijk van de Erasmusweg waar zich dat jaar het Centraal Boekhuis vestigde en enkele jaren later de machinefabriek M.A. Rademaker.

11. Stedelijke ontwikkeling na 1850

De huidige binnenstad van Culemborg heeft een opvallende groei gekend in de veertiende eeuw. De Oude Stad is qua oppervlakte ongeveer verdubbeld door de uitbreiding met het Havenkwartier en de Nieuwstad, respectievelijk omstreeks 1370 en 1390. De kaarten van Van Deventer (1560) en Blaeu (1649) laten zien dat de stedelijke structuur in de tussenliggende 90 jaar nauwelijks veranderde. Aan de hand van de kaart van Perrenot uit circa 1765 en de kadastrale minuut van 1826 kan men vaststellen dat dit beeld tot in het begin van de negentiende eeuw grotendeels gehandhaafd bleef. De stadspoorten waren nog alle aanwezig, maar de muren van de Nieuwstad en de Havendijk waren verdwenen. Pas aan het eind van negentiende eeuw vonden de eerste bescheiden uitbreidingen buiten de historische binnenstad plaats. In de twintigste eeuw vonden de grote uitbreidingen plaats waardoor de oppervlakte stedelijk gebied ongeveer vertienvoudigde⁶³.

11.1 Algemeen

In de negentiende eeuw nam de bevolking sterk toe. De ruimte voor nieuwe woningen kon nog lang binnen de grachten worden gevonden. Vooral de Nieuwstad, die tot het midden van de negentiende eeuw een overwegend open, agrarisch karakter had met gespreide bebouwing, met uitzondering van de bebouwingslinten aan de Zandstraat en de Prijssestraat, bood voldoende mogelijkheden voor woningbouw. Na de afbraak van de stadsmuren en het afgraven van de wallen aan de binnenzijde van de muren werden hier arbeiderswoningen gebouwd.

De eerste arbeiderswoningen buiten de grachten zijn gebouwd in het Veerweggebied. Voor de werknemers van de distilleerderij, de steenfabriek en de glasfabrieken van de familie Van Hoytema zijn vanaf 1860 woningen aan de Veerweg en de Steenovenslaan gerealiseerd. Het gemeentebestuur Culemborg (waarin de industriëlen zitting hadden) stelde de hiervoor benodigde grond beschikbaar. Gaandeweg zijn de Veerweg, grote delen van de Steenovenslaan en de Leerdamse Buurt bebouwd.

Woningen aan de Veerweg.

⁶³ De informatie in dit hoofdstuk is voor een belangrijk deel ontleend aan Blommers (1993).

De Woningwet van 1901 had ook gevolgen voor de woningbouw in Culemborg. De ten gevolge van deze wet ingestelde gezondheidscommissie deed in 1907-08 een onderzoek naar de toestand van de huurwoningen. Buiten de singels stonden toen 150 woningen, waarvan er 15 onbewoonbaar waren en 8 woningen nog verbeterd konden worden. Aanvankelijk was men van mening dat het particulier initiatief voor voldoende nieuwe woningen zou zorgen. Tussen 1907 en 1912 zijn 175 woningen gebouwd. Daarna nam het aantal nieuwe woningen sterk af. Tegenover de nieuw gebouwde huizen stond echter een fors aantal gesloopte en onbewoonbaar verklaarde woningen.

De gemeente nam zich voor om de bouw van nieuwe woningen actief te bevorderen. Aan de Westersingel kwamen in 1913 42 arbeiderswoningen tot stand. De plannen van de gemeente werden echter gedwarsboemd door de materiaalschaarste in de Eerste Wereldoorlog. Intussen werden de eerste woningbouwverenigingen opgericht, zoals De Lelie in 1917 en de Culemborgsche Woningstichting (ook wel De Klapproos genoemd) in 1919. Een grote bouwactiviteit hebben zij in het begin niet kunnen ontketenen, met uitzondering van 42 woningen die De Lelie aan de Leliestraat liet bouwen. De Lelie werd in 1924 opgeheven.

In 1927 was het woningvraagstuk op de politieke agenda gekomen door de gewijzigde samenstelling van de raad. Men wilde een krachtdadige aanpak van de krotwoningen en de bouw van nieuwe arbeiderswoningen. Door het tekort aan woningen waren de huren erg hoog geworden. Vooral bij de nieuwe burgemeester Kestra vond men een gewillig oor. Inmiddels had de firma Schouten in de jaren '20 woningen gebouwd aan het Bakelbos. Dit was mogelijk omdat de stad geen algemeen uitbreidingsplan kende. In de jaren 1922-28 kwamen er elk jaar tussen de 19 en 26 woningen gereed. Hiervoor moesten wel woningen worden gesloopt. De huren bleven vanwege het tekort relatief hoog.

Na 1929 kwam daarin verandering. De particuliere bouwmaatschappij Door Eendracht Sterk liet in 1929 een complex arbeiderswoningen aan de Goudsbloemstraat bouwen. De gemeente besloot in 1931 42 woningen (het Zonnebloemcomplex) tussen de Dahliastraat en de Tulpstraat te bouwen.

Vrij laat, pas in 1932, kwam het tot een algemeen uitbreidingsplan, dat veel andere gemeenten al lang hadden. Het zou gedurende de jaren '30 aanleiding blijven voor politiek gekrakeel. Pas in 1936 nam de gemeenteraad in het

kader van het uitbreidingsplan het principebesluit op een bouwterrein aan de Westersingel goedkope woningen te bouwen. In 1937 kwamen 50 woningen aan de J.B. van de Hamstraat gereed. Het ging niet alleen om arbeiderswoningen, aan de Burgemeester Keestrasingel zijn in 1937 ook middenstandwoningen gebouwd. In hetzelfde jaar werd besloten aan de Bradaal een tiental kleine landarbeiderswoningen te bouwen⁶⁴.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam de bouw van nieuwe woningen stil te liggen, met uitzondering van 75 woningen aan Achter 't Zand en St. Annakapelstraat. Na de oorlog kwam de woningbouw aarzelend op gang, maar kreeg impulsen in de jaren '50, onder meer door de in 1953 opgerichte rooms-katholieke woningbouwvereniging dr. Poels.

⁶⁴ Uitbreidingsplan Bradaal 1937-1938. SAR 0838, 17.1, zie ook Blommers (1993).

11.2 De stadsuitbreidingen 1880-1950

Ten zuiden van de binnenstad

In 1868 werd de spoorlijn Utrecht-Waardenburg geopend. Het station van Culemborg is op ruime afstand van de binnenstad gebouwd. In tegenstelling tot veel andere steden duurde het vrij lang voordat tussen het station en de binnenstad bebouwing tot stand kwam, in de vorm van de gebruikelijke villabebouwing. In de tweede helft van de negentiende eeuw zijn enkele huizen gebouwd, waaronder een 'Koffijhuis' en het forse herenhuis uit 1897 aan de Stationssingel, in de as van de Triosingel. In de eerste decennia van de twintigste eeuw is de Stationssingel geleidelijk volgebouwd.

Villa's aan de Stationssingel.

Achter 't Zand

In de jaren '30 is ten zuiden van de stad, in het blok omsloten door de bebouwing langs de Rijksstraatweg, de Stationssingel en de Parallelweg-Oost de wijk Achter 't Zand aangelegd. De structuur van de wijk wordt in belangrijke mate bepaald door de elkaar haaks kruisende straten Achter 't Zand en Sint Anna Kapelstraat en nevenstraten Vijverstraat en de Zaagmolenstraat. Het betreft hier blokken van 2, 4, 6 en 10 arbeiderswoningen. De wijk werd aangelegd op een complex bouwland met in het midden een perceel dat ingericht was als houtzagerij. De houtzaagmolen aan de zijde van de Rijksstraatweg is verdwenen maar de langgerekte vijver waar het hout werd gewaterd is nog aanwezig.

Ten oosten van de binnenstad

Het Voorburg en de dreven

Aan het eind van de negentiende eeuw is een reeks herenhuizen gebouwd op Het Voorburg, de voorhof van het voormalige kasteel. De huizen zijn vanaf 1892 gebouwd, een aantal naar ontwerpen van

stadsarchitect G. Prins. De dreven rond de Volencampen, ten oosten van het Voorburg, bleven aanvankelijk in trek voor de 'passieve' recreatie. Aan de oostzijde was de Plantage aangelegd die in het midden van de negentiende eeuw is veranderd in het huidige landschapspark. In de zuidwesthoek van Volencampen is in 1900 de villa Belle Vue gebouwd, in 1908 kwam in de noordwesthoek de villa van de rentmeester der domeinen tot stand. Omstreeks die tijd heeft men blijkbaar besloten de Volencampen niet verder te bebouwen en juist de buitenranden van de dreven in grote bouwkavels op te splitsen en deze als bouwterreinen uit te geven voor villabebouwing.

Het gebied tussen de oostelijke stadsgracht en de Elisabethdreef was vanouds een complex siertuinen, met aan de zuidzijde een boomgaard. Op de kaarten van Blaeu en Perrenot zijn de tuinen ten zuiden van de voormalige voorhof van het kasteel duidelijk te herkennen. In 1826 waren de tuinen nog aanwezig en eigendom van de elite van Culemborg, die ze gebruikten als buitentuinen met theekeopels. Aan het eind van de negentiende eeuw onderging het tuinencomplex een verandering toen het werd aangekocht ten behoeve van de bouw van een nieuw ziekenhuis. In 1895 hadden de rooms-katholieken zich teruggetrokken uit het bestuur van het Algemeen Ziekenhuis en stichtten hier in de tuinen het Barbaraziekenhuis. Dit gebouw is veranderd in een appartementencomplex.

De Bloemenbuurt

Het westelijke deel van de polder De Hond werd ingenomen door rechthoekige akkers en tuinen. Het gebied was door de vijf Hondstegen in blokken verdeeld waarbinnen rechthoekige, diepe kavels lagen. Deze indeling is op de kaart van Perrenot en de kadastrale minuut uit 1826 duidelijk waarneembaar. De huidige Tulpstraat was in 1759 in de vorm van een laan aanwezig. Aan de zuidwestzijde bevond zich een uitspringend perceel dat als bleek in gebruik was. Vanaf 1928 ontstond de huidige Bloemenbuurt.

Het uitbreidingsplan De Hond betrof aanvankelijk het westelijke deel, dat aan twee zijden begrensd werd door de Oostersingel en verder door de Weidsteeg en A. van Lalainglaan. De aanwezige stegen werden verbreed tot straten (Tulpstraat en Dahliastraat) en vervolgens door dwarsstraten met elkaar verbonden. Het oudste deel van de bebouwing aan de noordwestzijde kenmerkt zich door smalle diepe percelen met vrijstaande woningen, soms gecombineerd met bedrijfsruimten aan de kop van de percelen. Het zuidelijke deel tussen de Oostersingel en de Tulpstraat werd tot voor kort nog ingenomen door fabrieksbebouwing. Hier bevonden zich de Culemborgse Stoelenfabriek, Meubelfabriek Van Dam, Speelgoedfabriek Thedo en de Kwastenfabriek Van Dam. Deze fabrieken en het begin twintigste-eeuwse woningbouwcomplex aan de Leliestraat hebben recent plaats gemaakt voor sociale woningbouw.

Blok woningen De Zonnebloem (links) in de Tulpstraat en vrijstaande woningen aan de Oostersingel.

Uitbreidingen tussen de binnenstad en het spoor

In de negentiende eeuw bleven de stadspoorten nog lang in functie, omdat ze werden gebruikt voor het heffen van de accijnzen. Toen deze wijze van belastingheffing in 1851 werd afgeschaft was het mogelijk

de poorten, waaronder de Goilberdingerpoort, te slopen en de bebouwing aan de zuidzijde van de Goilberdingerstraat naar het westen uit te breiden.

Rond 1900 kwam tussen de Westersingel en de stadsgracht aan de zuidzijde een gesloten lintbebouwing tot stand van forse blokvormige panden, deels met bedrijfsfunctie. Aansluitend werd de Westersingel ten zuiden van de kruising Goilberdingerstraat-Westersingel aan weerszijden bebouwd met eenlaags arbeiderswoningen, met smalle diepe tuinen die aan de oostzijde tot aan de stadsgracht reiken. Aan de westzijde werd aan de voet van de Lekdijk een langgerekt en aaneengesloten blok arbeiderswoningen gebouwd.

Arbeiderswoningen aan de Lekdijkstraat.

Triowijk

Tussen de brede spoorloot aan de voet van de spoordijk en de Triosingel verrees de sigarenfabriek De Trio. Deze fabriek is tussen de Spoorstraat en de Coronastraat nog in een verbouwde toestand aanwezig. De meeste werknemers konden niet in Culemborg worden gehuisvest, bleven in Utrecht wonen en kwamen per trein naar Culemborg. Sigarenfabrikant Dresselhuys zag geen mogelijkheden zijn arbeiders in Culemborg onder te brengen. Om uitbreiding van de fabriek mogelijk te maken en het personeel te huisvesten bouwde hij tussen 1896 en 1899 38 woningen aan de Vianensestraat en de 1^e Triostraat. Het waren eenlaags woningen, 4,5 meter breed en 9 meter diep, met een zadeldak en een groentetuin van 74 m². Later werden nog twee straten bestemd voor de huisvesting van arbeiders, namelijk de 2^e en 3^e Triostraat. In 1906 zijn 40 woningen en in 1909 nog eens 23 woningen gebouwd. Een blok arbeiderswoningen aan de Spoorstraat is nog aanwezig.

Pas in de jaren '30 van de vorige eeuw is het terrein tussen de Burgemeester Keestrasingel en de Kalkhovenstraat verkaveld in twee bouwblokken, gescheiden door de J.B. van der Hamstraat. De blokken kregen een randbebouwing bestaande uit tweelaagse middenstandswoningen aan de J.B. van der Hamstraat en de Westersingel. Voor een betere verbinding tussen de oude stad en de uitbreidingswijken werd een brug over de Westergracht aangelegd die de Prijssestraat verbindt met de Vianensestraat, de Jan van Riebeeckstraat en de Prijsseweg. Hierdoor is de oude in de zestiende eeuw

onderbroken verbindingroute hersteld. De huizen aan de J.B van der Hamstraat en de Kalkhovenstraat zijn enige jaren geleden gesloopt en vervangen door nieuwbouw in het sociale segment.

11.3 De Wederopbouw

In de Tweede Wereldoorlog is er weinig gebouwd, maar er werden wel plannen gemaakt. Onder andere voor de bouw van 400 arbeiderswoningen en 28 middenstandswoningen en voor de aanleg van een industrieterrein ten westen van de spoorlijn. Een uitbreidingsplan uit 1943 voorzag het bebouwen van een sportveld aan de Westersingel⁶⁵, een uitbreiding van de wijk Achter 't Zand en verder nog woningbouw in een nieuwe wijk Achter de Poort, aan de westzijde van de spoordijk. Door de materiaalschaarste kreeg Culemborg, dat vrij weinig oorlogsschade had gehad, van het Rijk slechts weinig mogelijkheden om te bouwen. In 1946 mochten maar 10 woningen worden gebouwd, terwijl er een behoefte was aan 400 woningen. De eerste woningen (27 woningen naar ontwerp van het gerenommeerde architectenbureau Feenstra) werden nog aan de Dahliastraat in De Hond gebouwd. Daarna verplaatste de woningbouw zich naar het nieuwe uitbreidingsplan Achter de Poort. In de nieuwe wijk werden rond een brede groenstrook de Oude Rekummerstraat, de Vaartstraat en tenslotte de H.P. Vermeulenstraat bebouwd.

Bebouwing aan de Oude Rekummerstraat.

In 1950 kwam de gemeente met het plan Goilberdingen, waarmee ze een flink deel van de woningnood wilde oplossen. Het betrof een plan voor 350 woningen, op de voormalige gemeentelijke mestbergplaats. Het waren vrij kleine huizen op zeer kleine percelen. De woningbouw vorderde niet omdat er geen woningbouwvereniging was, die het initiatief kon nemen. Pas vanaf 1953, mede door de oprichting van woningbouwvereniging Dr. Poels, zou er jaarlijks meer worden gebouwd. Men had becijferd dat er tot 1961 1100 nieuwe woningen nodig waren. In 1962 vond een grenswijziging tussen Beusichem en Culemborg plaats, waarbij een deel van de polder Voorkoop bij Culemborg kwam. Hier zijn de wijken Terweijde en Voorkoop ontwikkeld. De jongste Culemborgse wijken zijn Lanxmeer en Parijsch.

⁶⁵ Dit wordt thans gerealiseerd: 't Buitenhof.

Deel 2. De waardering

1. De gemeente Culemborg als geheel

Het silhouet van de stad vanaf de Baarsemwaard.

1.1 Inleiding: Culemborg als onderdeel van het rivierengebied

Het rivierengebied is een van de oudste en meest kenmerkende cultuurlandschappen van Nederland. Het behoort in zijn geheel tot de Nederlandse delta. Hoewel ook elders in Europa deltagebieden voorkomen die qua opbouw enigszins te vergelijken zijn met het Nederlandse rivierengebied, geven de bewoningsgeschiedenis en de specifieke inrichting het gebied een volkomen eigen karakter. Omdat het rivierengebied vrijwel uitsluitend beperkt is tot ons land (in Duitsland bevindt zich nog een smalle zone langs de Rijn tot Xanten), vormt dit landschapstype een belangrijke Nederlandse component van de internationale landschappelijke diversiteit. Het behoort nationaal en internationaal gezien tot de meest waardevolle cultuurlandschappen van ons land. Hierbij spelen de gaafheid, de samenhang van de terreingesteldheid met de inrichting van het landschap, en de strijd tegen het water een belangrijke rol. De gemeente Culemborg is een kenmerkend onderdeel van het rivierengebied. De Lek is de meest recente vertegenwoordiger van de grote rivieren, die door hun afzettingen en stroomverleggingen het bodemkundige fundament van het gebied hebben gelegd. De laatste duizenden jaren zijn verschillende stroomstelsels actief geweest. Hun stroomruggen vormen de vruchtbare bodem van het binnendijkse gebied en zijn vanouds de woonplaatsen en landbouwgronden van prehistorische en hedendaagse bewoners. In de uiterwaarden liggen oude beddingen en laagten die oude lopen van de Lek aanduiden. De subtiele verschillen in hoogteligging, bodemgesteldheid en waterhuishouding hebben de gebruiksmogelijkheden bepaald en daarmee de inrichting van het gebied. Hoewel in het gebied nog weinig archeologische opgravingen zijn gedaan, kan worden gesteld dat de bewoning in prehistorische perioden en de Romeinse tijd gebonden is geweest aan de stroomruggen.

Stad en landelijk gebied

De vormgeving van het huidige landschap begon in de vroege middeleeuwen. Sinds de bedijking in de twaalfde eeuw is het karakteristieke landschap van uiterwaarden, oeverwallen en kommen tot stand gekomen. Deze onderdelen hebben elk hun eigen kenmerken maar hangen nauw met elkaar samen. In het huidige landschap zijn de drie onderdelen – de uiterwaarden, het binnendijkse gebied en het stedelijke gebied – duidelijk van elkaar te onderscheiden. De uiterwaarden zijn grotendeels open, onbebouwd en als grasland in gebruik. Het binnendijkse gebied is door de bosjes, boomgaarden, lanen, bebouwing en erfbeplanting veel meer besloten van karakter. Het gebied is duidelijk geleed door de historische grenzen van de verschillende ontginningsblokken, waarover vaak ook de wegen lopen.

Interessant is ook de wisselwerking tussen de stad Culemborg en het omliggende gebied. Aan het eind van de dertiende eeuw ontwikkelde zich een stedelijke nederzetting bij het kasteel van de heren van Beusichem, die in 1318 stadsrechten kreeg. Zo'n stad, die in betrekkelijk korte tijd tot stand kwam door impulsen van een lokale of regionale heer, wordt wel een bastidestad genoemd. In Nederland kennen we daarvan ruim 30 voorbeelden⁶⁶. Door de marktfunctie en de ligging aan de Lek (handel en visserij) groeide de stad aanvankelijk voorspoedig. De stad had enerzijds de neiging zich verder naar de rivier uit te strekken, anderzijds breidde zij zich ook steeds verder uit over het agrarische landschap in het binnendijkse gebied. Dit proces is nog steeds gaande. Opmerkelijk is dat de stad zich ook tot in de uiterwaarden heeft uitgebreid. Hiervan kennen we niet zoveel voorbeelden. Het noordelijke deel van de stad is door de stadshaven, de Veerweg, het veer naar Schalkwijk en door de Ronde Haven en de Kleine Lek nauw met de Lek verbonden. Achter de Veerweg ontstond in de negentiende eeuw een bescheiden industriegebied met bedrijfsgebouwen en arbeiderswoningen. Deze laatste bepalen thans het beeld van het gebied.

Door de stedelijke uitbreidingen is het areaal landbouwgrond verminderd. De hogere gronden in het rivierengebied waren vooral in gebruik als akkerland. Behalve graan verbouwde men vlas, koolzaad, erwten, bonen en hop. In de loop van de achttiende eeuw breidde de tabaksteelt zich uit en verspreidde de teelt van aardappelen zich sterk. Ook de boomgaarden liggen vanouds op de oeverwallen en stroomruggen. Enkele zijn te vinden in de uiterwaarden: de Pikse Bogerd en de Armenboomgaard. Al in de middeleeuwen was de Betuwe befaamd om zijn appels, pruimen en kersen; tegenwoordig is het de grootste fruitschuur van Nederland. In het huidige landschap zijn nog steeds boomgaarden te vinden, hoewel het belang van de fruitteelt is verminderd (de fruitveiling van Culemborg is al geruime tijd geleden opgeheven). Het bouwland is vrijwel geheel verdwenen en omgezet in grasland.

Grasland trof men vanouds aan in de komgebieden en in de uiterwaarden. De komgronden waren vroeger als weiland, maar vooral als hooiland in gebruik; de percelen werden niet bemest en leverden slechts één snee hooi op. Daarnaast trof men er specifieke vormen van bodemgebruik aan: grienden en eendenkooien (in de kom tussen Culemborg en Beesd hebben minstens 16 kooien gelegen!). De komgebieden van het Land van Culemborg – de laagste delen van de hele Betuwe – waren zeer drassig. In natte zomers kon het gebeuren dat delen van het gebied in het geheel niet droog vielen. Veldnamen als Rietveld herinneren nog aan de vroegere drassige omstandigheden. Het is dan ook geen wonder dat boerderijen (en andere woningen) in de komgebieden schaars waren. De weinige boerderijen die er aanwezig waren stonden op woerden, zoals Den Heuvel en Liefland. Op de oeverwallen lagen de boerderijen bijna allemaal aan de dijken. Tot diep in de twintigste eeuw waren veel boerderijen te vinden in de binnenstad, met name in de Nieuwstad. Opmerkelijk is dat grote bedrijven vrijwel geheel ontbraken in de gemeente. Van de voor het rivierengebied karakteristieke T-boerderijen komen maar enkele voorbeelden voor.

⁶⁶ Reinout Rutte, pagina 151-152, in Reinout Rutte & Hildo van Engen (2005).

Door de ruilverkaveling Lek en Linge (1965-1984) zijn de agrarische productieomstandigheden verbeterd. De waterbeheersing werd verbeterd, de verkaveling is aangepast zodat de boeren meer aaneengesloten grond bij de boerderij kregen en er zijn enkele nieuwe boerderijen gebouwd, soms op plaatsen die vanuit cultuurhistorisch en landschappelijk perspectief niet zo gelukkig gekozen zijn. De indeling in ontginningsblokken en de karakteristieken van de percelering zijn – op enkele uitzonderingen na – wel goed bewaard gebleven.

1.2 Cultuurhistorische kwaliteiten

Binnen het grotere kader van het rivierenlandschap heeft de gemeente zowel kenmerkende als bijzondere aspecten. Kenmerkend is de agrarische geschiedenis, van de prehistorische nederzettingen op de oeverwallen van de Lek en haar voorgangers, via de middeleeuwse ontginningen van Redichem en Goilberdingen tot de grote openlegging van het binnengebied, die plaats moet hebben gevonden aan het eind van de elfde en in de twaalfde eeuw. De volgorde van de ontginningen is nog niet geheel duidelijk, maar het lijkt geen twijfel dat er omstreeks 1100 een enorme ontginningsactiviteit heeft plaatsgehad. Nieuwe bewoners zijn naar het gebied gelokt door buitenlandse namen als Paveijen en Parijs en door de bouw van een ontginningskerkje midden in het pas ontgonnen land. Met deze agrarische geschiedenis hangen ook de historische verschillen in inrichting en bodemgebruik samen tussen de binnendijkse gebieden en de uiterwaarden.

Waterbeheer

Bijzonder is de omgang met het water: de strijd tegen de rivieroverstromingen en de afvoer van het binnenwater. De bedijkingsgeschiedenis is buitengewoon interessant. Het verleggen van de hoofdstroom heeft bij Redichem geleid tot uitbreiding van het bedijkte land in drie etappes. In de stad zijn deze drie fasen op een afstand van 200 meter herkenbaar: de oudste twaalfde-eeuwse fase in de vorm van de (ter plaatse nog steeds iets hoger gelegen) Slotstraat-Kattenstraat-Goilberdingerstraat, de begin veertiende-eeuwse fase in de vorm van de Havendijk en de omstreeks 1370 aangelegde huidige bandijk. Bij de stad en bij Redichem werd land op het water gewonnen, maar bij Goilberdingen moest de dijk worden teruggelegd om erger te voorkomen.

Kwelkade langs de Beusichemsdijk.

Dat de dijken geen absolute zekerheid boden blijkt uit de kweldijken. In het gebied hebben er vele gelegen, en een gaaf voorbeeld is de kweldijk langs de Beusichemsdijk ten zuiden van de Weidsteeg. Bijzonder is de kwelkom die, bij een zwakke plek in de Goilberdingerdijk, tijdens het hoogwater van 1926 is aangelegd.

De strijd tegen het binnenwater heeft het grootste deel van de gemeente getekend. Na de grote ontginningsgolf kreeg het binnenland steeds meer problemen met de afvoer van het overtollige water. Drie factoren speelden hier een rol: de daling van de bodem door inklinking van veen en klei, de hogere waterstanden op de Lek na de afdamming van de Kromme Rijn in 1122 en de ontginningen in de Vijfherenlanden met uiteindelijk de aanleg van de Diefdijk. Voor de boeren werd het te nat in Vretstrooi, Paveijen en Rietveld en ze trokken weg naar de stad, om van daaruit het land extensief te gebruiken. Behalve als hooiland werd het drassige binnengebied gebruikt als griend en om eenden en andere watervogels te vangen. In het gebied hebben meer dan tien eendenkooien gelegen, waarvan er nog drie over zijn.

De waterstaatkundige situatie heeft ertoe geleid dat grote delen van de gemeente vrijwel of geheel onbewoond waren, en dat is een bijzondere situatie in het rivierengebied. De schaarse bewoners van de kommen moesten flinke heuvels (woerden) opwerpen om hun bedrijf te kunnen blijven uitoefenen. In 1826, toen het kadaster werd opgemaakt, waren er buiten de stad hooguit twintig boerderijen te vinden, die voornamelijk langs de dijken stonden. Door het uitgestrekte drassige komgebied was er weinig contact met de dorpen langs de Linge en loopt er een dialectgrens door het komgebied.

Vrijwel al het water uit de huidige gemeente moest vroeger via min of meer oost-west lopende weteringen worden afgevoerd, om uiteindelijk in de Linge uit te stromen. Aanvankelijk gebeurde dit via de Vijfherenlanden, later bij Acquoy. De gaaf bewaard gebleven structuur van kaden, weteringen, sloten en (hier en daar) greppels geven een goed beeld van hoe in heden en verleden met het binnenwater is omgegaan. Deze elementen illustreren, samen met de grienden, populierenbossen, (restanten van) eendenkooien en de boerderijen op woerden, de grote moeite die men zich heeft moeten getroosten om in het drassige gebied te kunnen wonen en werken.

Heren en graven van Culemborg

Bijzonder is de wijze waarop de heren en graven van Culemborg, waaronder het Huis van Oranje, hun stempel op het gebied hebben gedrukt. Van het ooit zo imposante kasteel van Culemborg zijn slechts bescheiden muurresten overgebleven. Dankzij de inspanningen van de Stichting Kasteeltuin Culemborg zijn de grachten gereconstrueerd en is de plattegrond van de Nederhof en de hoofdburcht herkenbaar gemaakt. Van de vroegere kasteeltuinen, tussen Het Voorburg en de Oostersingel gelegen, is niets bewaard gebleven, maar wel van de prachtige dreven die in de zestiende en zeventiende eeuw zijn aangelegd. De Vier Dreven rond de Volencampen en de unieke ruimtelijke structuur van Het Rondeel verlenen het gebied ten oosten van de binnenstad bijzondere landschappelijke en cultuurhistorische waarde. De laatste toevoeging aan dit 'heerlijke' landschap is de Plantage, die in de negentiende eeuw door de stad is aangekocht en door tuin- en landschapsarchitect L.P. Zocher is omgevormd tot een fraai wandelpark in landschapsstijl.

De Wilhelminadreef bij de Plantage.

Het militaire landschap

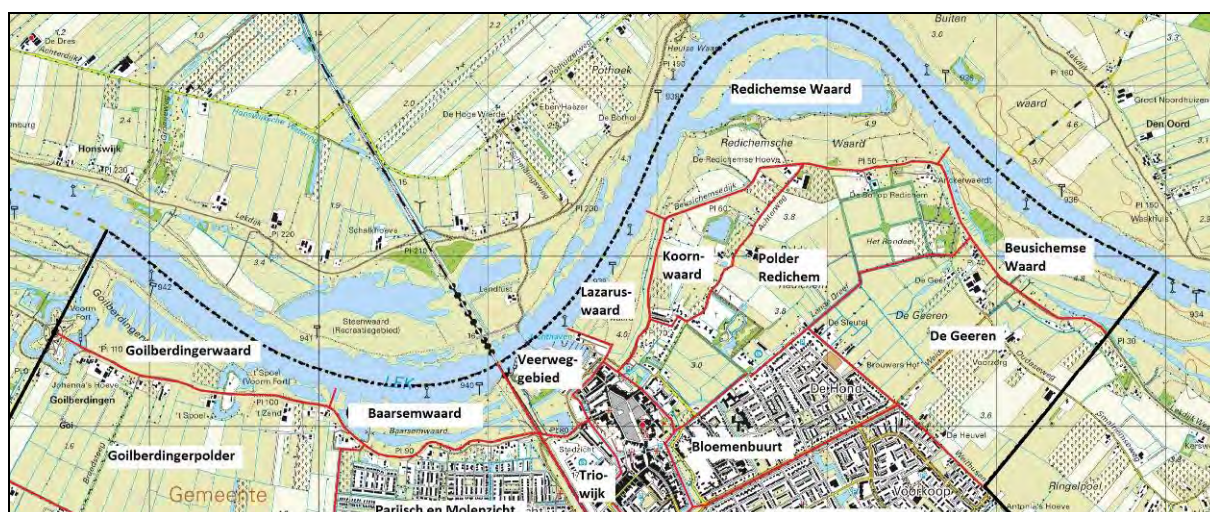
Bij het realiseren van de Nieuwe Hollandse Waterlinie is dankbaar gebruik gemaakt van de lage ligging en de waterstaatkundige situatie van het Culemborgse komgebied. De linie als geheel bestaat uit een samenhangend stelsel van verdedigingswerken, inundatiegebieden, waterstaatkundige werken en nog diverse andere landschapselementen. De gemeente Culemborg herbergt één van de best bewaard gebleven delen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Onder de cultuurhistorisch bijzonder waardevolle elementen rekenen we de beide forten, het unieke trio inlaatsluizen bij fort Everdingen, de beide inundatiekanalen, de Diefdijk, de groepsschuilplaatsen en kazematten en de markante kogelvanger. Het grootste deel van de gemeente behoorde tot het inundatiegebied, de zevende kom van de waterlinie. Naast individuele betekenis hebben de verschillende elementen vooral door hun onderlinge samenhang een buitengewoon cultuurhistorisch belang.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie is een verdedigingslinie met een internationale cultuurhistorische betekenis. De linie is opgenomen op de zogeheten 'tentative list' van het Werelderfgoed van de Unesco. Momenteel wordt een aanvraag voor plaatsing op de Lijst van het Werelderfgoed voorbereid. Tevens wordt vanaf 2009 gewerkt aan de aanwijzing van de gebouwen en landschapselementen van de waterlinie als beschermde rijksmonumenten.

Groepsschuilplaatsen langs de Diefdijk ten zuiden van de A2.

2. De uiterwaarden

2.1 Goilberdingerwaard

De Armenboomgaard in de Goilberdingerwaard bij het Werk aan 't Spoel.

De Goilberdingerwaard is het buitendijkse gedeelte van het ontginningsblok Goilberdingen. De ontginning vond plaats in de tiende of elfde eeuw, ruim voor de aanleg van de bandijk die de percelering doorsnijdt. Door de recente vergraving in het kader van natuurontwikkeling en Ruimte voor de Rivier is

de percelering grotendeels onherkenbaar geworden. De zomerdijk, mogelijk de oude voorkade van Goilberdingen, is wel bewaard gebleven.

De uiterwaard speelde een belangrijke rol in de Nieuwe Hollandse Waterlinie. In 1794 is het Werk aan het Spoel aangelegd, met een inundatiesluis waardoor het achterland onder water gezet kon worden. In de Franse tijd is de sluis gedempt, maar in 1815 is opnieuw een sluis gebouwd, ditmaal een waaiersluis. Het noordelijke deel van de fortgracht ligt in de uiterwaard.

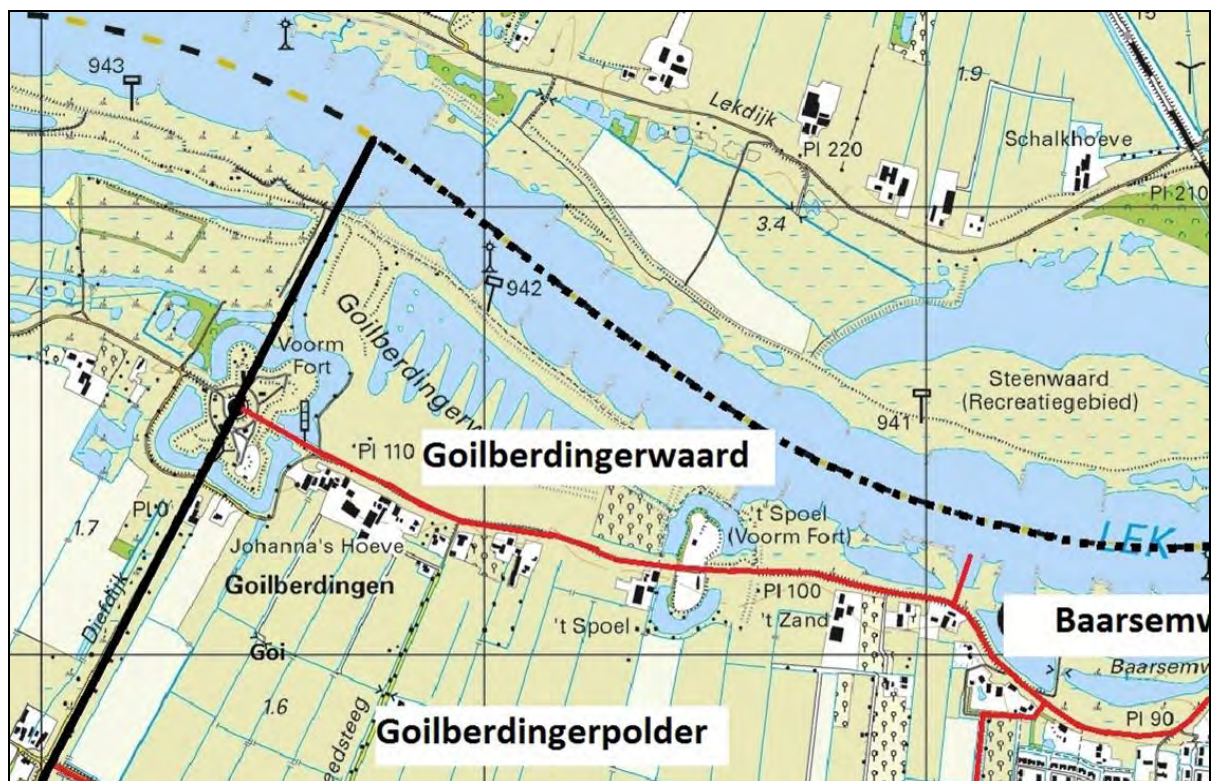
In 1845 werd begonnen aan fort Everdingen, waarvan het hart op het punt ligt waar de bandijk en de Diefdijk bij elkaar komen. De bandijk loopt oost-west door het fort. Bij fort Everdingen liggen drie inlaatsluizen: in de zomerdijk, in de bandijk en in de dijk rond de fortgracht. Tussen de inlaatsluis in de zomerdijk en het noordelijke, in de uiterwaard gelegen deel van de fortgracht bevindt zich het aanvoerkanal van het inundatiewater.

In de Eerste Wereldoorlog en aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog zijn aanvullende verdedigingswerken aangebracht in de vorm van groepsschuilplaatsen, kazematten en loopgraven. Deze zijn onderdeel van de infanteriestelling voor fort Everdingen tussen de Lek en de Prijssweg en die aansluit op het Werk aan de Groeneweg ten noorden van de Lek. Door de graafwerkzaamheden is dit deel van het Culemborgse militaire landschap ook aangetast.

Desondanks is de Goilberdingerwaard een bijzonder en cultuurhistorisch waardevol gebied, door de restanten van de middeleeuwse percelering en vooral door het (redelijk) gaaf gebleven militaire landschap. Samen met de binnendijs gelegen landschapselementen vormt de Goilberdingerwaard één van de best bewaarde delen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Bij het Werk aan 't Spoel ligt de Armenboomgaard. Deze was eigendom van de Rooms-katholieke kerk en de opbrengst kwam ten goede aan de armen in de parochie. De boomgaard is omgeven door een lage zomerkade.

Bijzondere bomen: de meer dan 100 jaar oude boomgaard met oude fruitrassen en de zomerkade met oude knotwilgen.

Goilberdingerwaard bij fort Everdingen. Rechts enkele verdedigingswerken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, op de achtergrond recent gegraven plassen in het kader van natuurontwikkeling en Ruimte voor de Rivier.

Het inlaatkanaal, fortgracht en fortwal van het Werk aan 't Spoel.

A. Positieve kwaliteiten

- Het gaaf bewaard gebleven militaire landschap van de Nieuwe Hollandse Waterlinie: de beide forten, de inlaatwerken, groepsschuilplaatsen, kazematten en (verdwenen) loopgraven
- Het bijzondere ensemble van de inlaatsluis in de zomerkade, het toevoerkanaal naar de fortgracht en de inlaatsluis in de Goilberdingerdijk
- De relatie met de binnendijks gelegen militaire objecten en structuren
- De relatie tussen Lek, bandijk, zomerdijk en open uiterwaard
- De Armenboomgaard

- De resten van de middeleeuwse percelering

B. Aspecten die de cultuurhistorische waarden nadelig beïnvloeden

- De vergravingen ten behoeve van de natuurontwikkeling en/of Ruimte voor de Rivier
- Gedeeltelijk verdwijnen van de percelering
- Het niet meer zichtbaar zijn van de loopgraven.

C. Totalscore: hoog

Deelgebied: Goilberdingerwaard		
aspect	deelaspect	score
Algemene cultuur-historische waarden	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling	+
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling	++
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een technische, structurele en/of functionele ontwikkeling	+
	Belang van het gebied wegens innovatieve waarde of pionierskarakter	0
Historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden	Belang van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw	0
	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, mede in relatie tot de regionale of lokale ontwikkelingsgeschiedenis.	++
	Belang van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept	nvt
	Belang van het gebied wegens bijzondere verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies	+
Situationele waarden	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele, esthetische en/of functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun stedelijke of landschappelijke omgeving	++
	Belang van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing en hun groepering in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid	++
Gaafheid en herkenbaarheid	Belang van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de oorspronkelijke historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel	+
	Belang van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing	++
	Belang van het gebied wegens de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landschappelijke omgeving	+
Zeldzaamheid	Belang van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt	++
	Uitzonderlijk belang van het gebied wegens één of meer in het voorgaande genoemde kwaliteiten	+
Totaal		hoog
Scores: ++ heel hoog; + hoog; 0 gemiddeld; - laag; nvt niet van toepassing		

2.2 Baarsemwaard

In 1999-2000 zijn nieuwe waterpartijen in de Baarsemwaard gegraven.

De Baarsemwaard (oorspronkelijke naam Baarsenwaard) ligt tussen de spoordijk en de knik in de banddijk, waar vroeger het dijkmagazijn stond. De uiterwaard is ontstaan door verlegging van de banddijk naar de zuidelijker gelegen inlaagdijk. Wanneer dit gebeurde is niet bekend, vermoedelijk in de veertiende of vijftiende eeuw.

De uiterwaard is van karakter veranderd door graafwerkzaamheden in het kader van natuurontwikkeling en het project Ruimte voor de Rivier. Hierbij zijn enkele nieuwe nevengeulen aangelegd en is de oude loop van de Kleine Lek uitgediept en verbreed.

De aanleg van de spoorlijn heeft belangrijke sporen in de uiterwaard achtergelaten, die een waardevol cultuurhistorisch ensemble vormen. Ten westen van de spoorbrug bevond zich vanaf omstreeks 1890 tot in de Tweede Wereldoorlog het eerste zwembad van Culemborg.

A. Positieve kwaliteiten

- Loop van de Kleine Lek is geaccentueerd
- Het zicht vanuit de waard en de bandijk op de spoorbrug en de historische binnenstad
- Het ensemble van spoordijk, spoorbrug, tunnel, huisplaats van de brugwachterswoning en de resten van het aanvoerkanaaltje

B. Aspecten die de cultuurhistorische waarden nadelig beïnvloeden

- Het reliëf in de uiterwaard is gewijzigd
- De zomerkade (mogelijk het restant van de oude bandijk) en het sluisje zijn verdwenen
- Het toegangskanaal naar de Ronde Haven is verdwenen

C. Totalscore: de cultuurhistorische betekenis van dit deelgebied is hoog.

Deelgebied: Baarsewaard		
aspect	deelaspect	score
Algemene cultuurhistorische waarden	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling	nvt
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling	+
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een technische, structurele en/of functionele ontwikkeling	0
	Belang van het gebied wegens innovatieve waarde of pionierskarakter	0
Historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden	Belang van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw	+
	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, mede in relatie tot de regionale of lokale ontwikkelingsgeschiedenis.	+
	Belang van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept	nvt
	Belang van het gebied wegens bijzondere verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies	0
Situatiele waarden	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele, esthetische en/of functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun stedelijke of landschappelijke omgeving	+
	Belang van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing en hun groepering in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid	nvt
Gaafheid en herkenbaarheid	Belang van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de oorspronkelijke historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel	0
	Belang van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing	nvt
	Belang van het gebied wegens de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landschappelijke omgeving	+
Zeldzaamheid	Belang van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt	nvt
	Uitzonderlijk belang van het gebied wegens één of meer in het voorgaande genoemde kwaliteiten	nvt
Totaal		hoog
Scores: ++ heel hoog; + hoog; 0 gemiddeld; - laag; ; nvt niet van toepassing		

2.3 Veerweggebied

Het Veerweggebied is tussen 1750 en 1950 het meest dynamische deel van de stad geweest. We vinden er verschillende locaties van de Culemborg-se haven: de Ronde Haven, de Stadshaven, de Veerkade langs de Lek en de huidige jachthaven. Het hooggelegen terrein Bloemendael, tussen de Ronde Haven en de Kleine Lek, was in de zestiende eeuw de plaats waar een steenoven heeft gestaan; later was het in gebruik als boomgaard van de drost. De schipperswoningen aan de Veerweg herinneren aan het vroegere belang van de scheepvaart en de riviervisserij. Het veer en de Veerweg representeren de verkeersfunctie die deze plek al sinds de veertiende eeuw heeft gehad. Ook de 'Wachtkamer der stoomboten' en de aanlegplaatsen langs de Veerkade herinneren hieraan.

De spoorweg met de Lekbrug en de hoge spoordijk begrenst het gebied aan de westzijde. Bij de aanleg was de spoorbrug de grootste van Europa, het was in ons land de eerste spoorbrug over een van de grote rivieren. Interessant zijn de tunnel voor het jaagpad naast de zuidelijke pijler van de spoorbrug en het platform met de fundering van de vroegere brugwachterswoning bovenop de spoordijk. De aanleg van de spoorweg betekende dat er maatregelen moesten worden getroffen voor de verdediging. In de rivierpijler is een ruimte aangebracht voor springstof, zodat men de spoorbrug onklaar kon maken in geval van oorlog.

Aan de bedrijvigheid, die dit gebied ruim een eeuw heeft gekenmerkt, herinneren diverse objecten. Van de oude bedrijfsgebouwen is niet veel bewaard gebleven, wel van de woningen die men liet bouwen voor de werknemers.

Luchtfoto van het Veerweg-gebied uit ca 1925 met rechtsonder de steenfabriek, bij de veerstoep de jenever- en likeurstokerij, en daarachter de beide glashutten. Rechtsboven is de balkenput en middenboven de kistenfabriek van Silleviss te zien. Aan de Steenovenslaan en een zijweg naar het zuiden staan de huizen van de Leerdamse Buurt.

Bijzondere bomen: witte paardenkastanje bij Kleine Buitenom van meer dan 120 jaar oud.

A. Positieve kwaliteiten

- Voormalige schipperswoningen
- Veerweg en veerstoep
- Ronde Haven en Kleine Lek
- Veerkade (vroeger Gemeentekade) langs de Lek met aanlegplaatsen
- Peilschaalhuisje
- Voormalige wachtkamer der stoomboten
- Ensemble van spoorweg, spoordijk, spoorbrug, tunnel, monument en platform van brugwachterswoning

- Restanten van de (industriële) bedrijvigheid, waaronder de directeurswoning met kantoor van de steenfabriek
- Arbeiderswoningen, deels als dijkwoningen gebouwd, en toegangspoort aan de Veerweg
- Gevelschildering van de Graaf Egbert sigaren
- Steenovenslaan
- Uitzicht op de binnenstad.

B. Aspecten die de cultuurhistorische waarden nadelig beïnvloeden

- Geringe herkenbaarheid van de verdwenen bedrijvigheid
- Geringe kwaliteit van de huidige bedrijfsgebouwen
- Het verloren gaan van het veerhuis
- Het (vrijwel geheel) verdwijnen van de woningen aan de Steenovenslaan en de Leerdamse Buurt

C. Totaalscore: hoog

Deelgebied: Veerweggebied		
aspect	deelaspect	score
Algemene cultuurhistorische waarden	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling	+
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling	+
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een technische, structurele en/of functionele ontwikkeling	0
	Belang van het gebied wegens innovatieve waarde of pionierskarakter	0
Historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden	Belang van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw	++
	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, mede in relatie tot de regionale of lokale ontwikkelingsgeschiedenis.	+
	Belang van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept	+
	Belang van het gebied wegens bijzondere verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies	+
Situatiele waarden	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele, esthetische en/of functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun stedelijke of landschappelijke omgeving	+
	Belang van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing en hun groepering in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid	++
Gaafheid en herkenbaarheid	Belang van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de oorspronkelijke historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel	++
	Belang van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing	+
	Belang van het gebied wegens de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landschappelijke omgeving	+ en -
Zeldzaamheid	Belang van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt	+
	Uitzonderlijk belang van het gebied wegens één of meer in het voorgaande genoemde kwaliteiten	+
Totaal		hoog
Scores: ++ heel hoog; + hoog; 0 gemiddeld; - laag; nvt niet van toepassing		

2.4 Lazaruswaard

De Lazaruswaard is een open, reliëfrijk onbebouwd gebied. Op de kaart van Engelman en Van Diest uit 1788 is het gebied aangegeven als Grote en Kleine Lazaruswaard, van elkaar gescheiden door de resten van de Kleine Lek. De bedding van deze waterloop is dichtgeslibd, en niet meer als zodanig in het terrein te herkennen. Langs de Beusichemsdijk ligt een waterloop die recent is uitgegraven. Op oude kaarten (onder ander de genoemde kaart uit 1788) is op deze plek ook een water ingetekend, maar niet duidelijk is of het hier om een strang, een oude bedding, gaat. De laagte aan de voet van de dijk kan ook ontstaan zijn door het delven van klei voor onderhoud of ophoging van de dijk. De uiterwaard is grotendeels als grasland in gebruik. In het zuidoostelijke deel van de waard is de greppel- en ruggenstructuur (rabatten) van de vroegere griendpercelen te zien. De waard heeft in het verleden tal van stedelijke functies vervuld. Een grafelijke korenmolen heeft in de buurt van de haven gestaan, ongeveer op de plaats van het huis 'Redichem'. Hierachter lag in de achttiende eeuw een scheepshelling. Aan de dijk stond het Leprozen- of Lazarushuis, waar de waard

naar genoemd is. Dit huis, waar melaatsen werden verzorgd, was onderdeel van het Pietersgasthuis in de stad. Het is in de zeventiende eeuw afgebroken. In het gebied moet ook het oude veerhuis gelegen hebben, voordat het veer aan het eind van de veertiende eeuw naar Culemborg is verplaatst. Het binnendijs gelegen huis, dat nu het Oude Veerhuis heet, ligt ten zuiden van het vroegere veerhuis. In de tweede helft van de vorige eeuw werd een strandje bij de Pikse Bogerd gebruikt als zwembad. Het was te bereiken via een pad bij de knik in de Beusichemsdijk.

Vanuit de Lazaruswaard en de Beusichemsdijk heeft men een vrij uitzicht op de binnenstad. Dit is de reden dat een deel van de waard tot het beschermde stadsgezicht behoort.

Bijzondere bomen: noten- en fruitbomen in de buitendijs gelegen Pikse Bogerd.

A. Positieve kwaliteiten

- Reliëf
- Openheid
- Pikse Bogerd
- Uitzicht op de binnenstad

B. Aspecten die de cultuurhistorische waarden nadelig beïnvloeden

- geen

C. Totaalscore: hoog

De Lazaruswaard met de Pikse Bogerd bij de zomerkade op de grens met de Redichemsche Waard.

Deelgebied: Lazaruswaard		
aspect	deelaspect	score
Algemene cultuur-historische waarden	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling	nvt
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling	+
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een technische, structurele en/of functionele ontwikkeling	nvt
	Belang van het gebied wegens innovatieve waarde of pionierskarakter	nvt
Historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden	Belang van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw	nvt
	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, mede in relatie tot de regionale of lokale ontwikkelingsgeschiedenis.	+
	Belang van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept	nvt
	Belang van het gebied wegens bijzondere verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies	+
Situationele waarden	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele, esthetische en/of functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun stedelijke of landschappelijke omgeving	++
	Belang van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing en hun groepering in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid	nvt
Gaafheid en herkenbaarheid	Belang van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de oorspronkelijke historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel	++
	Belang van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing	nvt
	Belang van het gebied wegens de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landschappelijke omgeving	++
Zeldzaamheid	Belang van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt	+
	Uitzonderlijk belang van het gebied wegens één of meer in het voorgaande genoemde kwaliteiten	nvt
Totaal		hoog
Scores: ++ heel hoog; + hoog; 0 gemiddeld; - laag; ; nvt niet van toepassing		

2.5 Redichemsche Waard

De Redichemsche Waard is het noordoostelijke deel van de gemeente. De uiterwaard wordt begrensd door de Lek en de Beusichemse Dijk. Het gebied wordt gedomineerd door een grote zandwinplas uit de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw. Aan de zandwinning herinnert nog een steiger van gewapend beton aan de zuidkant. De plas stond vroeger aan de oostkant in verbinding met de Lek, tegenwoordig aan de westkant.

Het niet vergraven deel van de waard bestaat uit grasland en maisakkers. De percelering is hier niet veranderd sinds 1800. Tussen de plas en de dijk is een laagte te zien waar vroeger de hoofdstroom van de Lek lag. De waard wordt nog grotendeels omgeven door een zomerkade, die al op kaarten uit de zeventiende eeuw is aangegeven. Vroeger fungeerde de zomerkade tevens als jaagpad. Een klein wiel geeft aan dat deze kade in het verleden doorgebroken is. Via een sluisje, later een overlaat, aan de oostkant werd water in de waard ingelaten voor de bemesting van het grasland. Door een sluisje, later een duiker aan de westkant kon men het water weer weg laten lopen. In de percelering is een deel van een oud pad te zien, dat mogelijk naar het vroegere veer leidde.

Het is een vrij open gebied zonder bebouwing. Langs de plas staat opslag van elzen en wilgen, ook aan de voet van de bandijk vinden we opgaande bomen en enkele bosjes. Een eeuwenoude halfverharde weg met knobomen en andere begroeiing loopt van de dijk naar een huisplaats, waar tot in de jaren '50 van de vorige eeuw een boerderij op een hoge woerd heeft gestaan. Op deze plaats stond de 'grafelijke bouw' van de 's-Grevenweert'. Tot voor kort herinnerden enkele fruitbomen en een brede houtsingel aan de vroegere bewoning. Oude kaarten (Van Geelkercken, 1640 en Perrenot, 1761) geven aan dat er vroeger ook aan de noordkant van de waard een boerderij heeft gestaan. Buiten de zomerdijk lag in de achttiende eeuw de gerechtplaats van Culemborg.

Landschap van de Redichemsche Waard, vanaf de Beusichemsedijk.

A. Positieve kwaliteiten

- Reliëf en percelering van het niet-afgegraven deel
- Zomerdijk met wiel, sluisje en overlaat
- Steiger
- Insteekweg

B. Aspecten die de cultuurhistorische waarden nadelig beïnvloeden

- Zandwinplas
- Afgraven van de woerd van de huisplaats
- Kappen van fruitbomen en houtsingel

C. Totaalscore: hoog

Deelgebied: Redichemsche Waard		
aspect	deelaspect	score
Algemene cultuur-historische waarden	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling	nvt
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling	+
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een technische, structurele en/of functionele ontwikkeling	0
	Belang van het gebied wegens innovatieve waarde of pionierskarakter	nvt
Historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden	Belang van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw	nvt
	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, mede in relatie tot de regionale of lokale ontwikkelingsgeschiedenis.	+
	Belang van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept	nvt
	Belang van het gebied wegens bijzondere verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies	+
Situationele waarden	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele, esthetische en/of functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun stedelijke of landschappelijke omgeving	++ en -
	Belang van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing en hun groepering in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid	nvt
Gaafheid en herkenbaarheid	Belang van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de oorspronkelijke historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel	++ en -
	Belang van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing	nvt
	Belang van het gebied wegens de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landschappelijke omgeving	+
Zeldzaamheid	Belang van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt	0
	Uitzonderlijk belang van het gebied wegens één of meer in het voorgaande genoemde kwaliteiten	nvt
Totaal		hoog
Scores: ++ heel hoog; + hoog; 0 gemiddeld; - laag; ; nvt niet van toepassing		

2.6 Beusichemsche Waard

Het Culemborgse deel van de Beusichemsche Waard is een relatief gaaf bewaard gebleven uiterwaard met een samenhang tussen het reliëf en de onregelmatige blokvormige percelering. Langs de dijk liggen nog de rabatten van de vroegere griendcultuur. De uiterwaard wordt in de lengte doorsneden door een oude strang.

A. Positieve kwaliteiten

- Reliëf
- Percelering, waaronder rabatten
- Halfopen landschap met bosjes

B. Aspecten die de cultuurhistorische waarden nadelig beïnvloeden

- Geen

C. Totaalscore: top

De Beusichemsche Waard met een gevarieerde begroeiing, waaronder een bosperceel. (Hakhout)bos kwam vroeger in de uiterwaarden veel voor, maar de meeste bossen en grienden moesten wijken om de doorstroomcapaciteit van het winterbed van de Lek te vergroten.

Rabatten langs de dijk met daarachter een oude strang.

Deelgebied: Beusichemsche Waard		
aspect	deelaspect	score
Algemene cultuurhistorische waarden	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling	nvt
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling	+
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een technische, structurele en/of functionele ontwikkeling	0
	Belang van het gebied wegens innovatieve waarde of pionierskarakter	nvt
Historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden	Belang van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw	nvt
	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, mede in relatie tot de regionale of lokale ontwikkelingsgeschiedenis.	+
	Belang van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept	nvt
	Belang van het gebied wegens bijzondere verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies	+
Situationele waarden	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele, esthetische en/of functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun stedelijke of landschappelijke omgeving	++
	Belang van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing en hun groepering in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid	nvt
Gaafheid en herkenbaarheid	Belang van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de oorspronkelijke historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel	+
	Belang van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing	nvt
	Belang van het gebied wegens de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landschappelijke omgeving	++
Zeldzaamheid	Belang van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt	+
	Uitzonderlijk belang van het gebied wegens één of meer in het voorgaande genoemde kwaliteiten	nvt
Totaal		Heel hoog
Scores: ++ heel hoog; + hoog; 0 gemiddeld; - laag; ; nvt niet van toepassing		

3. De oeeverwallen van de Lek

3.1 Goilberdingerpolder

De Goilberdingerpolder is het binnendijkse gedeelte van het ontginningsblok Goilberdingen, dat zich uitstrekt van de Lek tot de Pijssse Weg. De ontginning vond plaats in de tiende of elfde eeuw, ruim voor de aanleg van de banddijk die de percelering doorsnijdt. Goilberdingen heeft een kapel gehad die gestaan heeft op de plek waar nu fort Everdingen ligt. Aan de voet van de Pijssse Weg liep vroeger de Goilberdinger Wetering naar het westen en boog bij de Diefdijk af naar het zuiden. In het kader van de ruilverkaveling is deze oost-westwetering vervangen door twee weteringen midden in het blok. Vanouds is de bebouwing gesitueerd aan de dijk. Het is de enige plek in Culemborg waar een bebouwingslint aanwezig is. De boerderijen zijn bijzonder door hun bouwstijl en doordat sommige deels in hout zijn opgetrokken in verband met de verboden kringen rond de forten. Bijzonder zijn de achttiende-eeuwse tabaksschuur en de kwelkade rond de boerderij in de bocht van de Goilberdingerdijk.

De polder speelde een belangrijke rol in de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Langs de banddijk liggen de forten Werk aan het Spoel en Fort Everdingen. Delen van de beide fortgrachten liggen binnendijks. In 1794 is het Werk aan het Spoel aangelegd, met een inundatiesluis waardoor het achterland onder water gezet kon worden. In de Franse tijd is de sluis gedempt, maar in het begin van de negentiende eeuw is opnieuw een sluis gebouwd, ditmaal een waaiersluis. Als inundatiekanaal diende de mogelijk elfde-eeuwse Oude Vliet. Deze wetering heeft in de periode 1701-1708 tevens als hoofdafwatering van het hele Land van Culemborg gefunctioneerd. Ten zuiden van het Werk aan 't Spoel staat een kogelvanger uit de Tweede Wereldoorlog.

In 1845 werd begonnen aan fort Everdingen met drie inlaatsluizen: in de zomerdijk, in de banddijk en in de dijk rond de fortgracht. Er werd een nieuw inundatiekanaal gegraven waardoor het water naar het centrum van de grote inundatiekom kon stromen. In de Eerste Wereldoorlog en aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog zijn aanvullende verdedigingswerken aangebracht in de vorm van groepsschuilplaatsen, kazematten en loopgraven. Deze bevinden zich bij de beide forten en in een strook langs de Diefdijk.

De polder is een bijzonder en cultuurhistorisch waardevol gebied, door de middeleeuwse percelering die redelijk gaaf bewaard is gebleven, door de strijd tegen het water die door tal van elementen wordt geïllustreerd, door de verscheidenheid aan boerderijen en vooral door het gaaf gebleven militaire landschap. Samen met de buitendijks gelegen Goilberdingerwaard en de zuidelijker gelegen polders vormt de Goilberdingerpolder één van de best bewaarde delen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Verdedigingswerken aan de Breedsteeg. Op de achtergrond de Diefdijk.

Boerderij 't Zand (1933) aan de Goilberdingerdijk.

A. Positieve kwaliteiten

- Middeleeuwse percelering en wegenpatroon
- Oude Vliet
- Goilberdingerdijk en Diefdijk
- Forten inundatiekanalen, groepsschuilplaatsen, kazematten en kogelvanger
- Waardevolle lintbebouwing aan de Goilberdingerdijk
- Kwelkade met coupures

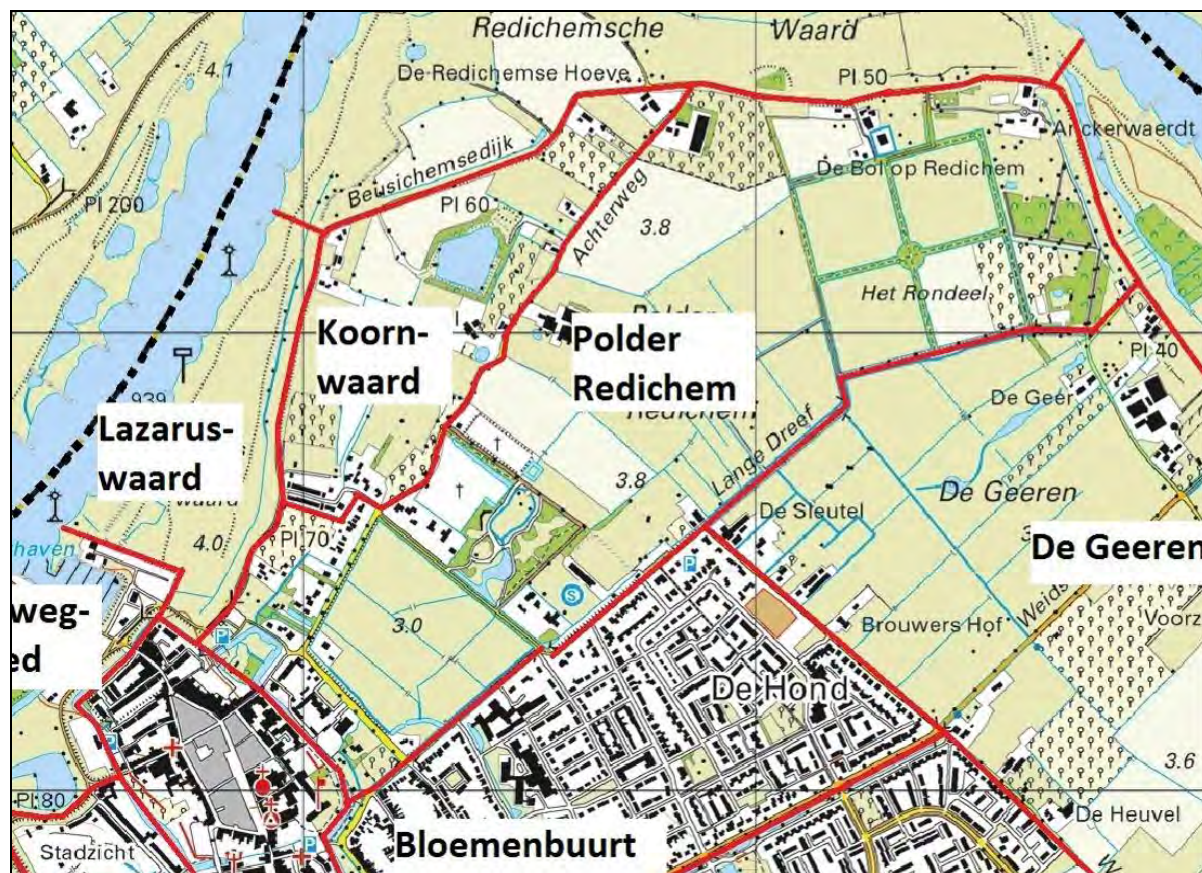
B. Aspecten die de cultuurhistorische waarden nadelig beïnvloeden

- Afname van perceelsrandbegroeiing
- Verandering van het afwateringssysteem
- Nieuwe boerderijen op vanouds onbebouwde plaatsen
- Oprukkende verstedelijking

C. Totaalscore: top

Deelgebied: Polder Goilberdingen		
aspect	deelaspect	score
Algemene cultuur-historische waarden	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling	+
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling	++
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een technische, structurele en/of functionele ontwikkeling	+
	Belang van het gebied wegens innovatieve waarde of pionierskarakter	0
Historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden	Belang van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw	+
	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, mede in relatie tot de regionale of lokale ontwikkelingsgeschiedenis.	++
	Belang van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept	nvt
	Belang van het gebied wegens bijzondere verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies	+
Situationele waarden	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele, esthetische en/of functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun stedelijke of landschappelijke omgeving	++
	Belang van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing en hun groepering in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid	++
Gaafheid en herkenbaarheid	Belang van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de oorspronkelijke historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel	+
	Belang van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing	+
	Belang van het gebied wegens de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landschappelijke omgeving	+
Zeldzaamheid	Belang van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt	++
	Uitzonderlijk belang van het gebied wegens één of meer in het voorgaande genoemde kwaliteiten	+
Totaal		Heel hoog
Scores: ++ heel hoog; + hoog; 0 gemiddeld; - laag; ; nvt niet van toepassing		

3.2 Polder Redichem

De Polder Redichem wordt begrensd door de Lange Dreef (die grotendeels het tracé van een middeleeuwse landweer volgt) in het zuiden, de Beusichemsedijk, de Achterweg, het Bakelbos, de Oostdijk en de stadsgracht. Het is – samen met de Koornwaard of Besloten Reikum – het gebied van het oude dorp Redichem, waarvan de bebouwing waarschijnlijk langs de Achterweg en de oude Lekdijk heeft bestaan. Voet van Oudheusden noemt de oude kapel, die op de hoek van de Achterweg en de Korte Achterweg (nu het Bakelbos geheten) heeft bestaan en die in zijn tijd (1753) als woonhuis in gebruik was. In visueel-landschappelijk opzicht is het een halfopen gebied, met open delen en meer besloten terreinen met lanen, boomgaarden en de beplanting van de Plantage en de begraafplaats. Bijzonder is de open ruimte van de Volencampen, van waaruit men een vrij uitzicht op de binnenstad heeft.

Op dit gebied hebben de heren en graven van Culemborg nadrukkelijk hun stempel gedrukt. Het kasteelterrein, de dreven, het Rondeel en de Plantage getuigen hiervan. Tussen het kasteelterrein en Bakelbos lag een langgerekte strook land die in de lengte doorsneden werd door een sloot, die ook het water uit de Koornwaard afvoerde naar de slotgracht. Tussen deze sloot en de Beusichemsedijk lagen de Lazarusboomgaard en de oude steenoven. Ten zuiden daarvan lagen vanouds de boomgaard De Aschkuyl en de Varkenskampen⁶⁷. Op de kaart van Perrenot (1760) is te zien dat dit terrein was opgedeeld in smalle strookvormige perceeltjes loodrecht op de huidige Waldeck Pymontdreef. De huidige verkaveling herinnert aan deze oude situatie: de percelen van de villa's aan de dreef zijn langwerpige en strekken zich uit tot de scheidingssloot. De villa's zijn voor een belangrijk deel in de eerste helft van de twintigste eeuw gebouwd.

⁶⁷ Blommers in Wim Holleman (2012).

Ook de overige dreven en andere delen van het vroegere kasteelterrein zijn bebouwd. De villa's op Het Voorburg en het vroegere Barbaraziekenhuis (1896) dateren van na 1892. Het Bakelbos is geheel volgebouwd, deels met rijen arbeiderswoningen. Dit is een merkwaardig fenomeen, zo'n straatje met stedelijke bebouwing in het landelijke gebied.

Tussen het kasteelterrein en de Beusichemsedijk is in het begin van de vorige eeuw de meubelfabriek Palumbus gesticht, die lange tijd het beeld ter plaatse heeft gedomineerd. Het voormalige fabrieksterrein is tegenwoordig als parkeerterrein in gebruik.

De Volencampen met de vroegere rentmeesterswoning.

Bijzondere bomen: De Plantage, met de 'Wilhelminaboom' een koningslinde uit 1923, enkele zomereiken van ruim 100 jaar en een aantal bomen uit periode van aanleg (1850). Op de begraafplaats staan een treurbeuk, een levensboom en een moerascipres uit circa 1870. De platanen aan de Achterweg zijn meer dan 80 jaar oud. Op het parkeerterrein van de Barbarapolikliniek staat een ongeveer 100-jarige plataan. Aan Het Voorburg (op het kasteelterrein bij de theekoepel) staan twee rode beuken (één ervan is ruim 175 jaar oud) en enkele fruitbomen. De witte paardenkastanjes aan de Wilhelminadreef zijn geplant in 1923.

A. Positieve kwaliteiten

- Middeleeuwse blokvormige percelering
- Achterweg, Beusichemsedijk en kwelkade
- Het kasteelterrein
- De theekoepel
- De vier dreven
- Lange Dreef
- De bebouwing aan de dreven
- De bebouwing aan Het Voorburg

- Het Rondeel
- De Bol
- De Plantage
- De begraafplaats
- De open Volencampen
- Het uitzicht op de binnenstad vanaf de dreven
- De afwisseling van open en besloten delen

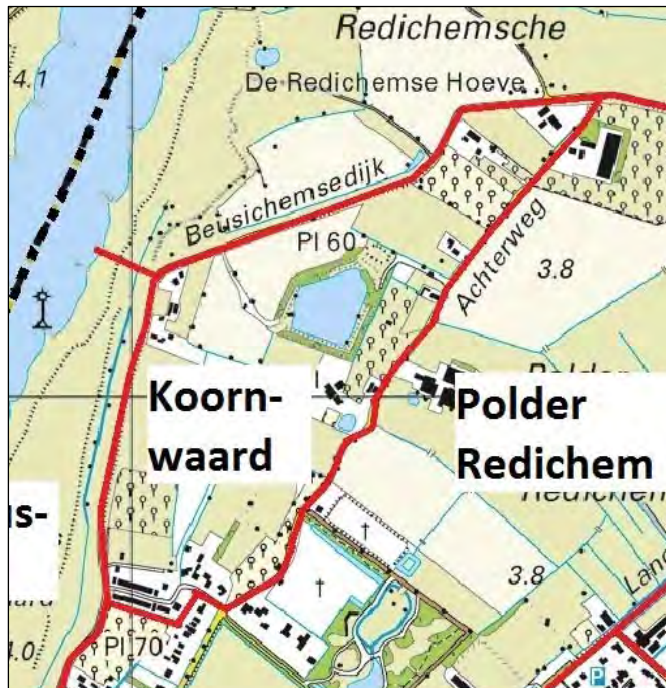
B. Aspecten die de cultuurhistorische waarden nadelig beïnvloeden

- De ontwikkeling van nieuwe landgoederen ten zuiden en oosten van het Rondeel, waardoor de herkenbaarheid van de structuur van het lanenstelsel vermindert.

C. Totaalscore: top

Deelgebied: Polder Redichem		
aspect	deelaspect	score
Algemene cultuur-historische waarden	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling	++
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling	++
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een technische, structurele en/of functionele ontwikkeling	+
	Belang van het gebied wegens innovatieve waarde of pionierskarakter	+
Historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden	Belang van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw	++
	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, mede in relatie tot de regionale of lokale ontwikkelingsgeschiedenis.	++
	Belang van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept	nvt
	Belang van het gebied wegens bijzondere verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies	++
Situationele waarden	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele, esthetische en/of functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun stedelijke of landschappelijke omgeving	++
	Belang van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing en hun groepering in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid	++
Gaafheid en herkenbaarheid	Belang van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de oorspronkelijke historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel	++
	Belang van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing	+
	Belang van het gebied wegens de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landschappelijke omgeving	++
Zeldzaamheid	Belang van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt	++
	Uitzonderlijk belang van het gebied wegens één of meer in het voorgaande genoemde kwaliteiten	++
Totaal		Heel hoog
Scores: ++ heel hoog; + hoog; 0 gemiddeld; - laag; ; nvt niet van toepassing		

3.3 Koornwaard of Besloten Rekum

Van de Koornwaard, ook wel Besloten Rekum genoemd, wordt aangenomen dat het een omstreeks 1500 bedijkte uiterwaard is. De bandijk werd vroeger gevormd door de Achterweg, die verder naar het westen doorliep via de omstreeks 1550 rechtgetrokken Oude Dreef (nu Waldeck Pymont-dreef), Slotstraat, Kattenstraat, Goilberdingerstraat en aansloot op de Goilberdingerdijk. Toen in de veertiende eeuw de Havendijk werd aangelegd is deze aan de oostkant doorgetrokken (Oostdijk) en sloot via de Korte Achterweg (nu het Bakelbos) aan op de Achterweg. Het Bakelbos en de Achterweg zijn door hun kronkelige beloop en hogere ligging duidelijk als oude dijken te herkennen. Aan de Achterweg ligt een wiel, de Hoolkuil, die volgens Voet van Oudheusden in 1251 is ontstaan.

De polder is dus geheel door dijken omgeven, vandaar de oude naam 'Besloten Rekum'. In de knik van het Bakelbos lag vroeger een heul (uitwateringssluis) waardoor het overtollige water van de Koornwaard naar de slotgracht stroomde. Midden in de polder lag een kwelkade uit omstreeks 1760, die nu nog gedeeltelijk in het slotenpatroon te herkennen is.

De polder is door de erfbeplanting en door boomgaarden en bosjes vrij besloten van karakter. Het bodemgebruik is grasland, bouwland en boomgaard. Dit was ook al zo op de kaart van Nicolaas van Geelkercken uit 1640. De kleinschalige percelering is sinds 1850 vrijwel ongewijzigd, behalve op de plek waar tussen 1974 en 1980 zandwinning heeft plaatsgehad (de Put van Hussen). Een andere verandering betreft de aanleg van een volkstuintencomplex in het midden, dat bereikbaar is vanaf het Bakelbos en vanaf de Beusichemsedijk.

A. Positieve kwaliteiten

- De dijken, die de hele polder omgeven
- Achterweg met Hoolkuil
- Blokvormige percelering
- Het beloop van de kwelkade
- De historische bebouwing langs de dijken
- De bebouwing van Bakelbos

B. Aspecten die de cultuurhistorische waarden nadelig beïnvloeden

- Put van Hussen
- Volkstuinen

C. Totaalscore: hoog

Boomgaarden en grasland in de Koornwaard.

Deelgebied: Koornwaard of Besloten Rekum		
aspect	deelaspect	score
Algemene cultuur-historische waarden	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling	-
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling	+
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een technische, structurele en/of functionele ontwikkeling	nvt
	Belang van het gebied wegens innovatieve waarde of pionierskarakter	nvt
Historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden	Belang van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw	0
	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, mede in relatie tot de regionale of lokale ontwikkelingsgeschiedenis.	+
	Belang van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept	+
	Belang van het gebied wegens bijzondere verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies	+
Situationele waarden	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele, esthetische en/of functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun stedelijke of landschappelijke omgeving	+
	Belang van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing en hun groepering in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid	+
Gaafheid en herkenbaarheid	Belang van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de oorspronkelijke historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel	+
	Belang van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing	0
	Belang van het gebied wegens de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landschappelijke omgeving	++
Zeldzaamheid	Belang van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt	+
	Uitzonderlijk belang van het gebied wegens één of meer in het voorgaande genoemde kwaliteiten	+
Totaal		hoog
Scores: ++ heel hoog; + hoog; 0 gemiddeld; - laag; nvt niet van toepassing		

3.4 De Geeren, 't Hogeveld en Kalveren

Dit deelgebied ligt tussen de Beusichemsedijk en de bebouwing van De Hond en Voorkoop. Volgens sommige onderzoekers heeft de bandijk ooit langs de Oudaseweg (vroeger ook wel Culeborgsedijk geheten) gelegen en is de strook land Kalveren een later bedijkte uiterwaard. Dit gebied werd vroeger ook wel 'Waterbeusichem' genoemd. De Geeren en het aangrenzende Hogeveld zijn waarschijnlijk in de tiende of elfde eeuw ontgonnen. De in de vorige eeuw verdwenen Delsteeg was de zuidoostelijke grens van het Hogeveld. Langs de Beusichemsedijk ligt een kwelkade, mogelijk een oude inlaagdijk.

De vroegere strookvormige percelering is tijdens de ruilverkaveling veranderd in een blokvormige verkaveling. Het bodemgebruik is deels grasland en deels boomgaard. Aan de noordzijde wordt het gebied begrensd door de Lange Dreef. De bebouwing van het gebied is te vinden aan de vroegere Voorkoopsestraat, nu Weithusen en, vanaf de Weidsteeg, Hondijk geheten (met op de hoek met de Lange Dreef het fraaie boerderijcomplex De Sleutel), de Oudaseweg en de Beusichemsedijk. Aan de Voorkoopsestraat lag de buurtschap Weide of Weyda. Achter de boerderijen liep een kerkepad, het Huppelpad, dat naar Beusichem voerde.

De beplanting aan de Lange Dreef, de boomgaarden en de erfbeplanting bij de boerderijen en woningen geven het gebied een vrij besloten karakter. De beslotenheid wordt versterkt door de aanleg van het nieuwe landgoed De Geer.

De cultuurhistorische betekenis van het gebied is met name gelegen in de wegen, de historische bebouwing en de kwelkade.

A. Positieve kwaliteiten

- Middeleeuwse wegenstructuur
- Oudaseweg
- Beusichemse Dijk en kwelkade
- Historische bebouwing

B. Aspecten die de cultuurhistorische waarden nadelig beïnvloeden

- Verandering van de percelering
- Bebouwing van landgoed De Geer, waardoor de herkenbaarheid van de lanenstructuur van het Rondeel vermindert

De Oudaseweg

C. Totaalscore: middel

Deelgebied: De Geeren, 't Hogevelde en Kalveren		
aspect	deelaspect	score
Algemene cultuurhistorische waarden	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling	-
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling	+
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een technische, structurele en/of functionele ontwikkeling	0
	Belang van het gebied wegens innovatieve waarde of pionierskarakter	nvt
Historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden	Belang van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw	nvt
	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, mede in relatie tot de regionale of lokale ontwikkelingsgeschiedenis.	+
	Belang van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept	nvt
	Belang van het gebied wegens bijzondere verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies	0
Situatiele waarden	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele, esthetische en/of functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun stedelijke of landschappelijke omgeving	+
	Belang van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing en hun groepering in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid	+
Gaafheid en herkenbaarheid	Belang van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de oorspronkelijke historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel	0
	Belang van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing	+
	Belang van het gebied wegens de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landschappelijke omgeving	0
Zeldzaamheid	Belang van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt	nvt
	Uitzonderlijk belang van het gebied wegens één of meer in het voorgaande genoemde kwaliteiten	nvt
Totaal		middel

Scores: ++ heel hoog; + hoog; 0 gemiddeld; - laag; nvt niet van toepassing

4. Het binnenland

4.1 Lanxmeer

De cope-ontginning Lanxmeer dateert van de tweede helft van de elfde eeuw. Langs De Meer werd een weg aangelegd waaraan de boerderijen gebouwd werden. Loodrecht op de weg zijn sloten gegraven die de kavels van elkaar scheidde. Aan het achtereind van de kavels verzamelde het neerslagwater zich in de Lanxmeersche Wetering, die precies evenwijdig loopt met de ontginningsbasis. Lanxmeer bestond uit twee delen. Het noordelijke deel is Het Zand, dat in de twaalfde eeuw tot de heerlijkheid Caets behoorde. Het zuidelijke deel werd het Lanxmeerderveld genoemd. De Meer deed dienst als waterloop, scheepvaartroute en boezem. Tot het eind van de negentiende eeuw lag er een jaagpad aan de westkant van het water.

Het noordelijke deel van Lanxmeer, ten noorden van de N320 (ongeveer samenvallend met Het Zand), maakt deel uit van het stedelijke gebied van Culemborg. Dit is in verschillende stappen gegaan. In 1390

kwam de Nieuwstad tot stand, die het noordoostelijke deel van het ontginningsblok in beslag nam en waardoor een deel van de dorpen Lanxmeer en Parijs bij de stad werden getrokken. Na de aanleg van de spoorlijn in 1868, ten zuiden van de Nieuwstad, vond enige industriële bebouwing en woningbouw plaats. Woningen zijn onder meer gebouwd aan de Stationssingel en het aangrenzende deel van Achter 't Zand. Na de Tweede Wereldoorlog is de wijk Achter de Poort gerealiseerd. Ten westen van het spoor kwam het bedrijventerrein Pavijen tot stand ten zuiden van de Wethouder Schoutenweg. Het meest recente stadium van de stedelijke ontwikkeling is de sinds 2000 aangelegde wijk Lanxmeer, tussen het station en de Rijksstraatweg. Ten zuiden van de N320 is het gebied vrij open en wordt voornamelijk als landbouwgebied gebruikt.

Watertoren met dienstwoning aan de Rijksstraatweg.

In het gebied zijn diverse nutsfuncties gehuisvest, zoals het drinkwatercomplex aan de Rijksstraatweg en de waterzuivering aan de Parallelweg-Oost. De spoorlijn Utrecht-'s-Hertogenbosch heeft het ontginningsblok in de lengte doorsneden, waardoor de ruimtelijke structuur van het gebied is veranderd. Langs de spoordijk zijn parallelwegen aangelegd; de waterhuishouding moest worden aangepast door middel van een nieuwe wetering die door een tunnel onder de spoorweg wordt geleid.

Opmerkelijk is dat de contouren van de oorspronkelijke ontginning, ondanks de stedelijke ontwikkeling, nog geheel intact zijn. Ook zijn tal van oorspronkelijke landschappelijke kenmerken in de stadswijken en de bedrijventerreinen bewaard gebleven.

Bijzondere bomen: op het Stationsplein staat een witte paardenkastanje (80-100 jaar oud) en aan de Stationsweg een rij platanen (circa 1936) bij de voormalige meubelfabriek Gelderland.

Lanxmeer ten zuiden van de N320

A. Positieve kwaliteiten

- De Meer
- Lanxmeersche Wetering
- Rijksstraatweg
- Nieuwe Dijk (Zeedijk)
- Bisschopsgraaf
- Nieuwe Brug
- Middelwetering
- Spoordijk met parallelwegen
- Spoorbruggen

B. Aspecten die de cultuurhistorische waarden nadelig beïnvloeden

- Doorsnijding door spoorlijn en N320
- Metaalopslag aan de Parallelweg-West
- Gronddepot aan de Parallelweg-Oost

- Perceelsvergroting, waardoor het strookvormige karakter grotendeels is verdwenen

C. Totaalscore: middel

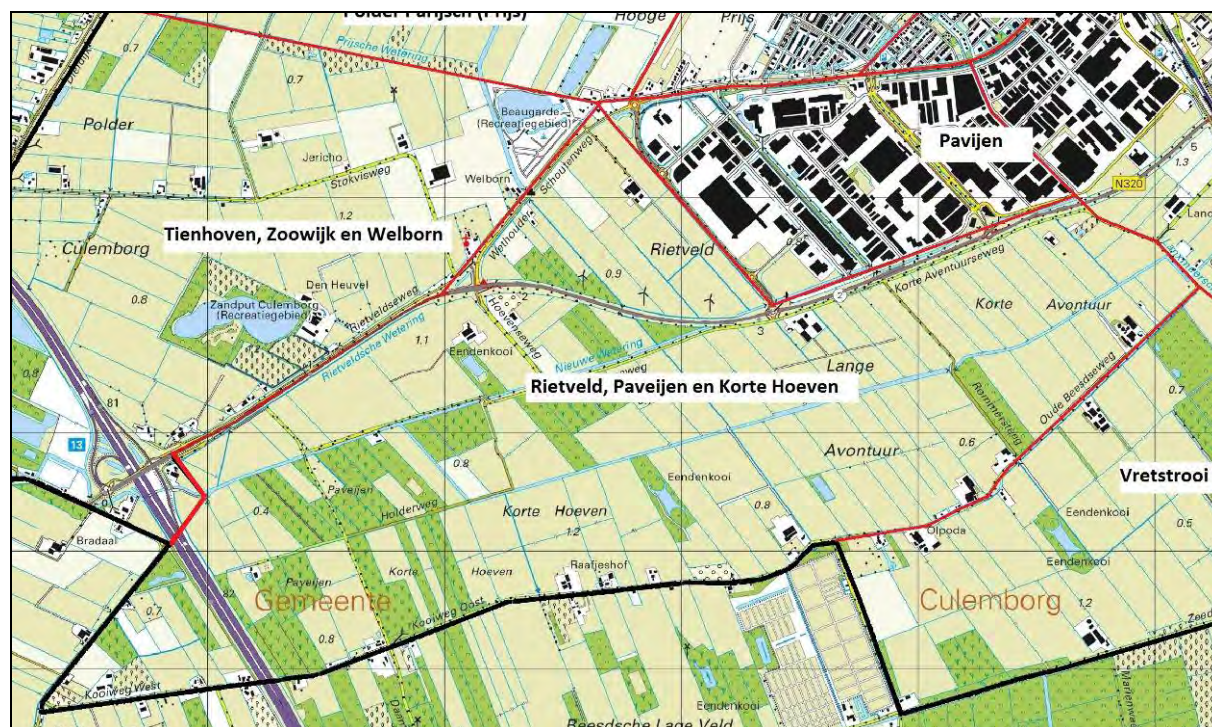

Zuidelijke deel van de Lanxmeersche Wetering

Deelgebied: Lanxmeer (zuidelijke, onbebouwde deel)		
aspect	deelaspect	score
Algemene cultuur-historische waarden	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling	+
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling	++
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een technische, structurele en/of functionele ontwikkeling	nvt
	Belang van het gebied wegens innovatieve waarde of pionierskarakter	0
Historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden	Belang van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw	+
	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, mede in relatie tot de regionale of lokale ontwikkelingsgeschiedenis.	++
	Belang van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept	0
	Belang van het gebied wegens bijzondere verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies	+
Situationele waarden	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele, esthetische en/of functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun stedelijke of landschappelijke omgeving	++
	Belang van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing en hun groepering in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid	-
Gaafheid en herkenbaarheid	Belang van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de oorspronkelijke historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel	0
	Belang van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing	-
	Belang van het gebied wegens de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landschappelijke omgeving	+
Zeldzaamheid	Belang van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt	0
	Uitzonderlijk belang van het gebied wegens één of meer in het voorgaande genoemde kwaliteiten	nvt
Totaal		middel
Scores: ++ heel hoog; + hoog; 0 gemiddeld; - laag; nvt niet van toepassing		

4.2 Paveijen, Rietveld en Korte Hoeven

“Voordat de Diefdijk, die nog de grens van Zuid-Holland en Gelderland vormt, in de dagen van Albrecht van Beieren voltooid werd, lag ten zuid-westen van Culemborg het dorp Paveien, waar de kerk werd bediend door een Norbertijn van Mariënweerd als pastoor. Nu is dit het afgelegenste en dunst bevolkte gedeelte van de polder en slechts een lage heuvel wijst de plaats aan waar “et karkhof van Pevàje” lag. Daar dolen de graven van Paveien, met een stalkaars in hun hand, rond.” (uit: J.R.W. Sinninghe, Gelders Sagenboek, Zutphen, 1975, p. 51).

Paveijen en Rietveld

De ontginning van Paveijen en Rietveld is waarschijnlijk begonnen in het begin van de twaalfde eeuw. In die tijd lag het gebied vermoedelijk meer dan een meter hoger dan nu. Door inklinking en oxidatie van het veen, dat aan de oppervlakte lag, en door zetting van de zware klei die door overstromingswater was afgezet, is het gebied lager komen te liggen en kregen de boeren problemen met de afvoer van de overtollige neerslag. Door hogere waterstanden op de Lek werd de afvoer via de Oude Vliet bemoeilijkt en door de aanleg van de achterkade Diefweg, later verhoogd tot Diefdijk, kon het overstromingswater niet in westelijke richting afstromen. De boeren in het gebied hebben het gebied verlaten in verband met wateroverlast. De functie van parochiekerk ging van het kerkje van Paveijen over naar de kapel van Lanxmeer, de latere Janskerk.

Het ontginningsblok wordt in het noorden begrensd door de Rietveldseweg, in het zuiden door de Holderwetering en de Blokwatering. Deze wetering verzorgde samen met de Rietveldsche Wetering aanvankelijk de afvoer van het water, in de loop van de dertiende eeuw is midden door het gebied de Nieuwe Wetering gegraven. Deze wetering doorsnijdt de percelering en is dus na de ontginning aangelegd. Het gebied is altijd gekenmerkt door hoge waterstanden. Dit natte karakter komt nog tot uiting in de populierenbossen en de grienden. De locatie van een voormalige eendenkooi ten westen van het kerkhof van Paveijen is nog te herkennen als een open plek in het wilgenbos.

De cultuurhistorische betekenis van dit deelgebied wordt gevormd door de middeleeuwse strookvormige percelering, het kerkhof van Paveijen met de merkwaardige kade erlangs, dat niet de kavelrichting volgt, en de vele landschapselementen die het natte karakter van het gebied markeren.

Het noordoostelijke deel van Rietveld is na de Tweede Wereldoorlog omgevormd tot bedrijventerrein, waarbij de richting van de percelering in straten en waterlopen bewaard is gebleven.

De kade met het pad, dat de verbinding vormt tussen de Holderweg en de Lange Aventureseweg, bij het kerkhof van Paveijen (links).

A. Positieve kwaliteiten

- Middeleeuwse strookvormige percelering
- Middeleeuwse structuur van wegen en weteringen
- Oude Vliet
- Kerkplaats/kerkhof van Paveijen
- 'kerkpad' bij kerkhof van Paveijen
- Voormalige eendenkooien
- Grienden
- Afwisseling van open en besloten delen

B. Aspecten die de cultuurhistorische waarden nadelig beïnvloeden

- Doorsnijding door N320
- Oprukkende verstedelijking

C. Totaalscore: hoog

Deelgebied: Paveijen en Rietveld		
aspect	deelaspect	score
Algemene cultuur-historische waarden	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling	+
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling	+
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een technische, structurele en/of functionele ontwikkeling	0
	Belang van het gebied wegens innovatieve waarde of pionierskarakter	++
Historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden	Belang van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw	0
	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, mede in relatie tot de regionale of lokale ontwikkelingsgeschiedenis.	+
	Belang van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept	nvt
	Belang van het gebied wegens bijzondere verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies	0
Situatieve waarden	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele, esthetische en/of functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun stedelijke of landschappelijke omgeving	++
	Belang van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing en hun groepering in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid	nvt
Gaafheid en herkenbaarheid	Belang van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de oorspronkelijke historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel	+
	Belang van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing	nvt
	Belang van het gebied wegens de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landschappelijke omgeving	++
Zeldzaamheid	Belang van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt	0
	Uitzonderlijk belang van het gebied wegens één of meer in het voorgaande genoemde kwaliteiten	+
Totaal		hoog
Scores: ++ heel hoog; + hoog; 0 gemiddeld; - laag; nvt niet van toepassing		

Hoeven, Liefland en Slijpsteentjes

Tussen de grote ontginningsblokken Paveijen/Rietveld en Vretstrooi ligt een lange, vrij smalle strook land die we als een restontginning kunnen beschouwen. Het gebied wordt in het noorden begrensd door de Holderweg, Holderwetering en Blokweg, in het zuiden door de Kooiweg-West, Kooiweg-Oost en de Oude Beesdeweg. Het tracé van deze laatste weg is gedeeltelijk bepaald door de ligging van een fossiele stroomrug. Na de aanleg van de Nieuwe Wetering zijn de oostelijke delen van het blok qua naamgeving samengevoegd met delen van de ontginning Rietveld en staan nu bekend als Lange en Korte Avontuur. Liefland en De Hoge Bijl waren afzonderlijke poldertjes. De Hoge Bijl was het pastoorsgoed van de pastoor van Paveijen.

Het gebied bestaat grotendeels uit grasland en bospercelen en is in visueel-landschappelijk opzicht vrij besloten. Het is ingedeeld in vrij onregelmatige, strookvormige percelen. De schaarse bebouwing bevindt zich vooral aan de beide Kooiwegen (vroeger Achtersteeg geheten) en de oudere boerderijen staan op woerden. Het natte karakter van het gebied komt bovendien tot uiting in de nog aanwezige eendenkooi en de twee verdwenen kooien.

Door de A2 is de westelijk punt van het gebied, Liefland, afgesneden van de rest van het blok.

Het gebied is van bijzondere cultuurhistorische betekenis vanwege de relatie tussen de percelering en de (op woerden gelegen) bebouwing en de vele aspecten die duiden op het drassige karakter dat het gebied eeuwenlang heeft gehad.

Boerderij op een woerd aan de Kooiweg-Oost.

A. Positieve kwaliteiten

- Middeleeuwse strookvormige percelering
- Middeleeuws patroon van wegen en weteringen
- Historische bebouwing langs de Kooiweg-West en Kooiweg-Oost
- Boerderij/schuur aan de Acquoyse Meer
- Woerden
- Eendenkooien, grienden en populierenbosjes
- Afwisseling van open en besloten delen
- Geen bebouwing in het middengebied

B. Aspecten die de cultuurhistorische waarden nadelig beïnvloeden

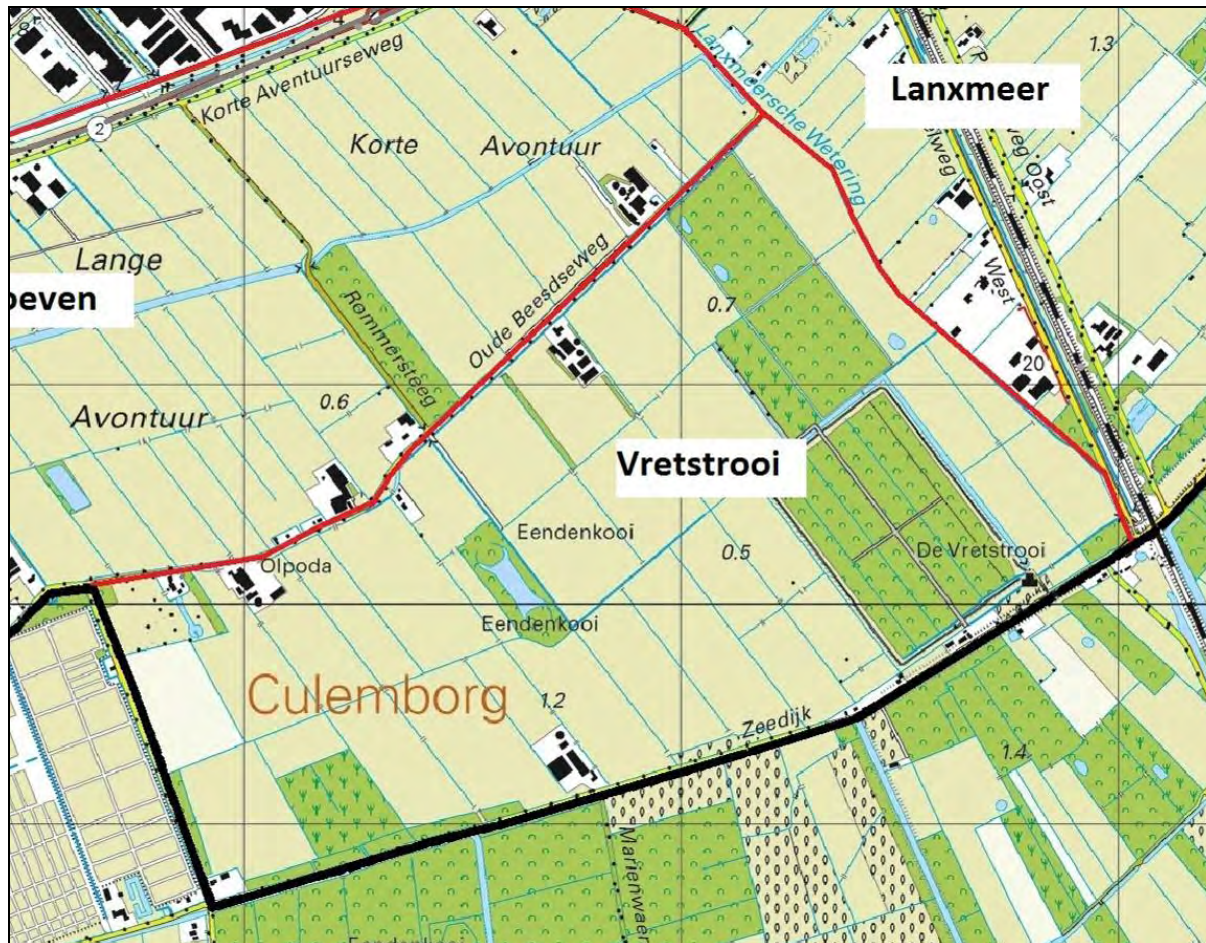
- Doorsnijding door de A2

C. Totaalscore: hoog

Deelgebied: Liefland, Hoeven en Slijpsteentjes		
aspect	deelaspect	score
Algemene cultuur-historische	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling	0
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling	0

waarden	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een technische, structurele en/of functionele ontwikkeling	nvt
	Belang van het gebied wegens innovatieve waarde of pionierskarakter	nvt
Historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden	Belang van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw	0
	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, mede in relatie tot de regionale of lokale ontwikkelingsgeschiedenis.	++
	Belang van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept	nvt
	Belang van het gebied wegens bijzondere verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies	+
Situationele waarden	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele, esthetische en/of functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun stedelijke of landschappelijke omgeving	++
	Belang van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing en hun groepering in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid	+
Gaafheid en herkenbaarheid	Belang van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de oorspronkelijke historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel	++
	Belang van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing	+
	Belang van het gebied wegens de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landschappelijke omgeving	+
Zeldzaamheid	Belang van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt	nvt
	Uitzonderlijk belang van het gebied wegens één of meer in het voorgaande genoemde kwaliteiten	+
Totaal		hoog
Scores: ++ heel hoog; + hoog; 0 gemiddeld; - laag; nvt niet van toepassing		

4.3 Vretstrooi

Vretstrooi (vroeger ook Vretstroo genoemd) is het meest zuidelijke ontginningsblok in de gemeente. Het is in de twaalfde eeuw ontgonnen en ligt tussen de Oude Beesdseweg in het noorden en de Zeedijk in het zuiden. In het oosten grenst het gebied aan de oudere ontginning Lanxmeer, in het westen vormt de Boeltjesgraaf de grens met het Beesdsche Lage Veld. Het gebied wordt gebruikt als grasland en bos, onder meer in de vorm van een aantal recent omkade percelen in het oosten, die tevens een waterbergingsfunctie hebben. Een bestaande eendenkooi en een verdwenen eendenkooi, waarvan het kooibos nog aanwezig is, geven aan dat we hier met een drassig gebied te maken hebben.

In 1821 was in het gebied slechts één huis aanwezig, de kooikerswoning in de knik van de Oude Beesdseweg, bij de nog bestaande eendenkooi. In het kader van de ruilverkaveling zijn enkele nieuwe boerderijen gebouwd en is in bescheiden mate perceelsvergroting toegepast.

Het gebied maakte deel uit van het inundatiegebied van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Hiermee hangt de sluis samen onder de brug in de Oude Waag (buiten de gemeente).

A. Positieve kwaliteiten

- Redelijk bewaard gebleven strookvormige percelering
- Zeedijk en 's-Grevendam
- Oude Beesdseweg
- De weteringen
- Eendenkooi en kooibos van verdwenen kooi
- Grienden en populierenbosjes

- Geen bebouwing in het middengebied
- Laaggelegen bospercelen, sommige met rabatten, langs de Zeedijk

B. Aspecten die de cultuurhistorische waarden nadelig beïnvloeden

- Grootschalige bosontwikkeling

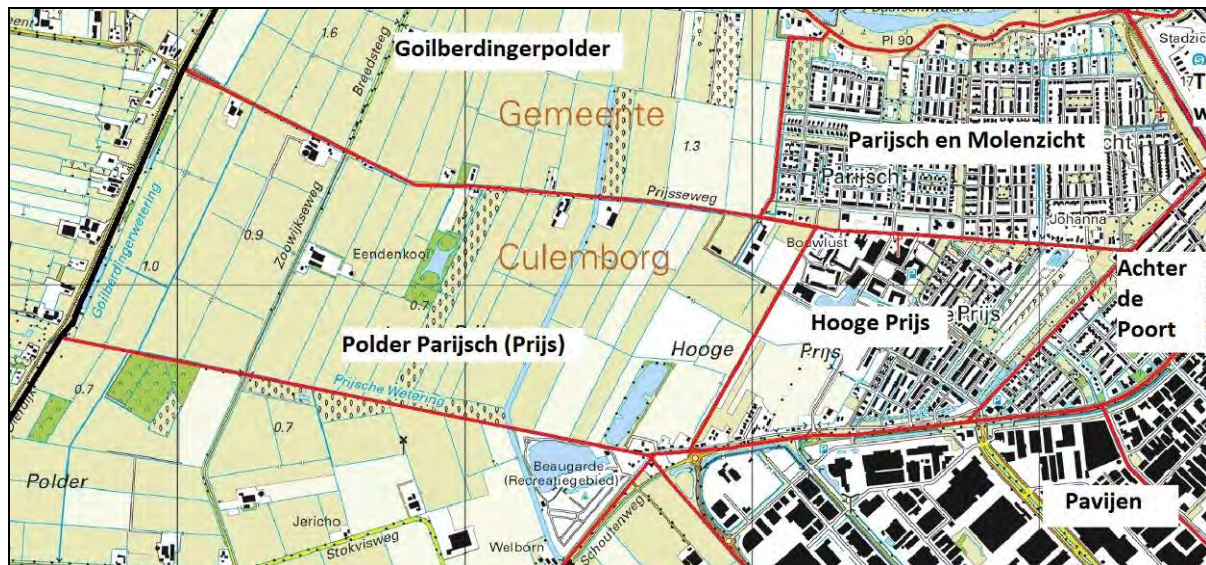
C. Totaalscore: hoog

Het landschap van Vretstrooi, gezien vanaf de Zeedijk.

Deelgebied: Vretstrooi		
aspect	deelaspect	score
Algemene cultuurhistorische waarden	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling	0
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling	0
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een technische, structurele en/of functionele ontwikkeling	nvt
	Belang van het gebied wegens innovatieve waarde of pionierskarakter	nvt
Historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden	Belang van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw	nvt
	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, mede in relatie tot de regionale of lokale ontwikkelingsgeschiedenis.	++
	Belang van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept	nvt
	Belang van het gebied wegens bijzondere verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies	+
Situatiele waarden	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele, esthetische en/of functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun stedelijke of landschappelijke omgeving	++
	Belang van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing en hun groepering in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid	nvt
Gaafheid en herkenbaarheid	Belang van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de oorspronkelijke historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel	++
	Belang van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing	nvt
	Belang van het gebied wegens de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landschappelijke omgeving	+
Zeldzaamheid	Belang van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt	nvt
	Uitzonderlijk belang van het gebied wegens één of meer in het voorgaande genoemde kwaliteiten	nvt
Totaal		hoog
Scores: ++ heel hoog; + hoog; 0 gemiddeld; - laag; nvt niet van toepassing		

4.4 Prijs

De ontginning Parijs of Prijs bestond uit twee delen, de Hooge en Lage Prijs, gescheiden door de Oude Vliet. Het ontginningsblok ligt tussen de Prijssseweg en de Prijssse Wetering. De Hooge Prijs ligt op de stroomrug van de Schoonrewoerdse stroom. Bij de ontginning van het gebied vormde de achtergrens van de polder Goilberdingen de ontginningsbasis. Waarschijnlijk lag hier een kade om het water te keren van het onontgonnen gebied ten zuiden ervan. Vanaf de kade zijn sloten gegraven die in het westen in het verlengde liggen van de sloten in Goilberdingen (en evenwijdig aan de Diefdijk), maar naar het oosten toe steeds meer een noordoost-zuidwest richting krijgen. Het lijkt erop alsof hier een aanpassing met de kennelijk al bestaande ontginning van Lanxmeer heeft plaatsgehad. De oostelijke perceelscheidingen van Parijs lopen parallel aan de huidige Landzichtweg. Vanaf de Diefdijk tot aan de huidige stedelijke bebouwing van Hooge Prijs heeft het ontginningsblok een vrij regelmatige vorm met een kaveldiepte van bijna 1000 meter.

Aan de zuidkant van het blok ligt de Prijssse Wetering, die het water in westelijke richting afvoert en uitkomt in de Goilberdinger Wetering. Bij Hooge Prijs loopt de wetering op enige afstand parallel aan de Rietveldseweg. Het tussenliggende gebied fungeerde nog in de negentiende eeuw als boezemland. Na de bouw van gemaal De Horn in 1859 is deze zone bebouwd geraakt.

Bijzondere elementen zijn de beide inundatiekanalen en de eendenkooi van Staatsbosbeheer.

De percelering bestond vanouds uit smalle stroken. In het kader van de ruilverkaveling is wel perceelsvergroting uitgevoerd, maar de richting van de doorgaande sloten en de oriëntatie van de percelen is gehandhaafd. Wel zijn enige nieuwe boerderijen gebouwd op plaatsen waar voorheen geen bebouwing heeft gestaan.

Door de aanleg van nieuwe stadswijken is het oostelijke deel van Hooge Prijs inmiddels stedelijk gebied geworden, waarbij de richting van de percelering is gehandhaafd, net als de korenmolen Johanna aan de Prijssseweg.

A. Positieve kwaliteiten

- Redelijk bewaard gebleven strookvormige percelering
- Patroon van wegen en weteringen
- De beide inundatiekanalen (waaronder de Oude Vliet)
- De eendenkooi

B. Aspecten die de cultuurhistorische waarden nadelig beïnvloeden

- Verstedelijking
- In het kader van de ruilverkaveling aangelegde boerderij ten westen van de eendenkooi

C. Totalscore: middel

De Prijsseweg, beplant met essen, op de grens van de Goilberdingerpolder (links) en de polder Prijs (rechts).

Deelgebied: Prijs (landelijk gebied)		
aspect	deelaspect	score
Algemene cultuur-historische waarden	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling	0
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling	0
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een technische, structurele en/of functionele ontwikkeling	Nvt
	Belang van het gebied wegens innovatieve waarde of pionierskarakter	nvt
Historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden	Belang van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw	-
	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, mede in relatie tot de regionale of lokale ontwikkelingsgeschiedenis.	+
	Belang van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept	nvt
	Belang van het gebied wegens bijzondere verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies	+
Situationele waarden	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele, esthetische en/of functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun stedelijke of landschappelijke omgeving	+
	Belang van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing en hun groepering in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid	-
Gaafheid en herkenbaarheid	Belang van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de oorspronkelijke historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel	+
	Belang van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing	-
	Belang van het gebied wegens de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landschappelijke omgeving	+
Zeldzaamheid	Belang van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt	nvt
	Uitzonderlijk belang van het gebied wegens één of meer in het voorgaande genoemde kwaliteiten	nvt
Totaal		middel
Scores: ++ heel hoog; + hoog; 0 gemiddeld; - vrij laag; - - heel laag; nvt niet van toepassing		

4.5 Tienhoven, Zoowijk en Welborn

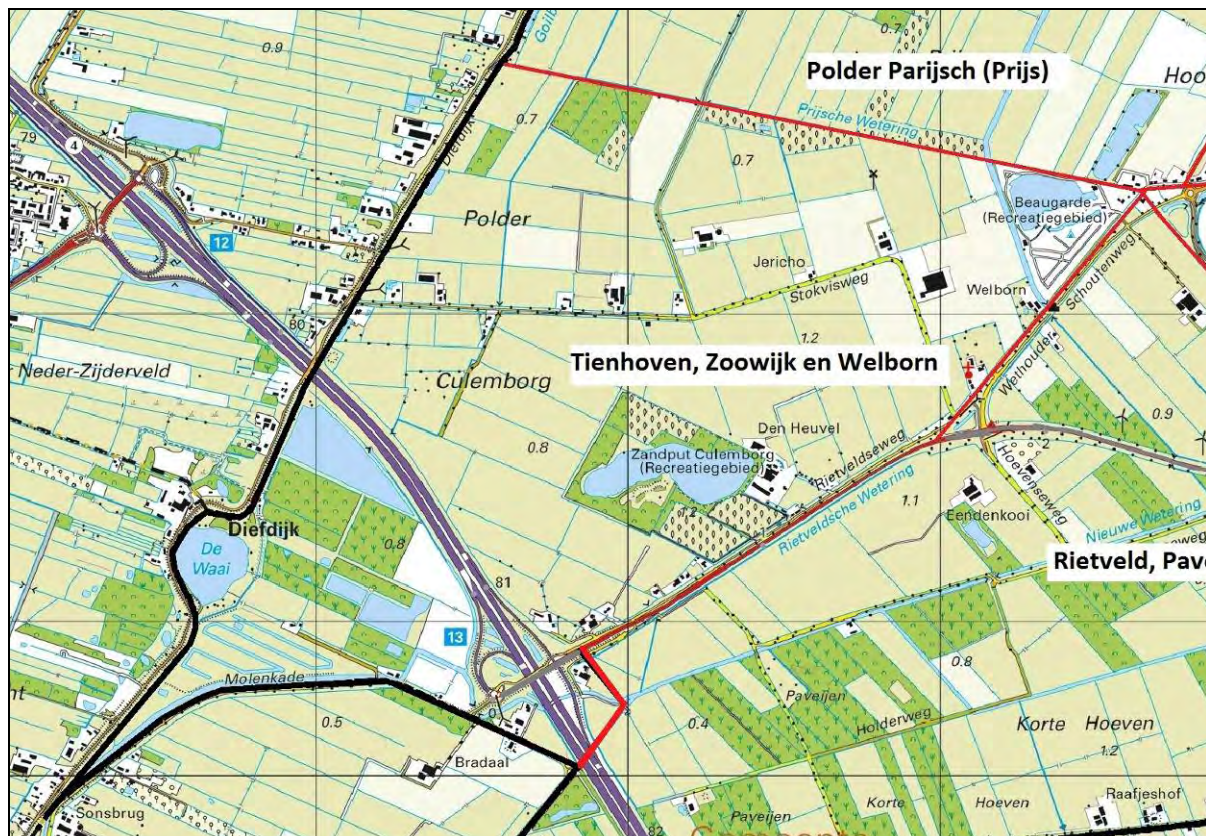
"De oude Jan Peek aan de Rietveldse Weg te Culemborg weerwolft. Hij slingert zich om de stam van een boom, en dan is hij meteen een hond. In die gedaante zit hij 's nachts voor zijn huis en wie er dan langs komt met vee of gerij, gaat grif met het hele geval de wetering in.

Dat "duvelt" ouwe Jan en staat hij overdag, als mens aan de deur, dan gebeurt het ook.

"Veldenaars (bewoners van 't Culemborgse Veld), die er 's nachts op de fiets voorbij moeten, kennen die streken al lang. Zij doven hun lantarens en er gebeurt niets, want hij ziet je niet!" (uit: Sinninghe, p. 127 - 128)

De vrouw van Jan werd door de 'Veldenaars' beschouwd als een heks. Zij heette Hanna. "Hanna Peek (te Culemborg) maakte van zichzelf als ze wou een haas met acht poten. Speciaal als er jagers in het veld waren, had ze daar aardigheid in, want niemand kon haar raken". (uit: Sinninghe, p. 80)

"Dat was de toverheks A.P. (blijkbaar (H)anne Peek). Ze woonde in 't Kuilenburgse Veld. 't Huis en alles staat d'r nog. En dan hoorde je verhalen, de mense ginge langs de Rietveldse Weg en daar had je een brug. En dan sting daar 's aves een kalf op die brug te kijke. Dat kalf, dat was A.P., die heks. Daar ware de mensen erg bang van". (uit: H. Kooijman, Volksverhalen uit het grensgebied van Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant (een uitgave van het P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde), Amsterdam, 1988, p. 190).

Deelgebied Tienhoven wordt omgeven door de Diefdijk, de Prijsse Wetering, de Rietveldseweg en de Nieuwe Dijk. In tegenstelling tot de omringende ontginningen is de percelering vrij onregelmatig. Het zuidelijke deel bestaat uit strookvormige percelen die aansluiten op de percelering van de Acquoyse Lage Polder. De in de achttiende eeuw aangelegde Nieuwe Dijk doorsnijdt hier de percelering. In het noordelijke deel, bij de boerderijen Den Heuvel, Welborn en Jericho, treffen we blokvormige percelen aan. Bij de ruilverkaveling is dit onderscheid grotendeels behouden gebleven.

In dit deelgebied komt vanouds bijna al het water van de huidige gemeente samen. De Molenkade is de plek waar vier poldermolens het water uit de verschillende weteringen uitsloegen op de Culemborgse Vliet, via welke het water in zuidelijke richting naar de Linge stroomde. In het gebied liggen diverse grienden en andere bospercelen, waardoor vooral het zuidwestelijke deel een besloten karakter heeft. Er hebben drie eendenkooien gelegen.

De Waai is een wiel dat ontstaan is toen de Diefdijk in het midden van de veertiende eeuw doorbrak, nadien heeft hier in ieder geval in 1496 nog een doorbraak plaatsgevonden. .

Diverse groepsschuilplaatsen en kazematten maken duidelijk dat het gebied een rol speelde in de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Een deel van het gebied wordt momenteel heringericht en onder water gezet als verwijzing naar de vroegere inundaties. Een van de groepsschuilplaatsen is als kunst- en recreatief object doorgezaagd. Naast boerderij Welborn bevindt zich een sluis in het inundatiekanaal (de Oude Vliet).

Het gebied wordt doorsneden door de A2 (aangelegd in 1934); na de Tweede Wereldoorlog zijn zandwinplassen ontstaan bij Den Heuvel en Welborn. In het kader van de ruilverkaveling zijn enkele nieuwe boerderijen gebouwd.

In cultuurhistorisch opzicht is het gebied van belang door de elementen die met het waterbeheer te maken hebben, die het drassige karakter van het gebied illustreren en die de betekenis als onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie duiden.

Bijzondere bomen: knotwilgen bij camping De Welborn en vijf knobomen aan de Zowijkseweg, mogelijk meer dan 200 jaar.

De Molenkade, waaraan vroeger vier poldermolens stonden.

A. Positieve kwaliteiten

- Goed bewaard gebleven middeleeuwse percelering, zowel strook- als blokvormig
- Culemborgse Vliet en Goilberdingerwetering

- Diefdijk en de Waai
- Nieuwe Dijk
- Molenkade
- Kazematten en groepsschuilplaatsen langs de Diefdijk
- Historische boerderijen Den Heuvel, Welborn en Jericho
- Voormalige schoolgebouw bij Bradaal
- Grienden en voormalige kooibossen
- Afwisseling van open en besloten delen

B. Aspecten die de cultuurhistorische waarden nadelig beïnvloeden

- Doorsnijding door de A2
- zandwinplassen

C. Totaalscore: hoog

Deelgebied: Tienhoven		
aspect	deelaspect	score
Algemene cultuur-historische waarden	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling	0
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling	+
	Belang van het gebied als bijzondere uitdrukking van een technische, structurele en/of functionele ontwikkeling	+
	Belang van het gebied wegens innovatieve waarde of pionierskarakter	0
Historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden	Belang van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw	+
	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, mede in relatie tot de regionale of lokale ontwikkelingsgeschiedenis.	+
	Belang van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept	nvt
	Belang van het gebied wegens bijzondere verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies	+
Situationele waarden	Belang van het gebied wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele, esthetische en/of functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun stedelijke of landschappelijke omgeving	++
	Belang van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing en hun groepering in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid	+
Gaafheid en herkenbaarheid	Belang van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de oorspronkelijke historisch-ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel	+
	Belang van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing	+
	Belang van het gebied wegens de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landschappelijke omgeving	0
Zeldzaamheid	Belang van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt	+
	Uitzonderlijk belang van het gebied wegens één of meer in het voorgaande genoemde kwaliteiten	nvt
Totaal		hoog
Scores: ++ heel hoog; + hoog; 0 gemiddeld; - laag; nvt niet van toepassing		

Literatuur en overige bronnen

Literatuur

- Aa, A.J. van der, 1845. Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, deel 6 (I-K). Gorinchem.
- Anoniem, 1995. 't Hof te Kuilenburg: kasteel Culemborg nader bekeken, Culemborg.
- Anoniem, 2005. Bouwvergunningen Culemborg 1906-1918 (serie ingekomen stukken). Regionaal Archief Rivierenland.
- Augusteijn, J., 1999. Historische plattegronden van Nederlandse steden; Gelderland deel 8.2 De steden van het riviereengebied, Lisse/Alphen a/d Rijn 1999.
- Bavel, B.J.P. van, 1993. Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Marienwaard (1129-1592), Hilversum.
- Bavel, B.J.P., 1999. Transistie en continuïteit . De bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse riviereengebied ca. 1300-ca. 1570. (werken Gelre 52), Hilversum.
- Beaufort, R.F.P. de, en H.M. van den Berg, 1968. De Betuwe, 's Gravenhage.
- Beltjes, P.W.J. & P.W. Schipper, 1988. Culemborg, beeld van een stad. Culemborg.
- Berendsen, H.J.A., 1982. De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht. Utrecht.
- Berendsen, H.J.A., e.a., 2001. Zand in banen - zanddiepte-kaarten van het Gelderse riviereengebied, met inbegrip van de uiterwaarden. Arnhem.
- Berendsen, Henk J.A. & Esther Stouthamer, 2001. Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands. Assen.
- Bijl, A., 1999. De Diefdijk, het slot op de achterdeur van Holland. Een geschiedenis van zeven eeuwen Diefdijk (1284-heden). Culemborgse 'Voetnoten' 99 (22): 23-29.
- Bijl, A., 1997. Het Gelders water, Waterstaatkundige en sociaal-economische ontwikkelingen in de polders van de westelijke Tielerwaard (1809-1940). Leiden.
- Bijl, Aart, 2011. Visserij op de Gelderse rivieren. Van broodwinning tot vrijetijdsbesteding. Utrecht.
- Blommers, Bert, 1993a. Het Gezicht van Nederland: Culemborg, Abcoude.
- Blommers, Bert, 1993b. '40 jaar Poels'. Een bijdrage aan de Culemborgse volkshuisvesting in de 20^e eeuw. Culemborg.
- Bosschaart, A.M.W. & P.M.M. Driessen, 1989. Terpen in de Nederbetuwe en de Tielerwaard. in: Historisch Geografisch Tijdschrift 1989 nr 1. Utrecht.
- Broeke, W. van den & A.M.C.M. Bouwens, 1992. Op streek geraakt: het Riviereengebied en de Kamer van Koophandel voor Zuid-West Gelderland (1842-1992): De economische en sociale geschiedenis van een regio, Tiel.
- Bruin, H.P. de (red), 1988. Het Gelders riviereengebied uit zijn isolement. Een halve eeuw plattelandsvernieuwing. Zutphen.
- Crols, Roger & Taco Hermans, 1995. Trafohuisjes: Gelderse Monumenten Reeks, Utrecht.
- Directie van den Arbeid, 1912. De fabrieken en werkplaatsen vallende onder de veiligheidswet, 's-Gravenhage.
- Douma, C., 1998. Stationsarchitectuur in Nederland 1938-1998, Zutphen.
- Eillebrecht, Ad, Jet Grimbergen & Peter Schipper, 1986. De sigarennijverheid in Culemborg, Culemborg.
- Gellicum, R.M. van, 1895. Historisch-staatsrechterlijk onderzoek over het bestuur en beheer der watergangen in de Gelderse Rivierpolderlanden. Tiel.
- Haartsen, Adriaan, 1998. Nederlandse cultuurlandschappen van internationale betekenis. In: Historisch Geografisch Tijdschrift, jrg. 16 nr. 3.
- Haartsen, Adriaan, Ben Olde Meierink, Elisabeth Stades-Vischer, & Karen Veenland-Heineman, 2008. Cultuurhistorische analyse van de uiterwaarden van de Lek tussen Fort Honswijk en Lopikerkapel. Haften, Lantschapsstudies 93.

- Haartsen, Adriaan, Ben Olde Meierink, Karen Veenland, Wesley van Breda & Klaas Jan Wardenaar, 2011. Cultuurhistorisch effectrapport van het project 'Culemborg aan de Lek'. Haaften, Lantschapsstudies 110.
- Haartsen, A.J. & J.D.H. Harten, 2010. Rivierkleilandschap. In: Barends, S. (red), Het Nederlandse landschap: een historisch-geografische benadering. Utrecht. pp 114-131.
- Harten, J.D.H. 1997. Sporen in het landschap. Kleine historische landschapselementen in de West-Betuwe en de Vijfherenlanden. Utrecht.
- Havinga, A.J. & A. op 't Hof, 1975. De Neder-Betuwe, opbouw en ontstaan van een jong rivierkleigebied. K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift 9: 261-277.
- Heiningen, H. van, 1976. Het Gelderse rivierengebied. Haren.
- Henderikx, P.A., 1987. De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000. Hollandse studiën nr 19, Hilversum.
- Heunks, E., 2007. Gemeente Culemborg, toelichting op de archeologische verwachtingskaart. Amsterdam. RAAP-Rapport 1438.
- Hoek, W.Z., 2003. Het Bakelbos. (Niet gepubliceerd).
- Hol, R.C., 1977. Zeshonderdvijftig jaar Neder-Betuwe. Amsterdam.
- Holleman, Wim, 2012. De zoektocht van meneer Hoek. Culemborg.
- Horsten, Frits, 1972. Culemborg in de late Middeleeuwen. Scriptie Universiteit van Amsterdam.
- Hundertmark, H., 2007. Nyehuis, een bouwhistorische studie naar een van de drie kastelen van Culemborg, Bijdragen en Mededelingen Gelre, 98, 9-28.
- Janssen, G.B., 2008. Twee eeuwen Gelderse bakstenen: De baksteenfabricage in Gelderland in de negentiende en twintigste eeuw, Aalten.
- Janssen, H.L., m.m.v. T. Hermans, 1996. Tussen woning en versterking; Het kasteel in de Middeleeuwen, In H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink. 1000 jaar kastelen in Nederland, Functie en vorm door de eeuwen heen, Utrecht.
- Jonge, L.J.A. de, 1954. Verkommerd land. Naar een nieuwe welvaart in een oude landstreek. Amsterdam.
- Kolff, M., 1924. De Beneden-Linge en hare ontwatering; geschiedkundig overzicht. Tiel.
- Koolhof, G.J.L. e.a., 1985. Van Voorburg tot Triowijk: Bouwen in Culemborg rond 1900: Geïllustreerd aan de hand van het werk van de architect Gijsbartus Prins, Culemborg.
- Leijnse, K., 2004: Onderzoeksgebied Veerweg, gemeente Culemborg. Een inventariserend archeologisch onderzoek. Amsterdam. RAAP-notitie 702.
- Linden, H. van der, 1956. De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte. Dissertatie, Assen.
- Maanen, R.H.C. van, 1996. Een mislukte uitwatering van het Culemborgse Gemene Land op de Lek in het begin van de achttiende eeuw. In: De Drie Steden, jrg. 17 nr. 4.
- Maanen, R.H.C. van, 1998. Het beheer van de Goilberdinger Schoordijk in de 16^e eeuw. In: De Drie Steden, jrg. 19 nr. 1.
- Maanen, R.H.C. van, 1998. Geen zware metaalindustrie in Culemborg in 1763. In: De Drie Steden, jrg. 19, nr. 3.
- Maarleveld, Th.J. en E. van Ginkel, 1990. Archeologie onder water, het verleden van een varend volk, Amsterdam.
- Meischke, R. e.a., 2000. Huizen in Nederland, Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser, Zwolle-Amsterdam.
- Maarschalkerwaard, H.M.C.M. van, J. Oosterhoff & G.J. Arends, 1997. Bruggen in Nederland 1800-1940: Vaste bruggen van ijzer en staal, Utrecht.
- Merkelbach, H.P.J.E., 2000. De grenzen van het graafschap Culemborg in de 17^e eeuw. In: De Drie Steden, jrg. 21 nr. 3.

- Merkelbach, H.P.J.E., 2003. Hinderwetvergunningen Gemeente Culemborg 1897-1945. Regionaal Archief Rivierenland.
- Moerman, H.J., 1956. Nederlandse plaatsnamen. Een overzicht. Leiden.
- Molenaar, Stefan & Adriaan Haartsen, 2005. Onderzoeksgebied Parijsch-Zuid, Gemeente Culemborg. RAAP-rapport 1120. RAAP Archeologisch Adviesbureau Amsterdam.
- Moorman van Kappen, O., J. Korf & O.W.A. van Verschuer, 1977. Tiel- en Bommelerwaarden 1327-1977; grepen uit de geschiedenis van 650 jaar waterstaatszorg in Tielertaard en Bommelerwaard. Tiel/Zaltbommel
- Mulder, John, 2012. Van natuur naar cultuur. In : A.J. Blommers (red), 2012. Rond de Kulemborg. Ridders en ontginningen tussen Lek en Linge. Culemborg.
- Odé, O & A.J. Haartsen, 1997a. Gemeente Culemborg. Cultuurhistorische effectrapportage Onderzoeksgebied Parijs. RAAP-rapport 243, Stichting RAAP, Amsterdam.
- Odé, O & A.J. Haartsen, 1997b. Gemeente Culemborg. Cultuurhistorische effectrapportage Onderzoeksgebied Rietveld. RAAP-rapport 258, Stichting RAAP, Amsterdam.
- Odé, O & A.J. Haartsen, 1998. Gemeente Culemborg. Cultuurhistorische effectrapportage Onderzoeksgebied Lanxmeer. RAAP-rapport 284, Stichting RAAP, Amsterdam.
- Oldemurger-Ebbers, Carla S., Anne Mieke Backer & Eric Blok, 1996. Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur. Deel Oost en Midden (Gelderland en Utrecht). Rotterdam.
- Nout, J.J., 1981. Flitsen uit de geschiedenis van Beusichem en Zoelmond. Culemborg.
- Poel, J.M.G., van der, 1959. Van Brakell van den Eng; een Betuws hereboer uit het begin van de 19e eeuw. Agronomisch-Historische bijdragen 5. Wageningen.
- Ponten, J.C.M., 1955. Economisch Technologisch Instituut voor Gelderland, Gemeente Culemborg: Welvaartsbronnen en ontwikkelingsmogelijkheden.
- Raadgever, J.G. (red.), 1963. Culemborg, de Stad aan de Lek: Invalspoort voor de Betuwe, Culemborg.
- Renaud, J.G.N., 1951. Het Kerkhof van Pavijen, Bulletin KNOB, p.118-122.
- Renaud, J.G.N., 1988. Kasteel Culemborg in zicht. Castellologische verkenningen: Mededelingen Nederlandse kastelen Stichting 2, p. XLVI-IL.
- Renes, J., 1981. Culemborg-Redichem, Gelders Oudheidkundig Contactbericht 90, p. 5-8.
- Renes, Hans, 1982. Culemborg en omgeving. In: Geografisch Tijdschrift, Nieuwe reeks XVI nr 5.
- Romers, H., 1981. De Spoorwegarchitectuur in Nederland 1841-1938, Zutphen.
- Rutte, R., 1996. Middeleeuwse nieuwe steden in Nederland, Aanzet tot een onderzoek naar oorsprong, verspreiding en betekenis. In: Bulletin KNOB, nr. 6, pp 189-202.
- Rutte, Reinout & Hildo van Engen, 2005. Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar een overzicht. Hilversum.
- Schaik, R. van, 2011. Culemborg in de spiegel van zijn middeleeuwse stadsrekeningen, een verkenning, In: H. Brand, J. Benders en R. Kip ed.), Stedelijk verleden in veelvoud. Opstellen over laatmiddeleeuwse stadsgeschiedenis in de Nederlanden voor Dick de Boer, Hilversum, p. 105-120.
- Schilfgaarde, A.P. van, 1949. Het archief der Heeren en Graven van Culemborg, 's-Gravenhage.
- Steegh, A., 1985. Monumentenatlas van Nederland, 1100 Historische nederzettingen in kaart, Zutphen.
- Stenvert, R. e.a., 2000. Monumenten in Nederland, Gelderland, Zeist-Zwolle.
- Stichting voor Bodemkartering, 1973. Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 50 000. Toelichting bij de kaartbladen 39 West en 39 Oost Rhenen. Wageningen.
- Stinner, J., K.-H. Tekath (red.), 2001. Gelre – Geldern – Gelderland, Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre, Uitgegeven door Verlag des Historischen Vereins für Geldern un Umgegend, Geldern.
- Struve & Bekaar, Nijverheidsstatistiek 1887-1889, afd. Gelderland.
- Uyl, R.G. den, 1958. Dorpen in het rivierkleigebied. Bulletin K.N.O.B., 6e serie, nr. 11: 97-114.
- Veen, Henk van der, 1989. Watertorens in Nederland, Rotterdam.

- Veerman, W., 1989. Van 'Dobbelscoel' tot 'Donrecruyt'. Een kijkje in het 14^e eeuwse Culemborg aan de hand van de stadsrekeningen uit die tijd. In: De Drie Steden, jrg.10 nr. 1.
- Ven, A.J. van der, 1938. Het oud-archief van de gemeente Culemborg, Utrecht.
- Vervloet, J.A.J. (1986), Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen. Wageningen.
- Vink, T., 1954. De Rivierstreek, Baarn.
- Voet van Oudheusden, A.W.K., 1753. Historische Beschryvinge van Culemborg. Utrecht.
- Voorden, F.W. van, G.J. Mentink e.a. (red.), 1975. Stads- en dorpsgezichten in Gelderland. De nederzetting in ontwikkeling, Zutphen.
- Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel IV, De Provincie Gelderland, Utrecht 1917, p. 206-214.
- Wijnen, J.J.A., 2010. Archeologisch Bureauonderzoek en Inventariserend Veldonderzoek door middel van verkennende boringen in het onderzoeksgebied Julianaschool, Gemeente Culemborg. Archeologisch Centrum van de Vrije Universiteit – Hendrik Brunsting Stichting, Amsterdam.
- Wullink, A.J., 2006. Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van boringen aan de Achterweg te Culemborg. Groningen. ARC Rapporten 2006-35.

DVD/CD-ROM:

- Culemborg in woord en beeld. Deel 1: Het Veerweggebied. Uitgave Oudheidkundig Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden, Culemborg.
- Culemborg in woord en beeld. Deel 2: De binnenstad. Uitgave Oudheidkundig Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden, Culemborg.
- Culemborg in woord en beeld. Deel 3: Het buitengebied en de stadsuitbreidingen. Uitgave Oudheidkundig Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden, Culemborg.
- Culemborg in woord en beeld. Deel 4 : De bedrijvigheid. Uitgave Oudheidkundig Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden, Culemborg.

Archieven:

- Streekarchief Rivierenland, Tiel
- Gelders Archief, Arnhem
- Nationaal Archief, Den Haag
- Collectie Bodel Nijenhuis, Universiteit Leiden
- Kaartencollectie Universiteit Utrecht.

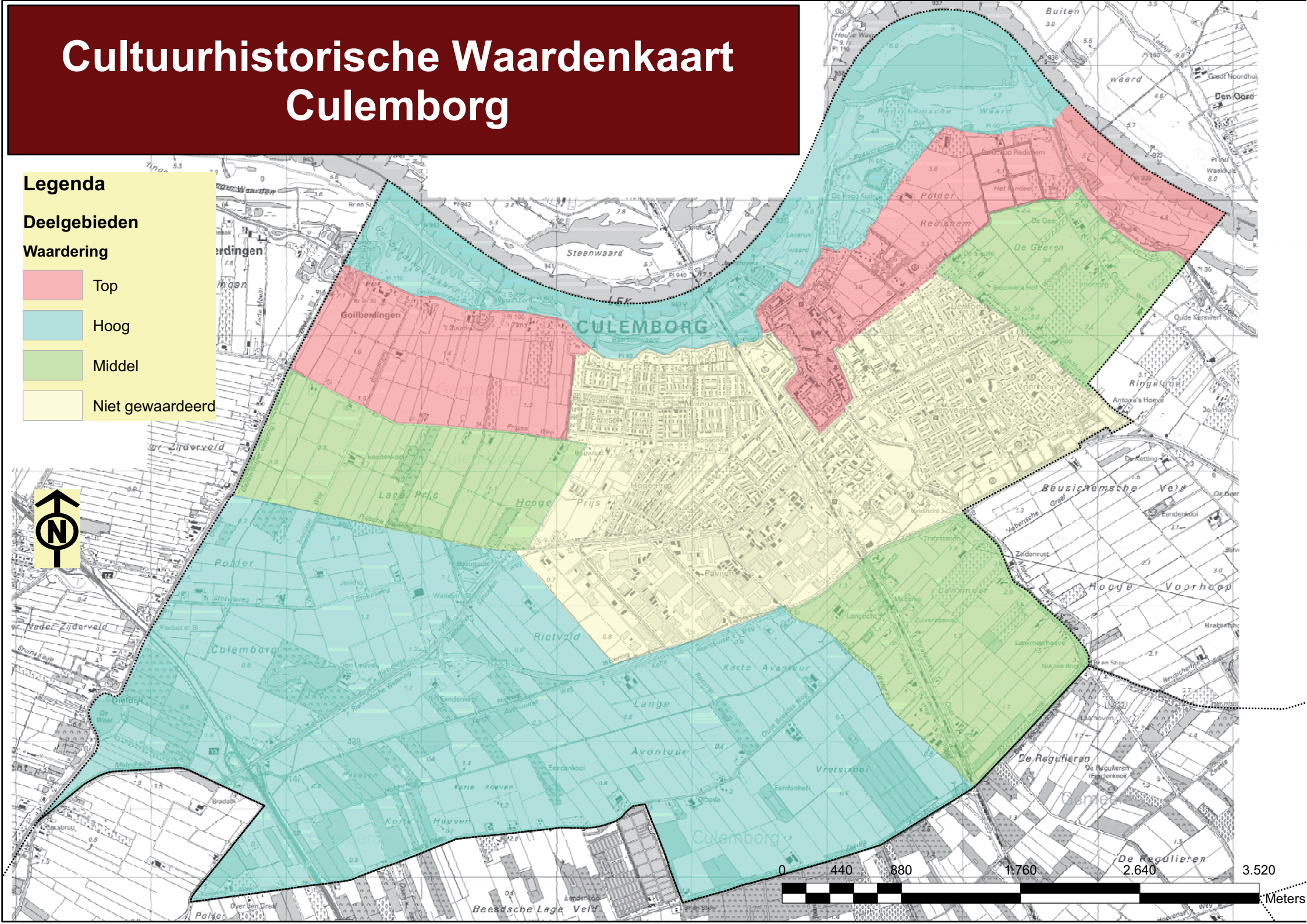
Cultuurhistorische Waardenkaart Culemborg

Legenda

Deelgebieden

Waardering

- Top
- Hoog
- Middel
- Niet gewaardeerd

Cultuurhistorische Waardenkaart Culemborg

Legenda

Waardering elementen

- hoog
- middel

